

ગુજરાતમાં ખ્રીસ્તી મંડળીનો ઉદય

કર્તા :

રેવ. લાજરસ તેજપાળભાઈ

૧૯૩૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૪૫૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતમાં ખાસ્તી મંડળીનો

ઉદ્દેશ
વિષય પદ્ય : ૫ ડિસેમ્બર ૨૩૯ ની - ૨૫ ૩

ગુજરાતમાં
~~પ્રીત્વી~~ મંડળીનો ઉદય

[ગુજરાતમાં લંડોન મિશન તથા આઈ. પી.
મિશનની સ્થાપનાનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ]

કર્તા :

રેવ. લાન્સે ~~સે~~ પાળલાઈ

પ્રથમી વૃત્તિ : પ્રતી ૧૦૦૦૦

આઈ. પી. મિશન પ્રેસ, સુરતમાં આર. એસ. ટીકીએ જાપ્યો
તથા પ્રસિદ્ધ કર્યો

૧૯૩૦

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૪૫૨

અર્પણપત્રિકા

મહેરબાન રેવ. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબ,

આપના પિતાજી તથા માતૃશ્રી મડમ સાહેબ
અમારા ઉપર પોતાનાં છાંડ જેવી પ્રીતિ રાખતાં હતાં.
તેમની શુભ શિખામણથી અમે સુખી થયાં છીએ;
તેમજ તેમના પુત્ર આપ શરૂઆતથી અમારા પર
બાઈના જેવી પ્રીતિ રાખતા આવ્યા છો, એને લીધે
આપ જ્યાં રહેતા હો ત્યાં આપ પ્રત્યે અમારું મન
આકર્ષાય છે. આપના પ્રેમનું સ્મરણ કરીને હું આપને
આ નાનકડા પુસ્તકનું અર્પણ કરું છું, અને આશા
રાખું છું કે આપ કૃપા કરી તે સ્વીકારશો.

આપનો અતિ આભારી,
લાજરસ તેજપાળ,
બોરસદ

આ પુસ્તક સુધારાવામાં મહે. રેવ. આર. એસ. ડીકી
સાહેબે તથા સુધારવામાં મિ. હિમ્મતલાલ આશીર્વાદલાઘવે
પુરતી મદદ કરી છે, માટે હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર
માનું છું.

લા. તે.

વિષયાનુક્રમણિકા

૨૧૬૨૭૫

૫૫૬

૧. હિન્દની સ્થિતિ ૧

- (૧) ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયા પહેલાં હિન્દની સ્થિતિ .
- (૨) હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય . . . . .
- (૩) હિન્દમાં આવેલા પ્રથમ મિશનેરીઓ અને તેમનાં કાર્યક્ષેત્રોનાં મુખ્ય સ્થળો . . . . .
- (૪) પોર્ટુગીઝોનો જીલમ. . . . .
- (૫) પ્રોટેસ્ટન્ટ (સુધરેલા) લોકોનું આવવું . . . . .

૨. ગુજરાતમાં લંડન મિશન ૬

- (૧) સુરતમાં લંડન મિશન . . . . .
- (૨) વડોદરામાં લંડન મિશન . . . . .
- (૩) છેવટે લંડન મિશને બધું આઈ. પી. મિશનને આપી દીધું.
- (૪) મહીકાંઠે લંડન મિશનનું કામ . . . . .
- (૫) બોરસદમાં મિશનસ્થાપના . . . . .
- (૬) આઈ. પી. મહીકાંઠા મિશન . . . . .

૩. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના ૪૦

- (૧) પ્રથમ કાઠીઆવાડમાં આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના.
- (૨) સુરતમાં આઈ. પી. મિશન . . . . .
- (૩) આણંદમાં આઈ. પી. મિશન . . . . .
- (૪) આઈ. પી. મિશનમાં અનાયામકોની સહાયાતા .
- (૫) આઈ. પી. મિશને વડોદરા મેથોડીસ્ટ મિશનને આપી દીધું . . . . .
- (૬) ઇશ્વરવિધારાળા . . . . .

અકરણ

૫૦૭

૪. આઈ. પી. મિશન સ્ટેશનોની વૃદ્ધિ . . . ૧૦૨
 પરદેશથી આવેલા મિશનેરીઓ . . . .
 (૧) લંડન મિશનના મિશનેરીઓ . . . .
 (૨) આઈ. પી. મિશનના મિશનેરીઓ . . . .
 ગુજરાત કાઠીઆવાડના એતદ્દેશી પાળકોની સાંકળ .
૫. ઝનાના મિશનની સ્થાપના ૧૧૬
 ઝનાના મિશનનાં મિસ સાહેબો . . . .
૬. જંગલ ટ્રાઇબ્સ મિશનની સ્થાપના . . . ૧૧૫
 (૧) કામ અને વૃદ્ધિ . . . . .
 (૨) જંગલ ટ્રાઇબ્સ મિશનનાં સ્ટેશનો અને સલાસદોની
 સંખ્યા . . . . .
 (૩) દેશી જુના કામદારો . . . . .
૭. હોમ મિશનની સ્થાપના ૧૨૬
 (૧) શરૂઆતના કામદારો અને સ્ટેશનો . . . .
 (૨) કચ્છમાં કામ કરવા જનાર કામદારોની યાદી . . .

અગ્રવિચાર

આ પુસ્તકમાં શું છે ?

પ્રથમ તો એમાં આખા હિન્દની સ્થિતિ દર્શાવેલી છે. ત્યાર પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ; તેણે મિશનેરીઓને કરેલો અટકાવ ; તેમ છતાં, તેવામાં હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો થએલો ઉદય ; પ્રથમ આવેલા મિશનેરીઓની મુશીબતો ; તેવામાં આવેલાં મિશનો, ને મિશનેરીઓ ; ખ્રુદ ગુજરાતમાં આવેલું લંડન મિશન (સને ૧૮૦૪) ; ત્યાર પછી આવેલું આઇ. પી. મિશન (૧૮૪૦) ; લંડન મિશન આઇ. પી. મિશનને કુલ ચાર્જ સોંપી ચાલ્યું ગયું (૧૮૪૭) ; લંડન મિશનનો સને ૧૮૦૪થી ૧૮૪૭ સુધીનો હેવાલ ; આઇ. પી. મિશનનો ૧૮૪૦થી ૧૯૨૮ એટલે ૮૮ વર્ષનો ઇતિહાસ ; ઝનાના મિશન ; અને જંગલ ટ્રાઇબ્સ મિશન (બીલ મિશન) તથા આપણું હોમ મિશન—એ બધા વિષે સંક્ષિપ્ત હકીકત આ પુસ્તકમાં સમાવેલી છે.

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક લખવાનું કારણ

કારણ વિના કશું કરાય નહિ, જેમ કહેલું છે કે,—

અકારણં ન મૂઢોઽપિ મનુષ્યઃ પ્રવર્તેતે । અર્થ—“કારણ વગર
ગાંડો માણસ પણ કંઈ ના કરે.” ત્યારે કાલું માણસ કેમ કારણ વગર
કંઈ પણ કરે ?

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં મારાં ખ્રીસ્તી ભાઈબહેનો જોગ—

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના આપણા પ્રથમના પિતૃઓ ક્યારનાએ
પ્રભુ પાસે જઈ પહોંચ્યા છે. તેમનાં સંતાનોમાંનાં કેટલાંક મંરણશરણ
થએલાં છે ને કેટલાંક હાલ વૃદ્ધાવસ્થામાં છે. પિતૃઓના મુખથી સાંભળેલી
જુની વાતો પણ તેઓ વિસરી ગયાં છે. આપણે જુની વાતો સાંભળવા
ને જાણવા બહુ ચાહીએ છીએ પણ જેવી જોઈએ તેવી (આબેહુબ) બીના
મળવી મુશ્કેલ છે. માટે બહુજ જરૂર છે કે, એવી જુની વાતોની નોંધ
આપણી પાસે હોય કે જેથી ભવિષ્યનાં સંતાનોને લાભ થાય.

સને ૧૯૧૨ના અક્ટોબર આખરે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડની
વાર્ષિક પ્રેસિયેટરી અમદાવાદમાં મળી. ત્યારે મહે. ડો. સ્કોટ સાહેબે
વાત ઉપાડી કે, “ગુજરાત કાઠિયાવાડના જુના પિતૃઓની નોંધ કાઢ
કરે, ને તે ‘સત્યોદય’માં પણ છપાય તો કેવું સાડું!” ધણીએક ચર્ચા થયા
પછી વૃદ્ધ વડીલ જેશીંગલાઈ દેશાઈલાઈને રાણીપુરથી બોલાવીને કહેવામાં
આવ્યું કે તમે જુની વાતોની કંઈ નોંધ કરો તો સાડું. પણ તેમણે ના
પાડીને કહ્યું કે, “મારી પાસે કંઈ નોંધ નથી, ને જુની વાતોનું સ્મરણ જેમ
જોઈએ તેમ રહ્યું નથી. વળી મારો હાથ ધુજે છે ને આંખે બરાબર સૂઝતું
નથી, માટે મારાથી નહિ લખાય.” રેવ. થોમાલાઈએ મંદવાડનું કારણ
બતાવ્યું. ત્યારે મહે. રેવ. ડો. એચ. આર. સ્કોટ સાહેબે મારા તરફ
નજર કરી. મેં કહ્યું, “બનતું કરીશ, ને આપની ઉપર સુરત મોકલીશ.”

મેં હા પાડી, કેમકે મારી પાસે પ્રથમના જુના પિતૃ ગીરધર રૂપજીભાઈની કેટલીક નોંધ હતી; અને ગંગારામ દયાળજી તથા તેમનાં પત્ની બાઈ પીડીયા તરફથી પણ ઘણીજ વાતો મને મળી હતી, જેની મંડળીઓના લાભાર્થે મેં નોંધ કરી રાખી હતી. વળી વાલેસપુરમાં ૧૮ દિવસ રહીને વક્તા તથા લેખક જગનલાલ ભગવાનદાસ પાસેથી પણ મેં કેટલુંક લખી લીધું હતું. એ બધું હું વારંવાર ખ્રીસ્તી ભાઈઓ આગળ ને દેવળમાં દાખલા તરીકે કહેતો હતો, તેથી બધું મારા મનમાં તાજું હતું. એ બધી નોંધમાંથી થોડે થોડે ૧૯૧૩-૧૯૧૪ના માસિક “સત્યોદય”માં હું મોકલતો રહ્યો. તેમાં સુધારોવધારો કરનાર મહે. રેવ. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબ તથા મહે. ડા. સ્કોટ સાહેબ હતા. તે વખતે હું ભાવનગર હતો. આ કામમાં મહે. બીટી સાહેબે મને બહુજ મદદ કરી હતી, માટે હું તેમનો તથા મહે. ડા. સ્કોટ સાહેબનો મોટો ઉપકાર માનું છું. બધા મિશનેરી સાહેબોએ અને વિશેષ દેશી મિત્રોમાંના મોટા મોટા કામદારોએ મને કહ્યું કે, “જે એ વાતો પુસ્તકરૂપે લખવામાં આવે તો તે બહુજ ઉત્તમ થાય, કેમકે ‘સત્યોદય’ તો બધાં કુટુંબો રાખતાં નથી, ને જે પુસ્તક હોય તો બધી વાતો સામટી મળે. તેથી તે બન્ને વર્ષનું લખાણ એકકું કરો ને તેમાં ઘટતો સુધારોવધારો કરીને પુસ્તક રચો.” કેટલાકે તો એટલે સુધી કહ્યું કે, “તમે મરી જશો તો પછી કાણ કરશે?” એ માગણી પૂર્ણ કરવા આ કામ મેં શરૂ કર્યું છે. આ પુસ્તક લખવાનો મૂળ હેતુ તો આઈ. પી. મિશન, તેના પ્રથમપિતૃઓ તથા મિશન કામ અને વૃદ્ધિ વિષે છે ખરો, તો પણ લંડન મિશન ગુજરાતમાં પહેલું આવ્યું તેથી તે આપણાં મિશનનું થડ કે ધોરી ડાળરૂપી થયું, ને છેવટે એ મિશને ગુજરાત મંડળીનો કુલ ચાર્જ આઈ. પી. મિશનને સોંપી દીધો, તેથી તેમની મંડળી આપણા પાયારૂપી થઈ, માટેજ લંડન મિશનથી આ પુસ્તક શરૂ કરેલું છે. પણ મૂળ હેતુ પ્રમાણે આઈ. પી. મિશનનું કામ, તેનો વિસ્તાર ને વૃદ્ધિ વિષેજ લખવા વિશેષ પ્રયત્ન કરેલો છે.

બળદાયક શાસ્ત્રવચનો

“તમે જાહે... સર્વ દેશનાઓને શિષ્ય કરો; બાપ તથા દીકરા તથા પવિત્ર આત્માને નામે તેઓને બાપ્તિસ્મા આપતા જાઓ. જુઓ,

જગતના અંત સુધી હું સર્વકાળ તમારી સાથે છું” (માત્રી ૨૮ ; ૧૯, ૨૦). “જે ચિહ્નનો તથા આશ્રયકારક કૃત્યો પરાત્પર દેવે મારા સંબંધમાં કર્યા છે, તે તમને દર્શાવવાં એ મને ડીક લાગ્યું છે” (દાન. ૪ ; ૨). “મર્મો ચહોવાહ આપણા દેવના છે, પણ પ્રગટ કરેલી વાતો સદા આપણી તથા આપણાં સંતાનોની છે” (પુનર્નિયમ ૨૯ ; ૨૯).

વાંચકવર્ગ, મારા અજ્ઞાનને કારણે જો કોઈ વાત વિસ્મૃત થઈ હોય તો તેની દરગુજર કરશો ; અને જો હું હયાત હોઉં તો મહેરબાની કરીને વિસ્મૃત થએલી વાતો મને જણાવશો કે ભવિષ્યમાં ખીજી આવૃત્તિ થાય તો તે ઉપયોગમાં આવે.

૪. સ. ૧૯૨૮.

સેવક,
લાન્ડરસ તેજપાળ,
ખાસીવાડી, ખોરસદ.

યાદદાસ્ત—મારી વહાલી પત્ની, એસ્તર શીવજી, તા. ૨૪-૮-૨૮ને રોજ મારાથી વિયોગી થઈ.

ઉચ્ચ સહિત સાહેબો—રમીવન્સન, બીટી, આયડ (નુનિયર), માર્ટિન, એવિન, ગિલ્બર્ટી, આર. વિલ્સન, બેન્સન
 બેટ્ટેલા—રેકોટ, રમીવ, શિલેટી, હેન્ડરસન, ટેલર, આયડ (સિનિયર), બ્લેર

પ્રકરણ ૧ લું

હિન્દની સ્થિતિ

(૧) ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયા પહેલાં હિન્દની સ્થિતિ

હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો તે પહેલાં હિન્દની હાલત કેવી હતી એ વિષે પ્રથમ વિચાર કરવો ઉચિત છે, પણ ક્યાંથી માંડીને તેની સ્થિતિ દેખાડવી એ બહુજ વિચાર કરવા જેવી વાત મને થઇ પડી. આખરે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદયવખતથીજ આરંભ કરવો એ શોભતું છે. અરાઢમા સૈકાને આંતે, અને ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં યુરોપ, એશિયા ને આફ્રિકામાં ઘણી મોટી મોટી લડાઇઓ ચાલતી હતી. ક્રાન્સમાં રાજપ્રજાની વચ્ચે લયંકર ઉથલપાથલ થવાથી હજારો મનુષ્યોની કતલ થઇ હતી. અમેરિકામાં કેટલાંક રાજ્યો સંયુક્ત થઇ અંગ્રેજ સરકારની સત્તા તળેથી નીકળી ગયાં, અને સ્વતંત્ર બન્યાં હતાં. ત્યાર પછી ક્રાન્સના નેપોલિયન બોનાપાર્ટે આખો યુરોપ જીતી લેવા માટે ઇંગ્લાંડ, રશિયા, ઓસ્ટ્રીયા, જર્મની, તુર્કસ્તાન અને સ્પેન, એ રાજ્યો જોડે લારે યુદ્ધો કર્યાં. એ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં પણ અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે લારે યુદ્ધ ચાલતાં હતાં. આ અરસામાં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સત્તા હિન્દમાં સ્થપાઇ હતી. તેમજ દેશી રાજ્યો પણ માહોમાંહે લડતાં હતાં, અને હિન્દમાં કેટલાંક મોટાં અને મુખ્ય રાજ્યો એકત્ર થઇને અંગ્રેજ રાજ્યને દેશમાંથી નાબુદ કરવા મથન કરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર મારકુટ ને અશાંતિ પ્રવર્તી રહેલી હતી. તેમજ લડાઇઓને લીધે હરામખોર લોકો સમયનો લાભ લઇ ઠેરઠેર લૂટફાટ કરતા, ને ધાડ પાડતા હતા. આ વખતે મુસલમાની રાજ્યનો પાયો છેક ખવાઇ ગયોહો હતો, ને બાદશાહત પડુપડુ થઇ રહેલી હતી. પેશ્વા, હોલ્કર, સિંધિયા, માયકવાડ, નિઝામ અને ટીપુનું બળ વધી પડ્યું હતું; તેમજ બીજા બાબુએ સર્વોપરી થતી બ્રિટિશ સત્તા વધતી જતી હતી. આખરે પેશ્વાઇ, દિલ્હીની બાદશાહત, પંજાબમાં શીખ રાજ્ય જે હિન્દમાં સિંહ સમાન ગણાતું હતું તે, અને ટીપુ સલ્તનત, વિગેરે મોટાં મોટાં રાજ્યો કુખી ગયાં; અને

સર્વોપરી અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપિત થયું. હેલ્લે અયોધ્યાનું રાજ્ય પણ ૧૮૫૬માં તુટી ગયું. આવા કટોકટીના સમયમાં હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો ; અને અંધારૂં ધીમે ધીમે જવા લાગ્યું. હિન્દ અને તેની આસપાસનાં મોટાં રાજ્યો, જેવાં કે બ્રહ્મદેશ, નેપાળ, કાબૂલ, ચીન અને ઇરાનનાં રાજ્યો સાથે અંગ્રેજને વારંવાર બહુ બારે લડાઇઓ લડવી પડી હતી. આખરે સને ૧૮૫૭ની સાલમાં આખા ઉત્તર હિન્દમાં મોટું બંડ થયું, જેને “સત્તાવનનો બળવો” પણ કહે છે. તેને બ્રિટિશ સરકારે મોટા લશ્કર વડે બેસાડી દઇ દિલ્હી અને પેશ્વાઈ રાજ્યનો અંત આણ્યો. ત્યાર પછી સને ૧૮૫૮માં મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાની રાજસત્તાની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કારકીર્દિ સમાપ્ત થઇ. એ કંપનીની કારકીર્દિમાં મિશનેરીઓને હિન્દમાં આવવાને બારે અટકાવ હતો, એ નીચેની બીનાથી સમજશે. આ વેળાએ હિન્દના દરવાજાની કુંચી તો જાણે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં હતી. એ કંપનીના આગેવાનો વેપારીઓ હતા ને વેપારને બહાને તેઓ હિન્દમાં આવ્યા હતા. તેઓ મિશનેરી સિવાયના બીજા યુરોપીઓને બીન અટકાવથી હિન્દમાં આવવા દેતા હતા, પણ મિશનેરીઓને આવવા દેતા નહોતા. હિન્દમાં આવનારા લોકો પાસેથી કંપની એટલુંજ વચન લેતી કે, “અમે હિન્દમાં સારી રીતે વર્તીશું.” બીજા સારી રીતે વર્તનારા હોય, તો મિશનેરીઓ તો સાથી સારી રીતે વર્તેજ ને સારી રીતે વર્તવાનું વચન તો આપેજ, તોપણ કંપની તેમને આવવા દેતી નહિ, કારણ કે તે વેળાની કંપનીના સભાસદો એવું સમજતા હતા કે, ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી હિન્દના લોકો શીસાદ કરશે, ને તેથી લોકો આપણી વિરુદ્ધ થશે. કંપનીની આવી સમજણને લીધે કોઇ પણ મિશનેરીને આ દેશમાં આવવાને કાંઇજ લાગવગ નહોતો. એક સૈકા પર હિન્દમાં આવનાર ઉપદેશકોને અનેક પ્રકારના અટકાવો, અનેક વિધો તથા સંકટો વડવાં પડતાં હતાં. તે વખતના મિશનેરીઓને કેટલી અડચણો, ધાસ્તી ને ક્લાયારી સહન કરવી પડતી હતી, તે વિષે આગળ વાંચવાથી વધારે જણશે. તેઓ જો કે બીજી બધી વાતે નિરાધાર, આશરા વગરના હતા, તોપણ પોતાના ગુરૂ પ્રભુ ઇસુ પર તેમનો બધો

આધાર હતો. તેથીજ તેઓ ધીરજવાન થઈ દિલાસો પામીને પુરા આસ્થાવાન હતા.

(૨) હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદય

(પ્રથમ આવેલા મિશનેરીઓ)

આપણા ત્રાતાનું અભયવચન છે કે, “હું સર્વકાળ તમારી સાથે છું.” આ અણુદીઠ સહાયને આધારે મિશનેરીઓને હિન્દમાં મળ્યા. શેતાન અને તેના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રભુના ખરા ભક્તો યાહોમ કરીને રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. વિશ્વમ કેરી નામના એક મિશનેરી સાહેબ સને ૧૭૯૩ની સાલે હિન્દમાં આવવા તૈયાર થયા. કમાને તેમને જાની રીતે વહાણમાં બેસાડ્યા. પણ વહાણ ઉપડ્યા અગાઉ કાંઈએ નનામો કામળ લખીને કમાનને જણાવ્યું કે, “જો તમે જાની રીતે મિશનેરીને હિન્દમાં લઈ જશો તો તમે શિક્ષા પામશો.” ત્યારે કમાને કેરી સાહેબને કહ્યું, “મારાથી તમને હિન્દમાં લઈ જવાશે નહિ, માટે તમે પાછા ઉતરી જાઓ.” કેરી સાહેબ બિચારા નિરાશ થઈને વહાણમાંથી ઉતરી પડ્યા. પણ એજ અરસામાં ડેનિશ લોકોનું એક વહાણ હિન્દમાં આવવા નીકળવાનું હતું, તેમાં બેસીને આવવાનો સારો વગ હતો, પણ આવનારાં ત્રણ જણ હતાં : એટલે કેરી સાહેબ પોતે, તેમનાં મડમ સાહેબ, ને મિ. ટોમસ કરીને એક સાહેબ, જે તેઓના સાથી હતા. આ ત્રણનું ભાડું ૬૦૦ પૌંડ, એટલે સુમારે રૂ. ૯,૦૦૦ થાય. વહાણના ઉપરીએ દરેકના રૂ. ૩૦૦૦ લેખે રૂ. ૯,૦૦૦ ભાડું માગ્યું. આટલી મોટી રકમ ક્યાંથી આપવી ? ત્યારે કેરી સાહેબે પોતાનું રહેવાનું ધર હતું તે, તથા ધરનો પરચુરણ સામાન એ બધું વેચી નાખ્યું. તોએ નાણાં તો ખુટ્યાં. ખુટતાં નાણાં મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે કેરી સાહેબે બીખ માગી !! અને એવી રીતે ભાડાનાં નાણાં પુરાં કર્યાં. પુરૂં નૂર ભરીને આ નાની ટોળા પોતાના દેશમાંથી નીકળી. સને ૧૭૯૩ના નવેમ્બર માસમાં ઇશ્વરકૃપાથી સુખરૂપ તેઓ બંગાળામાં આવી પહોંચ્યાં. હિન્દમાં આવ્યા પછી કેરી સાહેબ ઉપર જેટલી વિપત્તિ ને હરકતો આવી તેટલી જો કોઈ કાચાપોચા મનના માણસ ઉપર આવી હોત તો તે વેડી શકત નહિ, ને ધીરજ પણ રાખી શકત નહિ. કેરી સાહેબનાં મડમ સાહેબના વિચાર કેરી સાહેબના જેવા

નહોતા. તે બિચારાં આ સંકટો જોઈને સાહેબને કહેતાં કે, “આપણે અમથાં અહીં આવ્યાં. હવે આપણે અહીં શું કરીશું?” ફરી સાહેબને ગંગા નદીના મુખ પાસે ગામડામાં એક ઘર ભાડે મળ્યું. આ ઠેકાણાની હવા ઘણીજ ખરાબ ને ભેજવાળી હતી. આ ઇશ્વરભક્તે પ્રથમ એવો વિચાર કર્યો કે ખેતી કરીને ગુજરાન ચલાવવું ને બંગાળી ભાષા શીખવી, પણ એ વિચારમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. એટલામાં મિદનાવતી શહેરમાં એક કારખાનું નીકળ્યું, તેના મેનેજર તરીકે દેખરેખ રાખવા ફરી સાહેબને આમંત્રણ મળ્યું. ઇશ્વરકૃપાથી આ ઘણુંજ સાફ થયું. આ કામ મળ્યાથી બધી અડચણો ને સંકટોનું નિવારણ થયું. ભાષા શીખવાનો, લોકોને બોધ કરવાનો તથા પવિત્ર શાસ્ત્રનો બંગાળીમાં તરજુમો કરવાનો ઉત્તમ લાગ તેમને મળ્યો. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે ફરી સાહેબે એક છાપખાનું શરૂ કર્યું. તે જ્યારે પહેલવહેલું લોકોએ જોયું ત્યારે તેમણે ધાર્યું કે, આ કોઈ જાદુવાળી દેવીની મૂર્તિ છે. આ છાપખાનામાં પહેલવહેલું પવિત્ર શાસ્ત્ર (માયબલ) છાપવામાં આવ્યું. બંગાળી ભાષામાં પ્રથમ જે પુસ્તક છપાયું તે નવો કરાર હતો. કહે છે કે, એ પ્રેસ (છાપવાનું યંત્ર) હજી સુધી તેમની યાદગીરીને માટે સાચવીને રાખી મૂકેલું છે. સને ૧૮મા સૈકાને અંતે અને ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતમાં ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા દેશમાં ધાર્મિક સમાજો તરફથી મિશનેરીઓને પરદેશમાં સુવાર્તાનો પ્રસાર કરવા મોકલવા માટે ઉધરાણું થયાં ન હતાં; વળી હિન્દ અને બીજા દેશોમાં સુવાર્તા પ્રગટ કરવા જવાને મિશનેરીઓ પણ તૈયાર ન હતા. તેમ છતાં કોઈ ઇશ્વરભક્ત પરદેશ જવાની હામ બીડે તો વચમાં અનેક પ્રકારની અડચણો નડતી હતી. તે વખતે આખા હિન્દમાં ઠેરઠેર લડાઈઓ ચાલતી હતી. અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો હજી સુધી દૃઢ થયો ન હતો. વળી આવનાર મિશનેરીઓને આ દેશની ભાષાઓ શીખવી પડતી હતી, ને તે શીખવાનું કાંઈ પણ સાહિત્ય ન હતું. જાહેર બજારોમાં તેઓ ઉપદેશ પણ કરી શકતા ન હતા. પ્રથમ આ દેશમાં આવેલા કેટલાક મિશનેરીઓને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાની પણ મુશ્કેલી હતી. વળી એક સૈકા પર યુરોપ ને અમેરિકાના લોકોમાં અનેક ધાર્તીઓ હતી. એટલે યુરોપ સાથે આ દેશના લોકોનો સહવાસ કે મિલાપ ન હતો; માહોમાંહે કુસંપ હતો, અને

એકમતા હતીજ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ કોઈ એકબીજાનો ભરોસો પણ રાખતું નહિ. યૂરોપીઅનોને પરદેશી રાજ્યકર્તા ગણવામાં આવતા હતા. રંગ, રીત ને લોકાચાર તથા ધર્મ તદ્દન એક બીજાથી ભુદાં હતાં. એ ઉપરાંત આ દેશના લોકો ધણાજ વહેમી, બીકણા ને અજ્ઞાન હતા. માજી મુસલમાની શત્રુની સત્તા નીચે હિન્દના લોકો પાયમાલ થઈ ગએલા, તેથી તેઓ યૂરોપીઅનોનો તલભાર વિશ્વાસ રાખતા નહિ. યૂરોપ કરતાં આ દેશ બહુજ ગદમ, અને વળી રહેવાની કે ખાવાપીવાની સગવડ મળે નહિ. તાપને લીધે જલદી મરી જવાની ધારતી તેઓને નિરંતર રહેતી; માટે તેઓમાં જે ખરા હિમ્મતવાન, વિશ્વાસુ ને ધર્મના આસ્થાધારી હોય, તેઓજ આ દેશમાં આવવાની હામ બીડે. હિન્દ સોનાની ચદ્દી ગણાય છે તેમ છતાં ધણાખરા હિન્દમાં આવવા હિમ્મત હારતા. તે વખતે તો જો કોઈ આવે તો તે ધણોજ બહાદુર અને પહેલવાન જેવો ગણતો. તે વખતે સરકારી અમલદારને જો કશી સગવડ ના મળે તો મિશનેરીઓને તો ક્યાંથી મળે! આ દેશના ધોરણ પ્રમાણે આલ્મશો, નાગર આલ્મશો અને વાણિયા જેઓ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં દાખલ થયા, તેઓ તો જેઓએ અગાઉ મુસલમાની રાજ્યમાં નોકરી કરેલી તેમના વંશજો હતા. લાંબા વખતથી તેમને મુસલમાનોનો સહવાસ થએલો ને રાજ્યસત્તા ભોગવેલી એટલે તેમને અટકાવ થોડોજ હતો. કલેક્ટર, જજ કે બીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓ પાસે નોકરી કરનારા આલ્મશો વિગેરે સાંજે ઘેર જાય ત્યારે પાષાડી, અંગરખું, ધોતીઈ ને ખેસ ઇત્યાદિ ઉતારીને એક અલગ ખુંડીએ ભેરવતા, પછી નાહીધોઈને તથા બીજાં લુગડાં પહેરીને પાવન થઈ ઘરમાં પેસતા. બીજે દિવસે ખાંધપીને પેલાં ભુદાં મુકેલાં લુગડાં પહેરી ઓફિસમાં જતા હતા. તેઓ અંગ્રેજોને પણ મુસલમાનના જેવાજ શ્રેષ્ઠ ગણતા હતા, ને હજીએ ગણે છે. એવા વહેમી લોકોમાં કામ કરવું એ તો પહેલવહેલું ધણુંજ મુશ્કેલી ભરેલું હતું.

(૩) હિન્દમાં આવેલા પ્રથમ મિશનેરીઓ અને તેમનાં કાર્યક્ષેત્રનાં મુખ્ય સ્થળો

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ કરતાં મદ્રાસ અને બંગાળામાં મિશનેરી પ્રવૃત્તિ ધણી વહેલી શરૂ કરવામાં આવી હતી. સને ૧૮૧૨ની સાલમાં

આર્મિનિયન મિશન તરફથી સી. સી. આર્ટુન કરીને એક મિશનેરી પ્રથમ સુરતમાં આવ્યો ; પણ ત્યાં મિશનની સ્થાપના ન કરતાં તેણે જોડાદરા કાંચમાં જઈને મહીકાંઠા મિશનની સ્થાપના કરી. ત્યાં નવેસરથી રહીને તેણે સુવાતા પ્રમટ કરી. પછી ત્યાંથી તે ૧૮૨૧ની સાલમાં કલકત્તે ગયો. એમ હિન્દમાં જીવના વખતથી ખ્રીસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ આવળ કરતા અને કામ કરતા. તેઓ થોડાંબહો વખત હિન્દમાં રહેતા પણ ખરા. દક્ષિણ હિન્દમાં સને ૧૫૦૩ની સાલમાં પોર્ટુગીઝ લોકો પ્રથમ મલબાર કાંઠે ક્રીશ્ચિન તથા ત્રાવણકોર પ્રાંતોમાં આવ્યા ; તેમને ત્યાં પણ ખ્રીસ્તીઓ મળ્યા. તેઓનાં ૧૦૦ ઉપરાંત તો દેવળો હતાં, અને બે-અઢી લાખ સત્યના અનુસારીઓ હતા. આવેલા પોર્ટુગીઝો આ ખ્રીસ્તીઓને પ્રથમ તો બહુજ પ્રેમથી પોતાની મંડળીઓમાં મેળવવા લાગ્યા. પણ ત્યાંના જીવના ખ્રીસ્તીઓએ એમ કરવાની ના પાડી, ત્યારે તેઓ પર જોરજુલમ ગુજારીને જખરાઈથી તેમને રામન કેથોલિક કરવાની તેઓએ કોશીશ કરી. આ લોકોએ પોતાનાં ધરબાર છોડીને પહાડોમાં જઈ આશરો લીધો ને પોતાના ખરા ધર્મ તથા સત્ય મતનું રક્ષણ કર્યું. ઓગણીસમા સૈકામાં તેમની સંખ્યા સવાત્રણ લાખ સુધીની હતી. આ પુરાતન મંડળીઓના ઇતિહાસના પ્રથમે ને બીજા ને લખાણો હતાં તે બધાં પોર્ટુગીઝોએ જોરજુલમથી લઈને બાળી મૂક્યાં. રામન કેથોલિકના ઉપદેશકો ૬૦૦ વર્ષ પર એટલે ૧૨૯૨માં હિન્દ આવીને ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવ કરવા લાગ્યા. આ સાલમાં યોહાન ડિમોન્ટ્રીકાર્વિનો કરીને એક જણ આવ્યો હતો. ત્યાર પછી સને ૧૩૧૮માં ક્રાન્સિસ્કન તથા ડોમિનિકન નામના બે મઠવાસી આવ્યા. તેઓએ કોરોમાંડલને કાંઠે પોતાનું કામ ચલાવ્યું. ૧૩૨૧માં બીજા પાદરીઓ પણ આવ્યા, પરંતુ તેઓમાંથી એકબે થાણા પાસે માર્યા ગયા. સને ૧૩૨૧માં જે પાદરીઓ આવ્યા તેઓમાંનો એક ડોમિનિકન બેડ્-સ કરીને હતો. તેને યોહાન નામના પાપાએ કિવલોનનો અધ્યક્ષ ઠરાવ્યો હતો. સને ૧૫૦૦ની સાલમાં ૮ ક્રાન્સિસ્કન ભાઈઓ આવ્યા. સને ૧૫૧૩માં ડોમિનિકન ભાઈઓ આવ્યા. સાથી પહેલો જેસુઇટ જે હિન્દમાં આવ્યો તેનું નામ ક્રાન્સીસ ઝેવિયર હતું. તેને સંત (એટલે સાધુ)નું પદ મળ્યું હતું. તે આ દેશમાં સને ૧૫૪૨માં આવ્યો અને દસ વર્ષ

કામ કરીને સને ૧૫૫૨માં મરણ પામ્યો. તેનું સુકાષ ગએલું સરીર હજી સુધી ગોવામાં રાખી મૂકેલું છે. તેના મરણને દિવસે દર સાલ તેના સ્મરણાર્થે ત્યાં મોટી જત્રા ભરાય છે ; અને હજારો રોમન કેથોલિક તેના મુડદાનાં દર્શન કરવા ધણે દૂર દૂરથી આવે છે. આ સ્થળના રખેવાળો ધણી ધણી ગપો મારે છે, જેવી કે ધણાં રોગી અને માંદાં આ સ્થળે અડકવાથી સાજા થાય છે.

(૪) પોર્ટુગીઝોના જીલ્લમ

હિન્દની દક્ષિણે પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સત્તા વધતી ગઈ, અને કેટલાક પ્રાંતો તથા શહેરો તેની હકુમતમાં આવ્યાં. આ વખતે હિન્દુ અને મુસલમાનોની ધણી પડતી દશા આવી હતી. એ અંરસાનો લાલ લઈ પોર્ટુગીઝોએ આ દેશમાં ભારે જીલ્લમ ગુજાર્યો, એટલે રોમન કેથોલિક પાદરીઓએ પોતાની પોર્ટુગીઝ સરકાર પાસે જઈને ‘ઇન્કવીઝીશન’ નામની સભાની કોર્ટ સ્થાપવાની માગણી કરી. સને ૧૫૪૬ની સાલમાં આવી કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. એ કોર્ટની રૂએ ચૌલ, વસાઈ, દમણ છત્યાદિ ઠેકાણાંમાંના હિન્દુઓને પકડી લાવીને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. કાંઈ પણ આલ્મજી ઉઘાડી રીતે પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરી શકતો નહિ. તેઓ હિન્દુઓનાં મંદિરો ને મૂર્તિઓ તોડી નાખતા. જે કાંઈ હિન્દુ ખ્રીસ્તી થાય તો ૧૫ વર્ષ સુધી તેને હરેક પ્રકારનો કર માફ કરવામાં આવતો. આ જીલ્લમી કાયદો ૧૮૧૨ની સાલમાં બંધ કરવામાં આવ્યો. સને ૧૭૯૦માં પાપાવાળાનું બળ અને દોલત બહુજ વધ્યાં હતાં, એટલે પોર્ટુગીઝ રાજ્યની વાર્ષિક મ્હેસુલ કરતાં પાપાવાળાની મંડળીઓની ઉપજ ધણીજ હતી. પરંતુ હાલ તો ગોવા અને ખીજાં ઠેકાણાંના લોકો બહુજ ગરીબાવસ્થામાં આવી પડ્યા છે.

(૫) પ્રોટેસ્ટન્ટ (સુધરેલા) લોકોનું આવવું

પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના અનુયાયીઓ પ્રથમ સને ૧૭૦૬માં ડેન્માર્ક દેશથી આવીને ત્રીકામંડી બંદરે ઉતર્યા. તેમાં જીગાનબલગ તથા પલૂઓ એ બે મિશનેરીઓ પ્રથમ આવ્યા. થોડી મુદત સુધી તેમનું કામ ઠીક ચાલ્યું, પણ પછી ડેન્માર્કના લોકોએ તેમને મદદ આપવી બંધ કરી, તેથી તેમને ઈંગ્લાંડની ધર્મસભાઓએ પોતાની મંડળીઓમાં મેળવી લીધા. ડેન્માર્ક

મંડળીના પ્રખ્યાત ઉપદેશક સ્વાર્ડસ ૧૭૫૦ની સાલમાં હિન્દ આવ્યા. તેમણે આ દેશમાં ૫૦ વર્ષ રહીને પ્રભુનું કામ બહુજ હોંસબેર કર્યું. આખરે લેઓ અહીંજ મરણ પામ્યા. ફ્રેશીસિઅસ કરીને બીજા એક મિશનેરી હતા. તેમણે તામિલ ભાષામાં બેબલનું ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું. તેમની મહેનતથી ટુંક સુદતમાં એટલે આઠ નવ વર્ષમાં ૫૬૨ વીસથી હજાર સુધી ખ્રીસ્તી થયા.

અત્યાર સુધી આપણે દક્ષિણ હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રસાર સંબંધી જોયું, પણ હવે ઉત્તર હિન્દ વિષે પણ કંઈક જાણવાજોગ જોવું જોઈએ. સને ૧૭૬૬માં કેરનાંડર કરીને એક મિશનેરીએ કલકત્તામાં આવીને પ્રભુનું કામ શરૂ કર્યું. તેણે એક દેવળ બંધાવ્યું, અને ૯ વર્ષમાં એટલે ૧૭૭૫ સુધીમાં તેની મંડળીમાં ૨૦૦ ઉપરાંત ખ્રીસ્તી થયા. સને ૧૭૨૭માં ડેન્માર્કથી સુલતસ નામે એક મિશનેરી આવ્યો. તેના પ્રયત્નથી ૩૩ વર્ષમાં એટલે ૧૭૬૦ સુધીમાં ખ્રીસ્તી મંડળીમાં ૧૪૭૦ સભાસદો થયા. પછીથી આ ડેન્માર્કના મિશનેરીઓએ ઇંગ્લાંડની મંડળીઓમાં જોડાઈ જઈને પ્રભુનું કામ આગળ ચલાવ્યું.

ત્યાર પછી બંગાળામાં ડોક્ટર ટોમસે ઈ. સ. ૧૭૮૭માં આવીને પ્રભુનું કામ ચલાવ્યું ને વધાર્યું. તેમના પ્રયાસથી બે ત્રણ મોટા બંગાળી બાળુઓ ખ્રીસ્તી થયા. એટલામાં વિલ્યમ ફેરી સાહેબ ૧૭૯૩માં પાછા આવ્યા. ફેરી સાહેબે પવિત્ર શાસ્ત્રનું ભાષાંતર સંસ્કૃત ભાષામાં કર્યું. તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો રચીને તેમણે છપાવ્યા. હવે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રભુના સેવકો ૧૮૦૦માં સૈકાના આરંભમાં આવ્યા, એટલે સને ૧૮૧૩ની સાલે હોલ સાહેબ અને ન્યુમન સાહેબ નામના બે મિશનેરીઓ મુંબઈમાં આવ્યા, અને પ્રથમ મુંબઈમાં તેઓએ પ્રભુનું કામ કરવા માંડ્યું.

હવે આ પહેલા પ્રકરણમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયા પહેલાંનું અને ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદય થયા પછીનું હિન્દ દેખાડવામાં આવેલું છે. દક્ષિણ હિન્દ, ઉત્તર હિન્દ અને મધ્ય હિન્દ દેખાડવામાં આવ્યું છે. પણ હવે આપણે આપણા મૂળ હેતુ પ્રમાણે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં મિશનની સ્થાપના વિષે વાત કરવાની છે, તે આ બીજા પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૨ જી

ગુજરાતમાં લંડન મિશન

(૧) સુરતમાં લંડન મિશન

લંડનથી વેપાર કરવાને અર્થે પ્રથમ આ દેશમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની આવેલી. ત્યાર પછી ૨૦૦ વર્ષે સુરતમાં મિશનની સ્થાપના થઇ. સને ૧૮૧૫ની સાલમાં લંડનથી વિલ્યમ ફ્રેન્ચ સાહેબ અને રિક્કનર સાહેબ સુરતમાં આવ્યા, અને મુગલીસરામાં તાપી નદીને પૂર્વ કાંઠે મોગલ આદેશાહને ક તેમના કાઠી બાયાતનો મહેલ વેચાતો રાખીને તેમાં તેઓએ મિશનની સ્થાપના કરી. તેઓ પોતાની સાથે જાપવાનાં સાધનો પણ લેતા આવ્યા હતા. અને સુરતમાં તેઓએ જે જાપખાનું ખોલ્યું, તે તો સુરતમાં સૌથી પહેલવહેલું જાપખાનું હતું. આ જાપખાનું જોઇને લોકોને બહુ નવાઇ ને અચરતી લાગતી હતી. આ જે મિશનેરીઓએ મળીને નવા કરારનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું અને ૧૮૨૭માં જાપ્યું. તેની ભાષા સુરતી ગુજરાતી હતી, અને અક્ષરો મોટા હતા. વળી તેમાં જોડાક્ષરનું તો નામે ના મળે. તેનું કદ બહુ મોટું હતું. તેમાં ૫૯૦ પૃષ્ઠ છે. તે વખતમાં એ ભાષાંતર શુદ્ધ નજ હોય એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. જુના કરારનો પહેલો ભાગ (ઉત્પત્તિથી રૂથ સુધી) સને ૧૮૨૮માં જાપવામાં આવ્યો. તેનું કદ પણ મોટું, તેના અક્ષર પણ મોટા અને ભાષા સુરતી ગુજરાતી હતી. તેમાં ૬૦૮ પૃષ્ઠ છે. તે વેળા ગુજરાતી ભાષામાં કંઈજ સાધનો ન હતાં; એટલે શબ્દકોશ નહોતો, બોલી પણ અશુદ્ધ હતી. વળી તે અરસામાં કોઇ દેશીને અંગ્રેજી ભાષા તો આવડેજ નહિ. જુના કરારનો બીજો ભાગ (૧ લા શમૂએલથી દાઉદનાં ગીત સુધી) ૧૮૨૯માં જાપવામાં આવ્યો. તેની ભાષા, અક્ષરો ને કદ પહેલા ભાગના જેવાંજ હતાં. તેમાં ૭૩૮ પૃષ્ઠ છે. ત્યાર પછી પવિત્ર શાસ્ત્રનો ત્રીજો ભાગ (નીતિવચનોથી તે માક્ષાખી પ્રભોધક સુધી) જાપવામાં આવ્યો. તેમાં ૬૦૫ પૃષ્ઠ છે. આખો જુનો કરાર ૧૮૨૯માં પુરો જપાઇ રહ્યો. તેમાં કુલ પૃષ્ઠ ૧૯૫૧ થાય છે. આખા પવિત્ર શાસ્ત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

લંડનના મિશનેરીઓએ ક્યું ને છપાવ્યું, એમાં ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ પર એમનો મોટો ઉપકાર થયો છે! આ જુનાં પુસ્તકોના નમુનાની નકલો મિશન પ્રેસમાં રાખી મુકેલી છે. જે કોઇને જોવાની ઇચ્છા હોય તો સુરત જઈ મિશન પ્રેસમાં તપાસ કરવી (મેં એ પુસ્તકો જોયાં છે). પવિત્ર શાસ્ત્ર છપાયું તે પહેલાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં બીજાં કોઈ પુસ્તકો છપાયાં ન હતાં. બોધકો શાસ્ત્રનો કોઈ વિષય લખીને શહેરમાં ને ગામડાંમાં મ્હોડે બોધ કરતા હતા. આખું પવિત્ર શાસ્ત્ર છપાયા પછી ખ્રીસ્તી ધર્મનાં બીજાં પુસ્તકો છાપવામાં આવ્યાં. તેમાંનું સૌથી પહેલું જે છપાયું તે “મંડળીમાં લગન કરવાની રીત” હતું. તેમાં ૨૮ પ્રાર્થના છે. આ પુસ્તકના બે મુખ્ય ભાગ છે: પહેલા ભાગમાં પ્રાર્થનાપદ્ધતિ અને બીજા ભાગમાં ધર્મસંસ્કારો આવે છે. એ ૧૮૬૫નું પુસ્તક છે. તેનો કર્તા વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબ છે. એ પુસ્તક ૧૮૭૩માં છપાયું હતું. આ પ્રાર્થનાપુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૭૯માં છપાઈ. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજામાં પ્રાર્થનાઓ વધારે છે અને તેમાં ધર્મસંસ્કારો છાપવામાં આવ્યા નથી. ત્યાર પછી વિધર્મીઓને બોધ મળે એવી કેટલીક નાની નાની ટ્રાક્ટો આસરે ૩૦ છપાઈ. લંડન મિશન તરફથી ફ્રેવી નામના બે ભાઈઓ સુરતમાં કામ કરતા હતા. એજ અરસામાં વિલ્યમ કલાર્કસન સાહેબ સને ૧૮૭૭માં સુરત આવ્યા. તેમના પછી બે વર્ષે વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબ ૧૮૭૯માં સુરત આવ્યા. સને ૧૮૪૦માં આલેક્સાંદર ફ્રેવી સાહેબ મરણ પામ્યા. તેમની કબર સુરતના દેવળની પાછળ દક્ષિણે આવેલી છે. પોતાના વહાલા ભાઈના મરણ પછી વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબ સ્વદેશ ગયા. તેઓ ઇશ્વરકૃપાએ ધણાં વર્ષ જીવીને ઇંગ્લાંડમાં મરણ પામ્યા. વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબ સાથે રિચરડ સાહેબ આવ્યા હતા. તેઓ પણ કેટલાંક વર્ષે મરણ પામ્યા. સને ૧૮૫૭માં ઇંગ્લાંડથી મિ. યંગ કરીને એક સાહેબ છાપખાનાના ઉપરી તરીકે સુરત આવ્યા. તેમણે પ્રેસમાં ધણેજ સુધારોવધારો કર્યો. સરકાર તરફથી ને બીજા અંધકારો તરફથી પ્રેસમાં ધણુંજ કામ આવતું હતું, તેથી પેદાશ સારી થવા લાગી.

સુરતમાં વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબે અંગ્રેજી ને ગુજરાતી શાળાઓની શરૂઆત કરી. ધણા હિન્દુ ને પારસી વિગેરે વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજી શાળામાં અભ્યાસ

કરીને મોટા લાભ મેળવ્યો છે. હિન્દમાં પ્રથમ મિશનરી લોકોએ જૂનવણીની સ્થાપના કરી. પાટનગર મુબંબઈમાં સરકાર તરફથી ૧૮૩૦ની સાલ પછી એક બે અંગ્રેજ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. આજથી ૫૦ વર્ષ પર મોટા હોદ્દાઓ, અધિકારીઓ અને રાજરાણાઓને જવલ્લેજ પોતાની સહી કરતાં આવડતી, અને જેઓને આવડતી તેઓ બોડીઆ અક્ષરો વાંકાચુંકા ને નાનામોટા પાડતા. વાણીઆનાં ખાતાં ને નામાં-કામાં પણ એવાજ બોડીઆ (કાના માત્રા વગરના) અક્ષરોથી લખાતાં. પણ મિશનરીઓનું જોષજોષને જૂનવણીખાતું સુધરવા ને વધવા લાગ્યું. સને ૧૮૪૨માં સુરતમાં, સને ૧૮૪૬માં અમદાવાદમાં, સને ૧૮૪૯માં ભરૂચમાં અને ૧૮૫૩માં રાજકોટમાં નિશાળો શરૂ ને સ્થાપિત થઈ. ત્યાર પછી ૧૮૫૭થી જૂનવણીખાતું વધારે સુધર્યું ને ઉત્તમ પંક્તિમાં આવ્યું. તે હજીએ વધતું ને વધતું જાય છે. એ બધું મિશનરીઓના પ્રતાપથી થયું; અને હજી પણ મિશનરીઓ એ કામમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. મિશનરીઓનું જોષ જોષને બીજા લોકોએ પણ દેશમાં ઠરઠર નિશાળો, બોડિંગ હાઉસો તથા અનાથાશ્રમો બાંધ્યાં છે, પણ નિશાળો બાબત એકલા ક્લાર્કસન સાહેબજ વિરૂદ્ધ હતા. તેમનો મત એવો હતો કે, “આ તો વાંદરાના હાથમાં તરવાર આપવા જેવું છે. નિશાળોમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ આપવું, તે તો બુડોની આગળ મોતી વેરવા જેવું, અને વાંદરાની આગળ ફૂલડાં વેરવા જેવું છે. શહેરો કરતાં ગામડાંમાં ઉપદેશ કરવો, ને તેમને સુવાર્તા પ્રગટ કરવી એમાં ફાયદો છે; કેમકે શહેરી લોકો વધારે વિષયી, લુચ્ચા, ઠગ ને એશઆરામી હોય છે, પણ ગામડાના લોકો બિચારા સાદા ને ભોળા હોય છે. માટે જો નિશાળો કાઢવી હોય તો ગામડાંમાં કાઢવી.” તે સાહેબ વડોદરા કાંપમાં ચાર પાંચ વર્ષ રહ્યા, અને સાત આઠ વર્ષ દેવાણુ તથા બોરસદ રહ્યા; પણ તેમણે એક નિશાળ કાઢી ન હતી.

વિલ્યમ ફ્લૌવર સાહેબ પાંચેક વર્ષ સુરતમાં અને બે વર્ષ વડોદરા કાંપમાં રહ્યા. તેઓ ધણી વિદ્વાન, ધાર્મિક, નમ્ર અને પ્રીતિવાન હતા. વિલ્યમ ફ્લૌવર સાહેબે મૂર્તિપૂજક લોકોને બોધ મળે એવાં કેટલાંક પુસ્તકો રચીને છપાવ્યાં. તેઓમાંનું સૌથી રસિક અને ઉત્તમ પુસ્તક તે જોન બન્યનફ્રેટ “યાત્રાકારી” છે. એ પુસ્તક સારા ટાઇપમાં અને સાદી,

રસિક તથા સરળ ભાષામાં ૧૮૪૭માં બહાર પડ્યું. પાછળથી તેની બીજી આવૃત્તિઓ નીકળી. તે વિષે લોકો કહે છે કે, “પહેલાંના જેવી મીઠાશવાળી આ નથી.” જે આ દેશમાં ફલૌવર સાહેબ સાબતાબ અને તંદુરસ્ત રહ્યા હોત તો આપણા દેશમાં ધણું વર્ષ રહીને તેઓ ધણું કામ કરતા; પણ ઇશ્વરે આ તેમને માટે જીવી જ હતી. તેઓ સાહેબને ક્ષય રોગ લાગુ થયો. ડોક્ટરોએ તેમને વાત કરવાની પણ સખત મના કરી. મડમ સાહેબને જે કંઈ કહેવું હોય તો તેઓ પાટી પર લખીને કહેતા. આખરે સાહેબને ઇંગ્લાંડ જવું પડ્યું. ત્યાં સગાંસ્નેહીઓની મુલાકાત લઈ થોડા દિવસમાં તેઓ મરણ પામ્યા.

ખાશીવાડીમાં પૂર્વ બાબુએ કાંસની તેડે જે પહેલાં પાંચ ધરો ખ્રીસ્તી લોકોને રહેવા માટે બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, તે બાંધવાનું તમામ ખર્ચ ફલૌવર સાહેબનાં મડમ સાહેબે મોકલ્યું હતું. તેમાંનું નાળા પરનું પહેલું ધર તે પ્રાર્થનાનું ધર હતું. તે વખતે બોરસદમાં ઇશ્વરમંદિર બંધાએલું ન હતું. સુરતમાં ૨૩ વર્ષ કામ ચાલ્યું પણ કંઈ સફળતા જણાઈ નહિ. ત્યાંના રહેવાસીઓ ધંધારોજગારમાં રાતદિવસ મચેલા રહે છે. વળી તેઓ ધણા શ્રીમંત હોવાથી વિલાસમાં તથા એશઆરામમાં દિવસ ગાળતા હતા. ક્લાર્કસન સાહેબે આ શહેરને સદોમ તથા ગમેરાહની ઉપમા આપી હતી. ક્લાર્કસન સાહેબનો મત પ્રેરિત પાઉલના જેવો જ હતો કે, જ્યાં બીજા કોઈએ કામ ન કર્યું હોય ત્યાં જઈને કામ કરવું, “રખેને બીજાના પાયા પર હું બાંધું.” ૩૦ વર્ષ સુધી સુરતમાં સુવાર્તા પ્રગટ કરવામાં આવી, તો પણ ત્યાંના લોક ઉલટા વધારે કઠણ મનના જણાયા. સાહેબ જ્યારે બજારમાં વાત કરતા હોય ત્યારે લોકો વાત નહિ સાંભળતાં ગડગડ કરીને ધૂળ, છાણ, કાંકરા, ને સડેલો ભાજપાલો તેમના પર નાખતા; તેથી સાહેબે ઠરાવ કર્યો કે, જ્યાં લોકો ખુશીથી વાત સાંભળે અને માને ત્યાં જવું. હવે એ અરસામાં (૧૮૪૦) વડોદરા કંપના રેસીડેન્ટ સાહેબ પાસે મિ. આન્ટુન કરીને એક યુરોપીયન હેડ ક્લાર્કનું કામ કરતા હતા. ટુંક પગારમાં પણ તેઓ સુખી જીવન ગાળતા હતા. તેમને ગુજરાતી ભાષા સારી આવડતી હતી. રવિવારને દિવસે કે ઓફિસમાં રજા હોય ત્યારે તેઓ પોતાની સીગરામમાં

એસીને કાંપની આસપાસના ગામડાંમાં સુવાર્તા પ્રગટ કરવા જતા હતા. તેઓ સુરતથી ધર્મનાં પુસ્તકો મંગાવીને બોડકાને મફત વાંચવા આપતા, જે કાષ્ઠ શોધક મળે તો તેને પોતાને ઘેર બોલાવીને તેની સાથે ધર્મ વિષે વાતચીત કરતા, ને સાથે સાથે પ્રાર્થના કરતા. મિ. આન્ટુન કલાર્કસન સાહેબને ધણી વખત મળતા; અને પોતે જે જે કામ કરતા તે તેમને કહેતા હતા, તે પરથી કલાર્કસન સાહેબનું મન ચરોતર તરફ ખેંચાયું. મહીકાંડા મિશનની સ્થાપના થયા પહેલાં ચરોતરમાંથી બે પુરો, એટલે આંકલાવના ગીરધરભાઈ રૂપજીભાઈ અને કાનવાડીના કુબેરભાઈ આશારામ, ખામિરમા લેવા સુરત ગયા હતા. એ વાત ગીરધર રૂપજીએ પોતે મને કહેલી. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૨) ગીરધરભાઈ રૂપજીનું ખ્રીસ્તી થવું

આન્ટુનભાઈ જેઓ વડોદરા કાંપના રેસીડન્ટ સાહેબના કલાર્ક હતા તેઓ ખરા ખ્રીસ્તી હતા. રવિવારે જ્યારે કચેરીમાં કામ ના હોય ત્યારે તેઓ પોતાની બગીચામાં એસી ખ્રીસ્તી ધર્મની ચોપડીઓ લઈને ગામડે ફરતા, ઉપદેશ કરતા અને ચોપડીઓ આપતા. તેમની પાસેથી “ઇસુના રાજની આગનાઓ” એ નામની એક ચોપડી ગીરધરભાઈને મળી. (તે હાલ પણ મારી પાસે છે, કેમકે તે ગીરધરભાઈએ મને વાંચવા આપી હતી.) એ ચોપડી વાંચીને ગીરધરભાઈ આન્ટુનભાઈ પાસે ગયા, ને તેમણે તેમને સુરત જવા કહ્યું. હું અને કુબેરભાઈ ઘેરથી સુરત જવા નીકળ્યા. એ ચાર ગાઉ ચાલ્યા પછી અમારા મનમાં જવા વિષે ટ્યુપચુ થવા લાગ્યું. શેતાને અમારા મનમાં એવું ધાલ્યું કે, ધરને કામધંધો છોડી દઇ ઘરો સુનાં મૂકી આટલે બધે છેટે જવું એ તો હીક નહિ, માટે હમણાં જવાનું માંડી વાળી પાછા ઘેર જઇએ; પછી જોઇશું. જે જવાશે તો પછી જઇશું. અમે બન્ને એવો વિચાર કરતા કરતા ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. ચાલતા ચાલતા અમે માર્ગની કારના એક ઝાડ નીચે જઇ બેઠા; અને ત્યાં પ્રાર્થના કરી કે, “પ્રભુ, અમે શું કરીએ, જઇએ કે રહેવા દઇએ?” એટલામાં એક માણસ આવ્યો. તેને અમે ઉભો રાખ્યો, અને કહ્યું કે, “તું કહે તેમના જઇએ (માર્ગ તરફ હાથ કરીને). અમે આમ જઇએ, કે આમ જઇએ?” તેણે કહ્યું, “તમે ગાંડા છો, તમારે જે માર્ગે કામ હોય તે તરફ જવો, એમાં મને

શું પૂછો છો ?” અમે બહુજ આગ્રહથી તેને કહ્યું, “ ના, ના, તું કહે તે રસ્તે જઈએ.” ત્યારે તેણે હાથ કરીને વાસદનો રસ્તો દેખાડ્યો, ને કહ્યું કે, “ ત્યારે ટોળોને આમના.” એટલે અમે સમજ્યા કે પ્રભુની મરજી અમને સુરત મોકલવાની છે, માટે અમે ઉડીને સુરતને રસ્તે ચઢ્યા. અમે સહી-સલામત સુરત પહોંચ્યા ; સાહેબને મળીને વાતચિત કરી, અને બાપ્તિસ્મા માગ્યું. અમને વડોદરા કાંપના મિ. આન્ટુન સાહેબ તરફથી ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક ચોપડીઓ મળી હતી, તે વાંચીને ખ્રીસ્તી ધર્મ વિષે અમે થોડું ધણું સમજ્યા હતા. કલાર્કસન સાહેબે અમને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા, અને દશ હુકમ પણ પૂછ્યા. દશ હુકમ વિષે ગીરધરભાઈ બોલ્યા, “ અમે નવ હુકમ પાળીશું, પણ ચોથો હુકમ નહિ પાળીએ.” સાહેબે બહુ રીતે સમજાવ્યા. છેવટે પોતાની ધડીઆળના અછોડાની દશ કડીઓ પકડીને કહ્યું, “ આ દશ કડીઓમાંની કોઈ પણ કડી તોડું તો ધડીઆળ લટકા રહેશે કે ?” ગીરધર કહે, “ ના ; એ તો હેઠ પડશે.” સાહેબે કહ્યું, “ એજ પ્રમાણે દક્ષમાંની એક પણ આજ્ઞા તોડનાર નર્ક પડે ; તે પ્રભુની પ્રીતિમાંથી પડી જાય ને પતિત થાય. હવે સમજ્યા ? આજ્ઞાઓ પ્રભુની છે, મારી નથી, કે હું તોડવાનો હુકમ આપું.” પછી વિચાર કરીને અમે કહ્યું કે, “ દશે પાળીશું.” પછી બાપ્તિસ્મા પામીને અમે આંકલાવ ઘેર આવ્યા. એવી રીતે ગીરધરભાઈ રૂપજી અને કુબેરભાઈ પ્રથમ ખ્રીસ્તી થયા. આ બધી હકીકત પરથી મારા મનમાં પ્રેરિત પીતર અને કરનેલ્સની વાત આવી. એટલે પીતરને કરનેલ્સને ત્યાં મોકલ્યા અગાઉ પ્રભુએ બન્નેને આગળથી તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. વળી જ્યારે શીલીપને રાનને રસ્તે જવાનું પ્રભુએ કહ્યું તે પહેલાં પ્રભુએ શીલીપ તથા હબ્બશી બોજો એ બન્નેનાં મન પણ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. હબ્બશી બોજો તો યશાયાહ પ્રબોધકના પુસ્તકમાંથી આવનાર તારણકર્તાના દુઃખનો પડમો અધ્યાય વાંચતો શીલીપને મળ્યો. શીલીપની વાત સાંભળીને તેણે તે તરત સ્ત્રીકારી લીધી. તેણે બાપ્તિસ્મા પણ માગ્યું ને પામી લીધું. આહા ! પ્રભુના ઠરાવો ને તેનાં કૃત્યો કેવાં ગહન ને ચમત્કારિક છે ! તે પોતાના મહાજ્ઞાને કરીને આગળથી એવું તો ચોજી રાખે છે કે, તે અણુધાર્યું અને અનાયસે જની આવે છે, કેમકે પ્રભુ પોતાનું કામ જોકે

માણસની હથુ કરાવે છે ખરો, તોપણ તે પોતાના આત્માથી માણસને દોરે છે (પ્રે. કૃ. ૧૬ ; ૬-૧૮).

વડોદરામાં લાંડન મિશન

વિલ્યમ કલાર્કસન સાહેબ જ્યારે સુરતથી વડોદરા આવવા નીકળ્યા ત્યારે સુરત શહેરના દરવાજા બહાર ઉભા રહીને તેમણે પોતાના પગની ધૂળ ખંખેરી નાખી (સરખાવો લુક ૯ ; ૫).

સને ૧૮૪૪ની સાલમાં વડોદરા કાંપની દક્ષિણે (વિશ્વામીત્રી નદીને દક્ષિણ કાંઠે) મહેરબાન રેસીડેન્ટ ઔદ્યામ સાહેબે કલાર્કસન સાહેબને ૧૨ વીધાં જમીન આપી. તેમાં તેમણે અંગલો તથા કેટલાંક ધરો બાંધ્યાં, અને મિશનની સ્થાપના કરી. વડોદરા અને તેની આસપાસ ૨૦-૨૫ ગામોમાંનાં કેટલાંક માણસો મંડળીમાં મેળવાયાં હતાં, અને બીજાં કેટલાંક ધર્મશોધકો તથા ભાવિકો હતાં. એ પ્રથમના ખ્રીસ્તીઓનાં મુખ્યારક નામેની યાદી આ જગ્યાએ રાખવી ખરેખર ઉચિત છે, કેમકે તેઓ તો અસલ મંડળીના પાયારૂપ હતા ; અને તેમનાં સંતાનો ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં આજે બધેબધે પસરેલાં છે. તેઓ આ નામ અને કુટુંબોનાં માણસોની સંખ્યા જાણશે ત્યારે કેટલાં બધાં હરખાશે !! વડોદરા કાંપમાં જે ચાર કુટુંબ પહેલવહેલાં ખ્રીસ્તી થયાં તે ચારેનાં નામ પ્રથમ લખેલાં છે ; પછી બીજાં લખેલાં છે.

નંબર	નામ	ગામ	કુટુંબનાં માણસ.
૧.	બેચરભાઈ અમરસીંગ	અણુધડ	૭
૨.	દલાભાઈ વજેસીંગ	દુંડિયાપરું	૭
૩.	રધનાથભાઈ જીવાભાઈ	વગાસી	૪
૪.	દેશાઈભાઈ ખોજાદાસ	સીસવા	૪
૫.	ભવાનીભાઈ	વડોદરા	૪
૬.	વલ્લભભાઈ	„	૩
૭.	જીવાભાઈ	„	૧
૮.	દાજીભાઈ	„	૧
૯.	હરીભાઈ	કુકેસ	૧
૧૦.	ખુશાલભાઈ ભાઈજી	ડભાસી	૧

નંબર	નામ	ગામ	કુટુંબનાં માણસ
૧૧.	મોહનભાઈ	ડભાસી	૧
૧૨.	કુમેરભાઈ	ભરથાણા	૧
૧૩.	રણુભાઈદાસ	ખેડા	૧
૧૪.	નથુભાઈ	"	૧
૧૫.	હરીભાઈ	શેરધી	૧
૧૬.	ભાઈઆ ડોડીઓ	કોઈલી	૨
૧૭.	ઓધારભાઈ ને બીજો તેમનો ભાઈ	"	૨
૧૮.	ભાઈજીભાઈ (૧)	ભાઈલી	૧
૧૯.	જીજીભાઈ	સેવાસ્તા	૧
૨૦.	નારણુભાઈ	ભરથાણા	૧
૨૧.	દાજીભાઈ (૨)	ખેડાસા	૧
૨૨.	પટેલ હાથીભાઈ	નાર	૧
૨૩.	અણુભાઈ બાપુજી	"	૧
૨૪.	સામળભાઈ	"	૧
૨૫-૨૬.	બીજા બે ભાઈઓ	"	૨
૨૭.	ગીરધરભાઈ રૂપજીભાઈ	આંકલાવ	૩
૨૮.	કુમેરભાઈ જીવણુભાઈ	કાનવાડી	૪
૨૯.	આશારામ બાવો ને તેનો ભાઈ આરંભભાઈ	કાનવાડી	૨
૩૦.	જેઠાભાઈ મુખી	અંબાલી	૧
૩૧.	ભાઈઆ (૨)	"	૧
૩૨.	ગણેશભાઈ	"	૧
૩૩.	રામદાસ ધનજીભાઈ	ગોરવા	૧
૩૪.	ગંગારામ દયાળજી	દેવાણુ	૧
૩૫.	હરીભાઈ	પીરાણા	૧
૩૬.	રાધણુભાઈ	કોટડા	૧
૩૭.	ગંભીરભાઈ ગુલાબ	બેટાસી	૩

આ ઉપરની યાદીમાં પુરૂષ ૩૮, સ્ત્રીઓ ૧૨, છોકરા ૧૦ અને છોડીઓ ૭ મળીને કુલ ૬૭ની સંખ્યા હતી. વળી નંબર ૧લા તથા ૨મ (ખેચરભાઈ તથા દલાભાઈ)ને બન્ને સ્ત્રીઓ હતી; તેઓ તેમને પણ સાથે લેતા આવ્યા હતા. તેમને સાહેબે બંગલે ખોલાવીને કહ્યું કે, આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરૂષને એક સ્ત્રી, ને સ્ત્રીને એકજ વર હોવો જોઈએ; માટે તમે પરણેલીને રાખો, ને નાતરાવાળીને રજા આપો. તે મુજબ એ બન્ને ભાઈઓએ પરણેતરને રાખી અને નાતરાવાળીને રજા આપી. પ્રથમ ચરોતરમાં પ્રભુનું કામ બહુજ જ્ઞેશબેર ચાલ્યું. ઓછામાં ઓછા ૧૨૫થી તે ૧૫૦ સુધી માણસો રવિવારે પ્રાર્થનામાં આવતાં, પણ તેમાં સ્ત્રીઓ બહુજ ઓછી આવતી હતી (પરગામથી પુરૂષોજ આવતા, સ્ત્રીઓ નહોતી આવતી). એ વખતમાં અંબાલી ગામમાં ઘણા લોકો પ્રભુમાં મેળવાયા. જ્ઞાતિબંધન હજી પુરું તુટ્યું નહોતું; ને જ્યાં સહેજ તુટ્યા જેવું દેખાતું કે બીકણા તો એકદમ નાસીજ નતા. ચરોતરમાં જ્યારે પ્રભુના કામનો દરવાજો ઉઘડ્યો ત્યારે કલાર્કસન સાહેબ માત્ર ચોમાસાના ચાર માસ ઘેર રહેતા, ને શીઆળા ઉનાળાના આઠે માસ મુસાફરી કરતા. તે વખતની મંડળી ચોકખી કરવા પ્રભુ વારંવાર વાઝોડા-ફેપી પરીક્ષણ મોકલતો, એવું દેખાય છે. અંબાલી ગામમાં એક રવિવારે સાહેબ તંબુમાં બેઠા કરતા હતા. તે વખતે ભરઉનાળો હતો અને લૂના ગોળા ઉડતા હતા, તેથી સાહેબે નોકરને કહ્યું કે, તંબુ અને કનાતો પર પાણી છંટાવો, કે જેથી જરા ગરમી શમે. તેથી નોકરે હલકી કામના (અંત્યજ) માણસો પાસે પાણી છંટાવ્યું. તે વખતે આભડછેટને લીધે ઘણા ઉડીકેડીને નાશ. એમ તેઓએ ઠાકર ખાધી અને પાછા હડી ગયા.

બીજો દાખલો : એકવાર વડોદરા કાંપમાં પ્રભુભોજન હતું, અને ગામેગામના લોકો સભામાં આવી હાજર થયા હતા. ત્યારે સભાસદો (પ્રભુભોજનમાં ખેસનારા)ને સાહેબે કહ્યું કે, ખ્રીસ્તીઓ જ્યાં સુધી હિન્દુપણની નિશાણી (ચોટલી) રાખે ત્યાં સુધી હિન્દુ અને ખ્રીસ્તીમાં શો ફેર? માટે જેઓ ખરા ખ્રીસ્તીઓ છે, અને આજે પ્રભુભોજન સંસ્કાર પાળવાના છે, તેમની ચોટલી હમણાંજ કાપી નાખવી જોઈએ. એમ કહીને સાહેબે મડમ સાહેબને કહ્યું, “કાતર લઈને બધા સભાસદોની

ચોટલીઓ કાપી નાખો.” ત્યારે મડમ સાહેબે બધાની ચોટલીઓ કાપી નાખી. કેટલાએક જે એ ધણી (જગત અને ઇસુ)ની ચાકરી કરનારા હતા તેઓ ચોટલી કાપ્યાથી દુઃખી થયા, પણ ખરા ખ્રીસ્તીઓ તો ઉલટા ખુશી થયા ને કહ્યું કે, “અમારે માટે ખ્રીસ્તે પોતાનો જીવ આપ્યો તો ખ્રીસ્તને નામે ચોટલી આપવી તે શી વિસાતમાં!!” એમ કહીને તેઓ સ્થિર થયા ; પણ જે લુંસા જેવા હતા તેઓ તો આ વાવાઝોડામાં ઉડી ગયા.

ત્રીજો દાખલો : એક આદિતવારે દેવાણુ ગામમાં સભા થઇ હતી. તેમાં એક જુવાન ઉમેદવારનું બાપિરમા થવાનું હતું, પણ એ માણસ તે વેળાએ તંબુ બહાર હતો. સાહેબે ગંગારામભાઈને કહ્યું, “બહાર જઈને ગોરવાના રહીશ ગોવિંદ ખુશાલને અંદર સભામાં બોલાવી લાવો.” તે અંદર આવ્યો કે તરત સકળ સભા ઉડી ગઈ (બહાર જતા રહ્યા), કેમકે ગોવિંદ તો હલકી (અંત્યજ) કોમનો માણસ હતો. જેઓ જાત, આગર અને કુળનો દાવો કરે છે તેમને દેવના રાજ્યમાં જવું કેટલું મુશ્કેલ છે!! પણ સાહેબે તેજ દિવસે ગોવિંદભાઈનું બાપિરમા કર્યું. એ વખતમાં ગંગારામ દયાળજી પણ કેટલોક વખત પાછા હડી ગયા હતા, પણ પ્રભુએ તેમને પાછા આણ્યા, અને ફરી દૃઢ કર્યા.

દેશાઈભાઈ બોજીદાસનું ખ્રીસ્તી થવું

દેશાઈભાઈ તે વડોદરા પાસે ગાયકવાડી ગામ સીસવાના મુખી હતા. તેઓ પાછળ કહેલા રેસીડેન્ટ સાહેબના ઓફિસર આનંતુનભાઈની મહેનતથી ખ્રીસ્તી થયા હતા, કેમકે તેઓ વારંવાર સીસવે ઉપદેશ કરવા જતા હતા. તેમના ખ્રીસ્તી થયાની વાત તેમનાં સાસરીઆંએ જાણી ત્યારે તેઓ વડોદરાના ફતેપુરથી સીસવે આવીને દેશાઈભાઈની ગેરહાજરીમાં તેમનાં સ્ત્રી સામઆઈને તથા તેમનાં બે છોકરાં (જેશીંગભાઈ તથા છતાયાઈ)ને લઈને વડોદરે જતાં રહ્યાં. આથી દેશાઈભાઈને ધણુંજ દુઃખ થયું. તેઓ સાધુનો વેશ ધરીને ફરતા ફરતા રાજકોટ જતા રહ્યા ; અને ત્યાં જઈ ત્યાં પ્રમિશનેરી જેમ્સ ગ્લાસગો સાહેબને મળ્યા. તેમણે દેશાઈભાઈને બહુ હિંમત તથા દિલાસો દીધો, અને થોડા દિવસ પરાણા દાખલ રાખીને તેમને પાછા વડોદરે વિદાય કર્યા. વિલ્ચમ કલાર્કસન સાહેબની અને મહેરબાન રેસીડેન્ટ સાહેબની મહેનતથી તેમને તેમનાં છોકરાં તથા સ્ત્રી પાછાં મળ્યાં અને

તેઓ પ્રભુમાં ફરી સ્થિર થયાં. તેઓ ખ્રીસ્તી મંડળીમાં માનવંત અને સ્થંભ જેવા કામદાર હતા, અને વડીલનું પદ પણ પામ્યા હતા. મેં પણ તેમની સાથે બોરસદથી ખેડા અને નડીઆદ સુધીની એક મુસાફરી કરી હતી, એજ મુસાફરીમાં મહુમ ડોક્ટર દલપત મકનભાઈ નાની ઉમરે મંડળીમાં મેળવાયા હતા.

એ અરસામાં બધા વડોદરા કાંપમાં રહેતા હતા, અને તેમને ધીમે ધીમે છોકરાંની પઠે ધર્મની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી. તેમાંના એક બે દાખલા નમુના દાખલ અહીં ટાંકું છું. પ્રથમ નીકળી આવેલા પિતૃઓ ધરખાર, વારસા, વતન અને કામધંધા વગરના થઈ જવાથી સાહેબે તેમને પોતાના કંપાઉન્ડમાં રાખી કામધંધે વળગાડ્યા હતા. કંપાઉન્ડમાં એક મોટી વાડી હતી, તેમાં પાણી પાવા દલાભાઈ તથા રગનાથભાઈ કોશ જોડતા, અને બેચરભાઈ વાડીમાં પાણી વાળતા. એ અરસામાં એકવાર સાહેબે બધાંને કહ્યું કે, “જ્યારે પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગે ત્યારે ગમે તે કામ કરતાં હો તે પડતું મૂકીને પ્રાર્થનામાં આવવું.” બુધવારની સાંજે પણ પ્રાર્થના થતી, માટે ઘંટ વાગ્યો ; કોશ પણ કુવાની અધવચ આપ્યો. ત્યારે દલાભાઈ જે કોશ ઝીંકતા હતા તે બોલ્યા, “રાખો, રાખો ; ઘંટ વાગ્યો. હુકમ છે કે, પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગે તો તરત કામ ત્યાં ને ત્યાંજ પડતું મૂકીને પ્રાર્થનામાં આવવું. માટે બળદ હોલાણમાંજ ઉભા રાખીને સાહેબને પૂછો કે, કોશ કુવાની અધવચ આપ્યો છે, અને ઘંટ વાગ્યો, એનું કેમ કરીએ ?” સાહેબે હસીને કહ્યું, “બહાર કાઢીને આવો ! !” પછી કોશ કાઢીને તેઓ પ્રાર્થનામાં ગયા. કેવા ધર્મભોળા અને કેવા આજ્ઞાંકિત !

બીજે દાખલો : પૂછ્યા વગર પડેલી પણ ચીજ ના લેવી એવો બોધ આપનારો આ બીજે દાખલો છે. એકવાર ગંગારામ દયાળજી દેવાળથી વડોદરે આવ્યા. સાહેબને મળ્યા બાદ દેશાઈભાઈ ખોજદાસને ત્યાં ઉતર્યા. દાળભાત વિગેરે જમણુ તૈયાર થયું ત્યારે ગંગારામભાઈએ કહ્યું, વાડીમાં લીંબુ બહુ છે. મેં જોયાં છે. બે લીંબુ દાળમાં નિચોવવા લઈ આવું, એમ કહીને તે વાડીમાં ગયા, અને બેજ લીંબુ લીધાં. સાહેબે બંગલાની બારીમાંથી ગંગારામને લીંબુ તોડતાં જોયા. ગંગારામભાઈને સાહેબે બોલાવીને ઠપકા દીધો કે, કાંઈની ચીજ ધણીને પૂછ્યા વગર લેવીજ

નહિ. તેમણે કહ્યું, “ સાહેબ, દાળમાં નિચોવવા માટે માત્ર એજ લીંબુ લીધાં છે.” સાહેબે કહ્યું, “જો માઝ્યાં હોત તો જોઈએ એટલાં તો શું પણ આખી લીંબી હું તમને આપી દેત. પણ વગરમાઝ્યે લેવામાં ચોરીનો દોષ લાગે છે, માટે હવે પછી તમારે કદી કોઈની કંઈ પણ (નાની કે મોટી) ચીજ લેવી નહિ. જાઓ, એ લીંબુ લઇ જાઓ.” એમ કહીને સાહેબે ગંગારામને જમવા મોકલ્યા. પછીથી સાહેબે માળી (એચરભાઇ)ને બોલાવી લીંબી થકુટી કાપી નાખવાનો હુકમ કરતાં કહ્યું કે, “એ લીંબીએ ગંગારામને ઠોકર ખવડાવી છે માટે એને કાપી નાંખો.” અને ખરેખર તેમણે તે કાપીજ નાંખાવી. એ વાત જ્યારે ગંગારામભાઇએ જાણી ત્યારે એમને બહુજ ખોટું લાગ્યું ; અને સાહેબને મળ્યા વગર તે દેવાણ જતા રહ્યા ; વળી ધણી વખત સુધી વડોદરે આવ્યા નહિ. પછી સાહેબે દેશાઇભાઇને દેવાણ મોકલ્યા, ને તેમને સમજાવીને પાછા આણ્યા. આપણા દેશમાં પડ્યાં ફળ, કે જરૂર હોય તો એકાદ બે ઝાડ પરથી, પૂછ્યા વગર પણ કે ભિત્રભાવે કે ભિત્રનું જાણીને વગરમાઝ્યે લેવામાં કંઈ પાપ કે ચોરી છે, એવું લોકો સમજતા નથી, અથવા તે ચોરીમાં તો નાજ લેખાય, એ રીતે અનુસાર ગંગારામ વર્ત્યા. સાહેબ એમના દેશની રીતરીતને અનુસર્યાં, કેમકે ત્યાં કોઈની વાડીમાંથી રજા વિના પાંદડું પણ ના ચુંટાય. વાત તો ખરી છે કે પૂછ્યા વગર નહિજ લેવું. પૂછીને લેવાથી બમણું મળે ને વળી શાહુકારી ગણાય. પણ જો પૂછીને ના લઇએ તો તે સાફ તો નાજ ગણાય. ધણીવાર આપણે નીચે પડેલું ફળ કે બીજ કોઈ ચીજ લઇએ છીએ, અને એમાં કંઈ ખોટું કે દોષ સમજતા નથી, પણ યુરોપમાં એમ નથી ; ત્યાં તો તે દોષ અને પાપ કરવાની ટેવ ગણાય છે. એકવાર કોઈ બે ત્રણ ઉપદેશકો ઘેર આવતાં આંખા નીચેથી વાવા-ઝોડામાં પડેલી ફરીઓ લાવ્યા. સાહેબે જોયું ને તે પાછી નાખવા મોકલ્યા !! અને દરેકનો બબ્બે રૂપિયા દંડ કર્યો !! હવે આ પરથી એટલું શીખવું કે, ધણીની રજા સિવાય કશું ન લેવું એજ ઉત્તમ છે.

(૩) છેવટે લંડન મિશને બહું આધ. પી. મિશનને આપી દીધું

સને ૧૮૪૬ની સાલમાં સુરતમાંનો બંગલો તથા છાપખાનું લંડન મિશને આધ. પી. મિશનને આપી દીધું. મહે. વિલ્કમ ફલોવર સાહેબને

ક્ષયનો ભયંકર રોગ લાગ્યો, તેથી તેઓને સ્વદેશ જવું પડ્યું ; ત્યાં તેઓ મરણ પામ્યા. પછી ક્લાર્કસન સાહેબે લંડન મિશન પાસે મદદ માગી (મદદગારો માગ્યા), પણ કોઈએ આવવાની હિમ્મત ધરી નહિ. તે વખતમાં હિન્દ આવવું તે જીવતાં કપરમાં ઉતરવા જેવું કંઠણ ગણાતું હતું. હિન્દની દક્ષિણે બેલગામમાં લંડન મિશન કામ કરતું હતું. ત્યાં ૧૮૨૦માં ટેલર સાહેબ (મહે. મહુમ રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબના પિતાજી) કરીને એક મિશનરી સાહેબ કામ કરતા હતા. તેમના પુત્ર ટેલર સાહેબ તામિલ ભાષા શીખીને પોતાના પિતાજીને મદદ કરતા હતા. તેમને ૧૮૪૬માં ક્લાર્કસન સાહેબને મદદ આપવા મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે બડોદરા કાંપમાં આવીને બહુજ ઉલટભેર ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ ગુજરાતી ભાષામાં એવા તો કાબેલ થયા કે તે ભાષાનું નાનું ને મોટું બે વ્યાકરણો લખીને તેમણે ગુજરાતી ભાષાને પુરો સંસ્કાર આપ્યો. તેઓ ગુજરાતીમાં એવા તો કવીશ્વર થયા કે ગુજરાતના ભટ્ટા ભટ્ટા કવિઓને તે કાનની બુટ્ટી પકડાવતા. તેમની ઘણીજ કવિતાઓ છે, પણ વિશેષ તેમણે ઈશ્વરસ્તુતિને અર્થે “ કાવ્યાર્પણ ” પ્રથમ બનાવ્યું. તેઓ કાવ્યાર્પણના મૂળ કર્તા છે, અને તેનો વિશેષ ભાગ તેમણે રચેલો છે. વળી ખીજ પણ ઘણા સારા અને ઉપયોગી ગ્રંથો ગુજરાતીમાં લખી તેમણે ગુજરાત પ્રાંતની મંડળી પર મહાભારત ઉપકાર કર્યો છે. લંડન મિશને ન્યારે બધો ચાન્સ આઈ. પી. મિશનને (૧૮૪૭માં) સોંપી દીધો, ત્યારે જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પણ આઈ. પી. મિશનમાં જોડાયા. તેમણે ચરોતરમાં રહીને પ્રભુનું ઘણું કામ કર્યું. પહેલાં તો પાદરી સાહેબો પાલખીઓમાં બેસીને ગામેગામ સાધુઓની પઠે ફરતા હતા. ઘણીવાર તેઓ પાલખીઓમાં બેસીને આંકલાવ આવતા, એમ ગીરધરભાઈએ મને કહ્યું હતું. એવી રીતે એક વાર સાહેબ પાલખીમાં બેસીને આંકલાવ આવ્યા. પાલખી સાહેબની પોતાની હતી. તેઓ હલકી કામના માણસો પાસે તે ઉચકાવતા. ગીરધરભાઈના ધરમાં તે લોકો પોતાનો સામાન મૂકતા ને સાહેબ જય ત્યાં સુધી તે મંજુરો ત્યાંજ સાહેબ સાથે રહેતા. આંકલાવના પટેલ વગેરે લોકોએ ટેલર સાહેબને કહ્યું કે, “ સાહેબ, જો તમારો ધર્મ તમે મોટાજ લોકોમાં ચલાવો તો સ્વામીનારાયણની પઠે તમારા ધર્મમાં બહુજ મોટા

લોકો ભળે.” સાહેબે અનેક દાખલાઓ લઈ દેખે તેમને સમજાવ્યા, પણ તેઓ કંઈ સમજે નહિ. એ દાખલાઓમાંનો એક આ હતો કે, જો મોટાં અને જડાં લાકડાં સળગાવવાં હોય, તો પ્રથમ પાતળી કરચો, બોલાં અને અને કચડું જોઈએ. તે સળગે ત્યારેજ તે મોટાંને સળગાવે, હા, થડો પણ પછી સળગી જાય. કહેવાતા મોટા લોકોને ખ્રીસ્તી કરવાની વાત પણ એવીજ છે. કુટુંબમાં બધાં મોટાંજ માણસો હોય છે શું? નાનાં છોકરાં ના હોય? તેમજ પ્રભુના કુટુંબમાં પણ બધાં જોઈએ. ખ્રીસ્તી ધર્મ બધા લોકોને માટે છે, કેમકે બધા લોકો પ્રભુનાં છોકરાં છે. “બળવંતોને લગવવા તેણે અબળોને પસંદ કર્યા, કુલીનોને શરમાવવા તેણે અકુલીનોને તેજા છે.” હા, ધાવણાં બાળકોને મ્હોડે તે સ્તુતિ પુરી કરાવશે; અને એમ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડશે. “જ્ઞાનીઓને લગવવા સાડ તેણે અજ્ઞાનીઓને પસંદ કર્યા છે,” એ ખ્રીસ્તી શાસ્ત્રનો મુખ્ય મુદ્દો છે. આવા સારા ને સાદા દાખલાઓ આપીને સાહેબ લોકોને સમજાવતા હતા. જો જ્ઞાતિબંધન રાખવામાં આવ્યું હોત તો ખ્રીસ્તી ધર્મ આજે હિન્દુ ધર્મના જેવોજ હોત.

(૪) મહીકાંઠે લંડન મિશનનું કામ

વિશ્વમ કલાર્કસન સાહેબ અને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ, એ બન્ને વડોદરે રહીને મહી નદીના બન્ને કાંઠે કામ કરતા હતા, પણ વિશેષ ઉત્તર કાંઠે કામ ધણું સાડું અને સફળ થયું, તેથી તેઓ કાંઈ મોટા ગામમાં ધામ બાંધીને ત્યાં રહેવા ધારતા હતા. આખરે ખોરસદ કિલ્લાબંધ મોટું જાણીને તેઓએ તે પસંદ કર્યું, ને તેમાં ખ્રીસ્તી લોકોને રહેવા માટે ઘરો બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. ખેડાના કલેક્ટર સાહેબ પાસે જમીનની માગણી કરવામાં આવી. કચેરીના કાટ બહાર એક ખાસવાડી હતી, કે જે પહેલાં પેશ્વાઈ અને ગાયકવાડી અધિકારી અમલદારોના મોજશોખ માટે બનાવેલી હતી. તે વાડી આ વખતે બગડી ગયેલી અને પડતર હતી. કલેક્ટર સાહેબે એ વાડીની જમીન ધણીજ રાજપુતશીથી આપી. તેને હાલ “ખાસવાડી”ને બદલે “ખાસીવાડી” કહે છે. તેમાં ઘરો બાંધવા માટે વડોદરેથી એક ખ્રીસ્તી નામે ભવાનીશંકરને મોકલવામાં આવ્યા. ૧૮૪૭માં પૂર્વ તરફ ખાંધની તેડે પ્રથમ પાંચ ઘરો બાંધાયાં. તેનું કુલ ખર્ચ ફોર્સ સાહેબનાં મડમ

સાહેબે મોકલ્યું હતું. તેમાંનું નાળા પરનું પહેલું ધર તે દેવળ અંધાયા પહેલાં પ્રાર્થનાનું ધર કહેવાતું હતું. આ ધરોમાં વસવા માટે વડોદરેથી બે કુટુંબ (બેચરભાઈ અમરસિંગ તથા દલાભાઈ વજેસિંગ) આવ્યાં. પ્રથમ ખાસીવાડીમાં એ બે કુટુંબમાં બાર માણસ વસતાં હતાં; તેમાં બે પુરૂષ, બે સ્ત્રી, ચાર છોકરા અને ચાર છોડીઓ હતાં. પણ પછી વધીને તેની મોટી મંડળી થઈ, જેથી ધોરસદ મંડળી તે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડની ધરડી માં ગણાય છે. દલાભાઈ વજેસિંગના ધરનાં ઉમેદવા જરા ગાંડા જેવાં હતાં. તેઓ ના બોલે તો નાજ બોલે, સુંઠમુંડ બેસીજ રહે; પણ જો બોલે તો બબડ બબડ કરે, એ તો અમે નજરે જોયું. તેમના કુટુંબમાં પણ આગળ જતાં એવું કંઈક ગાંડપણ દૂધે ઉતરેલું જણાયું, એટલે તેમના વચોટ દીકરા આપુભાઈ ગાંડા થઈને જતા રહ્યા; તેમનો પત્તો ના મળ્યો. તેઓ રામભાઈ દાદાભાઈની દીકરી બાઈ જતા સાથે પરણ્યા હતા. તેઓ મારા માસ્તર પણ હતા, પરંતુ સાર પછી ઘણી મુદતે તેમને ગાંડપણ દાખવ્યું, પણ પ્રભુની કૃપાથી તેમના ત્રણે ભાઈઓ (ડાલાભાઈ, કાલાઈ ને આશિષભાઈ) અંત સુધી પ્રભુના કામમાં નબી રહ્યા હતા. તેમનાં છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં ત્રીજોથી પેઢી સુધીનાં, હાલ આપણી મધ્યે છે. તેઓ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં ધણાં માનવંતાં છે.

અબ્જુભાઈ આપુજીનું ખ્રીસ્તી થવું

તેઓ અમીન હતા અને અમીનોનાં જે સાડાબાર ગામો ગણાય છે તેમાંના નારના રહેવાસી હતા. તેઓ નારથી વડોદરે પ્રાર્થના કરવા માટે આવજ રાખતા હતા. તેમના કુટુંબમાંથી તેમણે એકલાએજ ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, પણ જ્યારે ધોરસદ ખાસીવાડીમાં ધરો અંધાયાં ત્યારે ટેલર સાહેબે તેમને આ ખાસીવાડીમાં રહેવા આવવાનું કહ્યું. પ્રથમ તેઓ કુટુંબ સુદ્ધાં આવ્યા ખરા, પણ તેમનો એક દીકરો તેમના સસરાને ત્યાં નડીઆદમાં રહેતો હતો, કેમકે તેમના સસરાને પુત્ર (વારસ) ન હતો તેથી તેમણે જમાઈને દત્તક રાખ્યો હતો. તેને માટે અબ્જુભાઈએ ઘણીજ મહેનત કરી અને તેને ધોરસદ આણ્યો, પણ એ વાત તેમની (અબ્જુભાઈની) વહુને ઘણી અણગમતી લાગી. એક દિવસ અબ્જુભાઈ ખેતરમાં ગયા હતા ત્યારે તેમની વહુ એ લાગ જોઈને છોકરાને લઈને નાર નાસી ગયાં.

અનુભાષ તેમને પાછાં તેડી લાવવા નાર ગયા, પણ ત્યાં મોટું હુલ્લડ થયું. તે વખતે તેઓ જીવના જોખમમાં હતા, પણ તેમના એક જીના મિત્ર તેમને ઉગારવા પોતાને ઘેર લઇ ગયા; પછી બારેબાર આમોદ પેટલાદ થઇને તેમને બોરસદ મોકલી દેવામાં આવ્યા, તેથી તે બચી ગયા. જે ગયાં તે ગયાંજ; ફરી પાછાં આવ્યાં નહિ. જાત, આખર અને કુળનો અભિમાન કરનારાઓને દેવના રાજ્યમાં જવું કેટલું મુશ્કેલ છે, તે આ પરથી જણાય છે. નારના બીજા બે ત્રણ ઉમેદવારોએ એજ પ્રમાણે ઠોકર ખાધી. પછી અનુભાષ દેવાણના ખ્રીસ્તી ખુશાલ ગોવિંદની છોડી નાનીઆઈ સાથે લગ્ન કરીને કુટુંબી થયા. તે વખતમાં બીજાં ત્રણ લગ્નો થયાં હતાં, એટલે ગંગા ખુશાલનું રધનાથ જીરાભાષ સાથે, કંકુનું વિરા મલુક સાથે, ને પુંજનું ગલા બાધર સાથે. તે લગ્નો તો વિલ્ધમ કલાર્કસન સાહેબે કરાવ્યાં હતાં. એ લગ્નો ગુજરાતમાં પ્રથમજ હતાં. તે વખતનો કલાર્કસન સાહેબનો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે. એટલે ખ્રીસ્તી લોકોએ લગ્નમાં કન્યાવિક્રય કરવો નહિ; વ્યર્થ ખરચો શક્તિ ઉપરાંત કરવા નહિ; અબળા સ્ત્રીને પુરૂષોએ મારવી નહિ; લગ્નોમાં જગતનાં ગીતો ગાવાં નહિ, ઇત્ય. પિતૃ ગીરધરભાષ રૂપજીએ પોતાના એક ચોપડામાં આ લગ્નોની નોંધ રાખી છે. તેમાં એક આ વાત પણ છે કે, “નાની બેન કંકુ લઇને અંગાને પુંજ, ત્યારે મોટાં ઘરો પામી.” આમાં તે ચારે છોડીઓનાં નામો આવે છે, પણ જાણે બીતર લાવાર્થ એવો રહેલો છે કે, એક નાની બેને કંકુ (લાલ રંગ) લઇને ગંગા નદીની પૂજા કરી, તેથી તે (નાની) બેનને મોટાં ઘર એટલે અમીર સાથે રહેવાનું મળ્યું.

પછી અનુભાષ બાપુજી બોરસદથી બીજા બેટા સાથે રાણપુર રહેવા ગયા. તેમના દીકરાદીકરીઓ ને છોકરાંનાં છોકરાં હજી મંડળીમાં મેળુદ અને માનવંતાં છે. આહા ! પ્રભુનું ગહન જ્ઞાન કોણ સમજી શકે ? તેનાં સાર્થક તેડાં કેવાં અશોધ્ય છે !

અંબારામ દયાળજીનું ખ્રીસ્તી થવું

ગંગારામ દયાળજી દેવાણા (દેવાણના રહીશ) હતા. તેઓ એક પગે લંગડા હતા, તેથી લાકડાની ઘોડી બગલમાં રાખી ચાલતા હતા. જ્યારે ગામગામેતડું કરવું હોય કે છેટે જવું હોય ત્યારે તેઓ જીવતી ઘોડી

(૮૬) પર ખેસીને જતા. તેઓ લવાણા વેપારી હોવાથી ધણીવાર દેવાણથી ૮૬ પર તમાકુ ખરીને તે પર ખેસી વડોદરે તમાકુ વેચવા જતા. વડોદરામાં દેશાધભાઈ ખોજદાસ નામના એક ખ્રીસ્તી ઉપદેશક સુવાર્તા પ્રગટ કરતા હતા. દેવચોગે ગંગારામને તેમનો મિત્રાપ થયો, તેમની પાસેથી તેમને સુવાર્તાની ચોપડી મળી. અને તે ધણીએક વાતચિત પણ થઈ. પછી દેશાધભાઈ તેમને કાંપમાં કલાર્કસન સાહેબ પાસે તેડી લાવ્યા. ગંગારામે ખ્રીસ્તી ધર્મની વાત સ્વીકારી ખરી, પણ હજી મનમાં ઢ્યુપડ્યુ હતું. તે આ પરથી જણાય છે કે જ્યારે જ્યારે તેઓ વડોદરે સાહેબ પાસે આવે ત્યારે જનોઈ કાઢી નાખે (ફક્કર કે લવાણા જનોઈ પહેરે છે), અને પાછા ઘેર દેવાણ જાય ત્યારે જનોઈ પહેરે!! આ વાત કાંઈ પણ રીતે કલાર્કસન સાહેબના જાણવામાં આવી, ત્યારે સાહેબે દેશાધભાઈ ખોજદાસને દેવાણ ચોકલીને આ વાતની તપાસ કરાવી. તેમણે જઈને જોયું તો ખરેખર ગંગારામે તો જનોઈ પહેરેલી. તેમણે ગંગારામને ખુબ સમજાવ્યા, તેથી ગંગારામભાઈ અને દેશાધભાઈ દેવાણના દરબાર વગેરે જ્યાં બધા ડાયરો ભરીને બેઠા હતા તેમની વચ્ચે જઈને બેઠા. દેશાધભાઈએ પ્રસંગોપાત વાત પણ કરી, તેથી ગંગારામભાઈએ ડાયરામાં દરબારની હજુરમાં ઉભા થઈને કહ્યું, “આજથી હું ખરો ખ્રીસ્તી થયો છું; હવે તમે મારા નહિ, ને હું તમારો નહિ.” એમ ગંગારામે ખ્રીસ્તનો જાહેર સ્વીકાર કર્યો. આ ખખર દેશાધભાઈએ વડોદરે આવીને સાહેબને કહી, તેથી સાહેબ બહુજ ખુશ થયા. આગળ પણ એકવાર દેવાણમાં જ્યારે ગોવિંદભાઈનું આમિસ્મા થયું ત્યારે વળી ગંગારામભાઈ જરા ઠોકર ખાઈ ગયા હતા, પરંતુ પછીથી તેઓ ખરા, દૃઢ ખ્રીસ્તી થયા. પછી ગંગારામભાઈ ઉઘાડી રીતે ખ્રીસ્તી થઈને ઔરસદ ખાસીવાડીમાં આવીને રહ્યા, પણ તે વખતે તેઓ છડા હતા. સને ૧૮૪૮માં મુંબઈ ફ્રી ચર્ચ મિશનમાં પીડીઆ નામે એક આઈ હતાં તેમની સાથે તેમનું લગ્ન સાહેબે પોતે તેમને લઈ જઈને કરાવ્યું. તેઓ ઔરસદ મંડળીમાં માનવંતા અને મુખ્ય કામદાર જેવા હતા. તેમના વડા પુત્ર રેવરન્ડ જોન ગંગારામ પણ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ઘણા પ્રખ્યાત હતા. ગંગારામને બીજા ત્રણ છોકરાં હતાં : ૧. કૃષ્ણભાઈ, વિલ્પમભાઈ તથા રૂબીના કરીને એક દીકરી. તેઓ ગુજરાત

કાઠિયાવાડમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયાં. તેમનાં છોકરાંનાં છોકરાં પણ આજે આપણી મંડળીઓમાં છે.

ખાસીવાડીમાં જેમ જેમ કુટુંબોની વૃદ્ધિ થતી ગઇ, તેમ તેમ ઘરોની વૃદ્ધિ પણ થતી ગઇ. તેમાં વસનાર કુટુંબોના પણ એક વાર અગ્નયય જેવા આંકડા આવ્યા હતા, એટલે સને ૧૮૪૯માં ખાસીવાડીમાં બધાં મળીને ૯ કુટુંબ હતાં. તે નવે નવ ગામનાં હતાં. તેમાં ૯ પુરુષ, ૯ સ્ત્રીઓ, ૯ છોકરા અને ૯ છોડીઓ (૩૬ જણ) હતાં. આહા! કેવા અગ્નયય આંકડા! આ નવનું નવ નેમદળ (નવ નિશાનવાળું લશ્કર) બન્યું. નવ નેમ (ધમ્મ)વાળું લશ્કર તે પૂર્ણ બળવાન સૈન્ય ગણાય છે. આ નવ નેમદળે તો આખું ગુજરાત ને કાઠિયાવાડ ભરી કાઢ્યું, અને શેતાનનું રાજ્ય જીતી લીધું.

(૫) ઓરસદમાં મિશનસ્થાપના

તે વખતમાં છોડીઓનું પ્રથમ મિશન દેવાણમાં કલાર્ક્સન સાહેબ પાસે, અને છોકરાઓનું મિશન ઓરસદમાં જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પાસે હતું. ઓરસદમાં હજી (૧૮૫૦) સુધી દેવગ કે અંગલો કંઈ ન હતું. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ કચેરી પાસેના (હાલની સરકારી ઇસ્પીતાલ સામે) દરવાજા પરના ધાખામાં રહેતા હતા, અને પ્રાર્થના પણ એજ દરવાજા પર થતી હતી, કેમકે ત્યાં સુધી ઘરો પુરાં થયાં ન હતાં. એકવાર એજ દરવાજાના મેડા પર પ્રભુભોજન (ઓરસદમાં પહેલવહેલું) થયું હતું. તે વખતે પ્રભુભોજનમાં એસનાર માત્ર ત્રણજ સભાસદ હતા! (ખેયરભાઈ અમરસિંગ, દલાભાઈ વજેસિંગ અને દેશાઈભાઈ ખોજાદાસ). એ અરસામાં ઓરસદ મધ્યે સાર્વજનિક ભોગવટા વિષે ભારે ગરમડ થઇ. તે વખતે ખ્રીસ્તીઓ વાવે પાણી ભરતા અને સુતાર, લુહાર, દરજી, મોચી, હાનમ ઇત્યાદિ કારીગરો પાસે કામ કરાવતા તે ગામના નગરશેઠ વગેરે જણોએ મળીને બંધ કરાવ્યું, અને ઠરાવ કર્યો કે ખ્રીસ્તી લોકોનું કામ પૈસા લઇને પણ જો કાઈ કરે તો તેનો એકાવન રૂપિયા રોકડો દંડ કરવો. એવામાં ખ્રીસ્તી ખેડૂત ગંભીરભાઈ ગુલાબભાઈ તથા અબ્દુલ્લાહ બાપુજી ત્રિગેરે ખ્રીસ્તીઓ પોતાનાં ખેતીનાં ઓગર દુરસ્ત કરાવવા ગામમાં ગયા, તેમને લોકોએ માર્યા. તેથી જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે સરકારમાં કલેક્ટરને અરજી કરી, ત્યારે

સરકારે કામ ચલાવીને નગરશેઠને નવ માસની સખત કેદ કરી, અને બીજા જે એ કામમાં સામેલ હતા તે મારનાર હતા તેમને તેમના ગુન્હાના પ્રમાણમાં દંડ તથા કેદની સજા કરી. પછી સરકારે નીચે મુજબ સર્ક્યુલર કાઢીને ફેસલો આપ્યો કે, “ગામમાં જે સાર્વજનિક તળાવ, કુવા, વાવ, હવાડા વગેરે છે તેમાં ખ્રીસ્તીઓ પણ હકદાર છે. મુસલમાનો જે હકનો ભોગવટો કરતા હોય તેવો ભોગવટો ખ્રીસ્તીઓ પણ કરશે, કેમકે મુસલમાનોમાં સર્વ જાતના લોકો સમાય છે છતાં તેઓ સાર્વજનિક હક ભોગવે છે, તો ખ્રીસ્તીઓ શા માટે ના ભોગવે?” એ ફેસલાથી આજ સુધી, ને હમેશાં ખ્રીસ્તીઓ મુસલમાનોના જેટલોજ હક ભોગવે છે અને ભોગવશે.

પછી ખાસીવાડીની પૂર્વ દિશાનું ખેતર રાખીને તેમાં જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે દેવળ બંધાવ્યું. તેનો અંદર જવાનો દરવાજો પૂર્વ દિશામાં હતો, અને ઉપદેશ કરવાનું આસન પશ્ચિમે હતું. ત્યાર પછી માર્ગ મૂકીને સાહેબે બીજું ખેતર રાખ્યું, અને તેમાં બંગલો બંધાવ્યો. એમ બોરસદમાં લંડન મિશનની પૂર્ણ સ્થાપના થઈ. આ મંડળી ગુજરાત કાઠિયાવાડની મંડળીઓની માતૃશ્રી સમાન હતી. તેમાંથી રાણીપુર, વોલેસપુર અને આલુંદ, બ્રુકહિલ, નડિયાદ વગેરે શાખામંડળીઓ થઈ. સને ૧૮૫૨-૫૩માં બોરસદ મંડળીની સંખ્યા ૧૫૦ ઉપરાંતની હતી. ત્યારથી દ્રાક્ષવેલની પેઠે તે વધતી ને વધતીજ ગઈ.

બ્યારે બોરસદ, દેવાણુ અને જંબુસરમાં બંગલા બંધાયા, ત્યારે વડોદરા કાંપનો બંગલો અને કમ્પાઉન્ડ કોઈ યુરેઝિયનને વેચી દેવામાં આવ્યાં; લંડન મિશને ત્યાંથી મુકામ ઉપાડી લીધો, અને બોરસદ, દેવાણુ ને જંબુસરમાં કામ કરવા માંડ્યું. તોપણ વડોદરા કોઈ કોઈ સ્થાયી ખ્રીસ્તીઓ હતા, તેમની બચ્ચર લેવા વારંવાર જાવ્યાવ કરવું પડતું હતું. ત્યાંના ખ્રીસ્તીઓ પાસેથી જે ઉધરાણાં મળતાં તે મહેરબાન રેસિડેન્ટ સાહેબ અને મિ. આન્ડ્રુન વિગેરે બાર મહિને ઉધરાવી લાવતા. એવાં ઉધરાણાં લેવા ચોપડો લઇને એકવાર મને તથા નરોત્તમદાસ ત્રીકમદાસને મોકલવામાં આવ્યા હતા. નરોત્તમદાસ તો ત્યાંજ રહીને મહિનોભર કામ કરતા હતા. તેમની મદદ કરવા કોઈ કોઈવાર રે સાહેબ અને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ મને મોકલતા હતા. ૧૮૭૨માં હું ત્યાં હતો, એવામાં મેથોડિસ્ટ

મિશનના સાહેબ મુંબઈથી વડોદરા કાંપમાં આવ્યા, અને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પણ વડોદરા આવ્યા. તેઓએ અરસપરસ એવી ગોઠવણ કરી કે મેથોડિસ્ટ મિશન વડોદરા રહીને કામ કરે; એટલે મહી નદીના દક્ષિણ કાંઠે મેથોડિસ્ટ મિશન કામ કરે, અને ઉત્તર કાંઠા સુધી આઈ. પી. મિશન કામ કરે. ટેલર સાહેબના કહેવાથી એ ઠરાવ મેં જાણ્યો, કેમકે મને ટેલર સાહેબ ઓરસદ પાછો તેડવા આવ્યા, પણ નરોત્તમદાસને તો મેથોડિસ્ટ મિશનને મદદ કરવા વડોદરાજી રાખવામાં આવ્યા. નરોત્તમદાસ આખર સુધી ત્યાં રહ્યા, તેમને લીધે તેમના દીકરાઓ પણ ત્યાંજ કામે લાગ્યા અને હજી છે, પણ અમારી બહેન અચરતયા (ગીરધરભાઈની દીકરી) તો મરતાં સુધી ઓરસદજી રહ્યાં. નરોત્તમદાસ વડોદરાથી ઓરસદ આવળ રાખતા હતા; ત્યાર પછી મને શીવા બાજી (મારા મહેતાજી)ની પાસે નડીઆદ મોકલવામાં આવ્યો.

દેવાણુ

મહી નદીના મુંબઈથી થોડેક છેટે નદીના પલોળા પટ પર દેવાણુ ગામ આવેલું છે. ગામની પાસે થોડીક ખરાબાની જમીન પડેલી હતી, તે કલાર્કસન સાહેબે ઠાકાર સાહેબ પાસેથી વેચાતી રાખી. તેનાં કાતરડાં વગેરે ખાડાખરાબાઓ પુરાવી તેમાં સને ૧૮૪૮માં સાહેબે બંગલો તથા ઘરો બંધાવ્યાં, વળી કુવો પણ કરાવ્યો. તેનું ખર્ચ આસરે રૂ. ૫,૦૦૦ ઉપરાંત થયું. ગંગારામભાઈ ઓરસદ રહેવા ગયા અને તેમના ઘરમાં દેશાઈભાઈ ખોજદાસ રહ્યા. મંડળીમાં હલકી કામના (શુદ્ર) લોકો આવ્યા, તેથી ગામના લોકોને ફાવ્યું નહિ (તેઓ ખસી રહ્યા). તેઓ ગુસ્સે ભરાઈ ખ્રીસ્તીઓને અને ખુદ સાહેબને પણ દુઃખ દેવા લાગ્યા. દેવાણુના દોંગા લોકો સાહેબના બંગલામાંથી ચોરી કરીને રૂ. ૨૦૦ નગદ લઈ ગયા. તેમને પજવવા માટે રાત્રે ઘરો પર, અને બંગલા પર પણ પત્થરો, ઇંટો વગેરે તેઓ નાખવા લાગ્યા. સાહેબે સરકાર હથુ તેનો બદોબસ્ત કરાવ્યો ખરો, પણ વળી એ અરસામાં એક ખૂન થયું. દેવાણુ ઠાકારના પીતરાઈ ભાઈઓમાંથી એક અદેસિંગ કરીને હતો, તે ખ્રીસ્તી થયો. તે દેશાઈભાઈની જોડે ગંગારામના ઘરમાં રહેતો હતો; અને દેશાઈભાઈની જોડે મદદગાર તરીકે ગામડાં વગેરેમાં ફરતો હતો. એક દિવસે તે દેશાઈભાઈની સાથે

બોરસદ આવ્યો હતો, તેજ દિવસે સાંજે તેઓ બન્ને દેવાણુ પાછા ગયા, રસ્તે તાપને લીધે દેશાઈભાઈએ પોતાનો ડગલો અદેસિંગને પહેરવા આપ્યો. તેની સુરવાળ પણ દેશાઈભાઈએ પહેરી, ને પોતાનું ધોતિયું તેને પહેરવા આપ્યું. આમાં કંઈ દેશાઈભાઈનો દગો ન હતો, પણ રસ્તે સુરવાળથી ઠીક ચલાય, ને જો ફાવે તો પોતે પણ સુરવાળ સીવડાવે એવી અજમાયશ કરવા તેમણે સુરવાળ પહેરી. એ વાત ખેડાની મુસાફરીએ જતાં રસ્તે દેશાઈભાઈએ પોતે મને કહી હતી.

દેશાઈભાઈ બચ્યા, અને અદેસિંગ માર્યા ગયા

તેઓ દેવાણુ ગામને પાદરે આવ્યા ત્યારે રાત પડવા આવી હતી. દેશાઈભાઈએ અદેસિંગને કહ્યું, “તમે ઘેર જાઓ, અને દીવોબત્તી કરીને નાહવાનું પાણી ઉનું કરો એટલામાં હું બંગલે સાહેબને મળીને આવું છું.” એમ કહી દેશાઈભાઈ સાહેબ પાસે ગયા ને અદેસિંગ ગંગારામને ઘેર ગામમાં ગયા. બારણું ઉઘાડીને માંહે પેસવા જાય છે એટલામાં પાછળ તાકી રહેલા દુષ્ટ માણસે તેમને તરવારનો ઝટકો માર્યો ને બન્ને પગોની ધોરી નસો કાપી નાખી. ખૂની નાસી ગયો. અદેસિંગે ખૂમ પાડી કે, અરે તારું ભલું થાય, મને શું કરવા માર્યો! મારનારનો વિચાર તો દેશાઈભાઈને મારવાનો હતો, પણ લુગડાં બદલાયાના કારણથી દેશાઈભાઈ બચી ગયા અને અદેસિંગ માર્યો ગયો. રાતોરાત અદેસિંગને ખાટલામાં નાખી બોરસદ ઇસ્પતાલમાં લાવવામાં આવ્યો. ડોક્ટરે ટેલા તો ભર્યા ખરા, પણ બન્ને પગોની ધોરી નસો કપાઈ ગઈ હતી, અને લોહી બહુજ વહી ગયું હતું. વળી જે દુષ્ટ માણસે ઝટકો માર્યો હતો તેણે તે તરવારને થોરિયાનું દુધ પાએલું હતું, કે જેથી ઘા રૂઝાયજ નહિ, અને ટેલો પણ ટકે નહિ. રીખી રીખીને મરી જાય એવી યુક્તિ તેણે કરી હતી. આ બિચારો અદેસિંગ બે ત્રણ દિવસ જીવેને મરણ પામ્યો. પછી દેશાઈભાઈને પણ સાહેબે બોરસદ રહેવા મોકલી દીધા કે એમને કંઈ નુકસાન ના થાય, કેમકે ઠાકોરના બીજા પીતરાઈ ભાઈઓ દેશાઈભાઈની વિરૂદ્ધમાં હતા.

દેવાણુમાં કલાર્કસન સાહેબ વારંવાર માંદા પડતા હતા, તેથી દેવાણુથી વારંવાર તેમને મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, ખંભાત જવું પડતું હતું, એથી છેવટ ૧૮૪૯માં તે લંડન ગયા. એ કારણને લીધે જ ને સ્ટેશનો

જ. વ. સ. ટેલર સાહેબને સંભાળવાં પડતાં હતાં. મહે. ક્લાર્કસન સાહેબે સ્વદેશ જઈને બહુજ ઉપયોગી પુસ્તકો લખ્યાં. તેઓ ૧૮૫૧ની સાલમાં પાછા ગુજરાતમાં આવ્યા; અને પોતાની સાથે એક મિશનરી કાર્યાલય સાહેબને કુટુંબ સુદ્ધાં લેતા આવ્યા. ક્લાર્કસન સાહેબ જ્યારે સ્વદેશથી પાછા આવ્યા ત્યારે દેવાણીની મંડળીમાં ૩૪ માણસ હતાં, અને બોરસદની મંડળીમાં ૯૬ હતાં. એ વખતમાં બેચરભાઈ અમરસિંગના ઘરમાં જે પહેલવહેલી દીકરી જન્મી તેનું નામ ક્લાર્કસન સાહેબે ‘પહેલીયાઈ’ રાખ્યું, અને વિરા મલુકની દીકરીનું નામ ‘પ્રથમયાઈ’ રાખ્યું; કેમકે ખ્રીસ્તીઓમાં એ બે દીકરીઓ પ્રથમજ જન્મી હતી. ક્લાર્કસન સાહેબે પ્રથમનાં ખ્રીસ્તીઓને સલાહ આપી કે, તમારાં છોકરાંનાં નામ અર્થદર્શક રાખજો, અને વિશેષ કરીને શાસ્ત્રમાંનાં નામ રાખજો. હિન્દુ લોકોનાં નામ તમારે તમારાં છોકરાંને આપવાંજ નહિ, તેમ પરદેશી અજ્ઞાણનાં નામ પણ તમારે કદી રાખવાંજ નહિ. પણ જુઓ આજે ખ્રીસ્તી છોકરાછોડીઓનાં નામ માવિતર કેવાં મોટાં મોટાં રાખે છે. વળી કેટલાકે તો પોતાનું મહત્ત્વ દર્શાવવા જુની શાખો અને અટકો જેવી કે દેશાઈ, સોલંકી, વાઘેલા, પટેલ, પરમાર, રાઠોડ, ચૌહાણ, જોશી, પંડ્યા, મહેતા, વ્યાસ વગેરે રાખે છે. એ કાણ નથી જાણતું! ખ્રીસ્તીને અને આ શાખોને શા સંબંધ છે? “ખ્રીસ્તી” એ શાખ કેટલી શિરોમણી છે!

વહાલા ક્લાર્કસન સાહેબ ફરી બે વર્ષ રહીને ૧૮૫૪માં પાછા સ્વદેશ ગયા. જતી વખતે તેઓ ગુજરાતને છેલ્લી સલામ કરી ગયા, અને પાછા આવ્યાજ નહિ. ગુજરાતમાં પ્રથમ મંડળીના સ્થાપક અને પાળક વહાલા ક્લાર્કસન સાહેબ હમેશને માટે પોતાની વહાલી બાળમંડળીને મૂકીને ગયા, તેથી તેમને તથા બાળસમાન મંડળીને ભારે દુઃખ લાગ્યું. લોકો રડતા ને કલ્પાંત કરતા સાહેબની પાછળ પાછળ દોડતા જતા. સાહેબ છાંયડો જોઈ ઝાડ તળે ઉભા રહીને તેમને દિલાસો દેતા હતા ને હળીમળીને વિદાય થતા કે લોકો પોકરાણુ કરી ફરી વાંસે વાંસે જતા. વહાલી મંડળીને મૂકીને જતાં સાહેબના પગ ઉપડતા નહોતા. વળી થોડેક જઈ તેઓ ઉભા રહેતા અને લોકોને દિલાસો ને હિંમતનાં વચન કહેતા. અરે આ પ્રીતિ કેવી! આ સંબંધ કેવો!! માવિતર ને છોડના જેવો!!! ખરેખર આ બીના

વાંચીને આપણી આંખમાં પણ આંસુડાં વહી જાય છે. આંસુનાં ઝળઝળીયાં આગળ મારાથી પણ લખાતું નથી. માઆપ અને છોડના જેવીજ ગાઠી પ્રીતિ પહેલાંના પાદરીઓની હતી. ગીરધરભાઈએ પોતે મને આ વાત કહેલી કે, અમે ધરડા ને મોટી ઉમરના હતા, તોપણ છોકરાં ને સ્ત્રીઓની પેઠે અમે પોકેપોક રોતા હતા. કલાર્કસન સાહેબના ધણા પત્રો ગીરધરભાઈ પર આવતા, તે મને રવિવારે વાંચવા આપતા. હું ગીરધરભાઈને તે વાંચી સંભળાવતો, કેમકે ૧૮૭૦ ને ૭૧ની સાલમાં હું તેમને ઘેર રહેતો હતો (સાહેબના હુકમથી). હવે જ્યારે વિદાયગીરીવખતે ધરડાં માણસ રડે ત્યારે છોકરાછોડીઓ રડે એમાં શી નવાઈ? કેમકે છોકરાછોડીઓને તો તેઓએ જોળામાં રમાડેલાં, અને સારાં કૃળ ને મીઠાઈએવો જમાડેલાં. અહા! ધર્મ ને પ્રેમ, હા, નિખાલસ ને નિષ્કપટ પ્રીતિ તો આનું નામ! એમના ગયા પછી એમની જગાએ જ. વ. સ. ટેક્સર સાહેબ રહ્યા, તેથી આ બાળમંડળીને મોટી હિમ્મત તથા મોટો દિલાસો મળ્યો હતો; કેમકે તેઓ પણ મંડળી પર માતૃપિતાતુલ્ય પ્રીતિ ને માયા રાખતા હતા.

ઓરસદ મંડળીની વૃદ્ધિ

સને ૧૮૫૪માં વઢવાણથી વાલજીભાઈ એચરદાસ (વાણીયા) ખીરની થયા. તેઓ બંગલો પાસેની નિશાળમાં રહેતા હતા. દેશાઈભાઈ ખોજદાસની દોકરી બામ જીતા સાથે તેમણે લગ્ન કર્યાં હતાં. તેઓ ઓરસદ મંડળીમાં મુખ્ય કામદાર જેવા હતા. ઘણાં વર્ષ સુધી ઓરસદ અને તેની શાખામંડળીઓ (ખઢાણ, પોરડા, આલુંદ, દેવાણુ વગેરે)માં ફરીને તેઓ કામ કરતા હતા. તેઓ કવિ ન પડિત પણ લેખાતા હતા. તેમણે દાઉદના ગીતશાસ્ત્રનું પુસ્તક દેશી રાગોમાં બનાવ્યું; અને આત્મબોધ તથા કબિરીયાનાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોના પત્રચાણુ જેવું કર્યું; વળી નાનકપંથીઓના સાહેબઅંથનો પણ કંઈક ભાગ યુજરાતીમાં ટીકા સાથે કર્યો, છત્યાદિ. તેમના મરણ પછી ઝાકલા (ટીંબી)વાળો બંગલો ને જમીન તેમજ દેવળની પૂર્વેનો બંગલો, વાડી ને જમીન એ બધું હેન્ડરસન સાહેબે મિશનને માટે ખરીદી લીધું. હાલ જનાના મિશનની ધરપીતાલ જે મિસ ડોક્ટર રાબર્ટસનના સ્મરણાર્થે બંધાએલી છે તેજ વાલજી એચરદાસ વારસો વેચી નાખીને બધાં ઓરસદથી જતાં રહ્યાં.

સને ૧૮૫૫માં કાનમના (ભરૂચના) ઇટોલા ગામથી ભાઈજીભાઈ ખુશાલભાઈ ખ્રીસ્તી થયા. તેમની સાથે તેમના બે પીતરાઈ ભાઈઓ પણ ખ્રીસ્તી થયા. તેમાંના એકનું નામ રાઈજીભાઈ, તથા બીજાનું નામ અમૈદાભાઈ હતું. એ ત્રણે ભાઈઓ કુંવારા આવ્યા. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે મંડળીના મોટા કામદારો તથા કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષોને ઓલાવીને કહ્યું કે, મંડળીમાં જે જે પુરૂષો કુંવારા છે તથા જે જે પરણ્યા લાયક જીવાનો છે તેઓનાં જે જે છોડીઓ પરણવા લાયક ઉમરની છે તેઓની સાથે લગ્ન થઈ જવાં જોઈએ, કે મંડળીમાં કંઈ ભુંડું ના થાય, ને શેતાન દાવી ના જાય; કેમકે લગ્ન માનયોગ્ય, અને બીજાનું નિર્માણ, એટલે કાંઈને કંઈ કલંક ના લાગે. એ સૂચના પ્રમાણે પિતૃઓએ ઢીલ વગર કંઈ; એટલે વાલજી બેચરદાસનું લગ્ન દેશાઈસાઈની દીકરી જીતાયા જોડે, ભાઈજી ખુશાલનું લગ્ન બેચરદાઈ અમરસિંગની દીકરી જોડે, રાયજીભાઈનું લગ્ન સમજીના દીકરી વેરે, નરોત્તમદાસ ત્રીકમદાસનું લગ્ન ગીરધરભાઈની દીકરી આઈ અચરત્યાની જોડે, અને રામદાસ ધનજીભાઈનું લગ્ન પુલ્યા જોડે થયું. એવી રીતે આગળ પાછળ પણ લગ્નો કરી કરાવીને તેઓ કુટુંબી થયાં. એમ ખાસીવાડીમાં કુટુંબો વધવા લાગ્યાં. સને ૧૮૫૬માં સાળવી (ભાવસાર) ઇશ્વરદાસ વણારસી ને તેમના ધરનાં જોઈતીયા એ યોરસદના સાળવીવાડામાં ખ્રીસ્તી થયાં. રામદાસ ધનજીભાઈ પણ સાળવી કામના હતા. એ બે કુટુંબ નવે નામે થયાં. એમ પ્રભુ નિત્ય પોતાની મંડળીમાં માણસો મેળવતો હતો તેથી મંડળીની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ઇશ્વરદાસ વણારસી હમેશાં ગામમાંજ રહેતા હતા. તે રવિવારે કુટુંબ સાથે પ્રાર્થનામાં મંદિરે આવતા, પણ દરરોજ સવારે પ્રાર્થના થતી તેમાં તેઓ એકલા આઈ આત્માની પેઠે હમેશાં હાજર રહેતા. અમે મિશનના છોકરા રોજ સવારે પ્રાર્થનામાં જતા ત્યારે ઇશ્વરદાસ અમારી આગળ આવીને બેઠેલા જોવામાં આવતા, એ મેં મારી નજરે જોએલું છે.

સને ૧૮૫૬માં જ. વ. સ. ટેલર સાહેબનાં મડમ સાહેબ મંદવાડથી બહુજ નયળાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી સાહેબ તેમને લઈને ઈંગ્લાંડ ગયા (કેમકે તેઓ ઈંગ્લાંડના હતા). જતી વખતે મડમ સાહેબના પ્યારને લીધે જેમ છોકરાં સગી માના વિયોગથી રડે ને કંઈપાંત કરે તેમ આખી

મંડળીનાં નાનાં ને મોટાં રડારોળ કરતાં હતાં, કેમકે તેઓ મંડળીનાં નાનાં-મોટાંને પોતાનાં છોકરાંની પેઠે ચહાતાં ને ગણતાં હતાં ને માડીના જેવું હેત રાખતાં હતાં. “મારાં છોકરાં, મારા દીકરા દીકરી” એમ કહીનેજ તેઓ બોલાવતાં હતાં. તે વખતનાં બધાં નાનાંમોટાં કહેતાં કે, “એવાં માયાળુ કાંઈ મડમ થયાં નથી, ને થવાનાં પણ નથી.” અરેરે, શી દુઃખની વાત કે, તેઓ સ્વદેશ જઈને થોડા વખતમાંજ મંડળીને તથા પોતાના વહાલા પતિને મૂકી સ્વર્ગવાસી થયાં. જુનાં ઘરડાંઓ પોતાના મરણ સુધી તેમને સંભારતાં હતાં.

દેવાણુમાં રામભાઈ દાદાભાઈનું ખ્રીસ્તી થવું

સને ૧૮૫૯માં દેવાણુ ઠાકોરના પીતરાઈભાઈ નામે રામભાઈ દાદા-ભાઈ ખ્રીસ્તી થયા. તેમને બે સ્ત્રીઓ હતી. ખ્રીસ્તી શાસ્ત્ર મુજબ એકજ સ્ત્રી રખાય, માટે સાહેબે તેમને સમજાવ્યા કે, પરણેતરને રાખો ને બીજીને રજા આપો. માટે તેમણે જામ્યાને તથા તેમના દીકરા લક્ષ્મણસિંગને પોતાને ઘેર પાછાં દેવાણુ મોકલી દીધાં અને ઉજમ્યાને તથા તેમના પેટનાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોરસદ રાખ્યાં. તેમને ખોડભાઈ નામે એક મોટો દીકરો અને બે દીકરીઓ, એમ ત્રણ છોકરાં હતાં. રામભાઈ જ્યારે દેવાણુમાં હતા ત્યારે તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ પર બહુજ દ્રૌપ રાખતા હતા, અને ખ્રીસ્તીઓના કટ્ટા દુશ્મન હતા. દેશાઈભાઈને મારવા માટે તેમણેજ મારો મોકલ્યો હતો. તેમાં આપણે પાછળ જોયું કે દેશાઈભાઈ બચી ગયા ને તેમનોજ પીતરાઈ ભાઈ અદેસિંગ માર્યો ગયો. જેમ પાંડિત સ્તોત્રને મારવા મરાવવામાં સામેલ હતો, તેમ રામભાઈ આ ખૂનમાં સામેલ હતા. આ વાતનો રામભાઈને બહુજ પસ્તાવો થયો કે આ તો મેં બહુજ મોટું પાપ કર્યું, અને હિન્દુ ધર્મ કે બીજા કોઈની આ માફ પાપ માફ થશે નહિ. ખ્રીસ્તી ધર્મ વિષે તેમણે ધણું સાંભળેલું હતું, માટે ખ્રીસ્ત ઇસુને શરણે ગયા વગર આ પાપની મારી થશેજ નહિ એવું ખાતરીપૂર્વક જાણીને તેઓ ટેલર સાહેબ પાસે બોરસદ આવ્યા, અને સાહેબને બધી બીના જણાવી તથા ખ્રીસ્તી થવાનું પોતાનું મન બતાવ્યું અને ખ્રીસ્તી થયા. જેમ શબ્દિય વાક્યનો વેશ બદલી ઘેડું થયો તેમ રામભાઈ દાદાભાઈ પણ વાક્ય શીટીને લવાઈ થયા. એમ અણુધારી રીતે પ્રભુ અનન્ય કામ

કરે છે તે કાણુ કળી શકે? રામભાઈ પોતે એકલાજ નહિ પણ તેમના કુટુંબનાં પાંચ માણસ પણ ખ્રીસ્તી થયાં. વળી બીજા એક કુટુંબને એટલે બાળભાઈ દેવાણુના કુટુંબને પણ તે સાથે લેતા આવ્યા. આ બાળભાઈનાં સ્ત્રી જ્ઞાન્યા હતાં. તે ઘણું વર્ષ જીવીને બોરસદમાં મરી ગયાં. તેમના દીકરા રોબર્ટ બાળભાઈ બનસિંગ દાવલાની દીકરી બાઈ ચંદા સાથે પરણ્યા હતા. તેમને બ્રુકહિલમાં ખેતીકામ કરવા મોકલેલા હતા. તેમનું કુટુંબ હાલ મોટું ને માનવંત છે.

સને ૧૮૬૦માં બોરસદ મંડળીનું વસ્તીપત્રક આ પ્રમાણે હતું :
વડોદરા કાંપમાં જે ખ્રીસ્તી મંડળી હતી તેનું વસ્તીપત્રક પણ પાછળ આપેલું છે, પણ તેમાંનાં આઠ કુટુંબ બોરસદ આવી રહ્યાં, માટે તેમને બોરસદ મંડળીની સંખ્યામાં ગણી લીધેલાં છે.

નંબર	નામ	ગામ	સંખ્યા
૧.	બેચરભાઈ અમરસિંગ	અણુધડ	૭
૨.	દલાભાઈ વજેસિંગ	દુંદીઆપરં	૭
૩.	દેશાઈભાઈ ખોજદાસ	સીસવા	૪
૪.	અબ્જુભાઈ આપુજી	નાર	૧
૫.	ગીરધરભાઈ રૂપજી	આંકલાવ	૩
૬.	કુમેરભાઈ જીવણભાઈ	કાનવાડી	૪
૭.	ગંગારામ દયાળજી	દેવાણ	૨
૮.	ગંભીરભાઈ ગુલાબભાઈ	બેટાસી	૩

૩૧

એ આઠ કુટુંબો બોરસદ આવ્યાં, અને બીજાં વડોદરા રહ્યાં, એટલે હવે બોરસદની ખાસીવાડીમાં એ સિવાય જે બીજાં કુટુંબો આવ્યાં, તે નીચે પ્રમાણે :—

નંબર	નામ	ગામ	સંખ્યા
૧-૮.	ઉપરનાં નામ	ગામવાર લખેલાં છે તે	૩૧
૯.	કહાનદાસ વિરસિંગ	બોરસદ	૨
૧૦.	બેચરભાઈ નારભાઈ	,,	૪

નંબર	નામ	ગામ	સંખ્યા
૧૧.	ભગવાનભાઈ ગોબરભાઈ	ઓરસદ	૬
૧૨.	રઘનાથભાઈ જીવાભાઈ	"	૩
૧૩.	બાજીભાઈ જીવાભાઈ	"	૨
૧૪.	ગજસિંગ બાધરભાઈ	"	૩
૧૫.	અમૃતબા (કાળીદાસની વિધવા)	"	૧
૧૬.	સમજીબા	"	૧
૧૭.	વિરાભાઈ મલુકભાઈ	"	૬
૧૮.	દાજીભાઈ કાળીદાસ	"	૩
૧૯.	સરદારભાઈ	"	૪
૨૦.	રામદાસ ધનજીભાઈ	ગોરવા	૪
૨૧.	કશ્વરદાસ વણારસી	ઓરસદ	૮
૨૨.	નાથાભાઈ બાજીભાઈ	"	૪
૨૩.	શીવલાલ બાજીભાઈ	"	૩
૨૪.	ગજડભાઈ બાજીભાઈ	"	૩
૨૫.	શંકરભાઈ કાભાઈ	"	૩
૨૬.	પરશોત્તમ છનાભાઈ	આસોદર	૪
૨૭.	કકીરભાઈ પરશોત્તમ	"	૫
૨૮.	ખોડાભાઈ પરશોત્તમ	"	૬
૨૯.	બ.ઈ વહાલી કુબેર	ગોરવા	૨
૩૦.	ગોવિંદ ખુશાલ	"	૩
૩૧.	ત્રીકમ ઉકાભાઈ	નાવલી	૬
૩૨.	લાલાભાઈ	"	૩
૩૩.	પરશોત્તમભાઈ	"	૫
૩૪.	માનબાઈ (વિધવા)	"	૫
૩૫.	કરશન દલાભાઈ	"	૪
૩૬.	વાલજીભાઈ ખેચરદાસ	વઢવાણ	૪
૩૭.	ભાઈજીભાઈ ખુશાલભાઈ	છટાલા	૩
૩૮.	રાઈજીભાઈ ભાઈજીભાઈ	"	૩

નંબર	નામ	ગામ	સંખ્યા
૩૯.	કાળીદાસ બેચરભાઈ	અણુધડ	૪
૪૦.	રામભાઈ દાદાભાઈ	દેવાણુ	૬
૪૧.	બાજીભાઈ જીવાભાઈ	,,	૨
૪૨.	ખીમચંદભાઈ નયુભાઈ	ઘોળકા	૨
૪૩.	એલીશા મૂતૂ (મોતીભાઈ)	ખેલગામ	૨
૪૪.	નરોત્તમદાસ ત્રીકમદાસ	સુરત	૪
૪૫.	કાભાઈ દલાભાઈ	દુંડીયાપરા	૩
૪૬.	ખીમાભાઈ જીવાજી	અમદાવાદ	૩
૪૭.	છગનલાલ ભગવાનદાસ	ચલેડા	૪
૪૮.	ખીજલભાઈ નરશીભાઈ	,,	૭
૪૯.	આશારામ ખાવો	,,	૧
૫૦.	રણુછોડભાઈ રાઘવભાઈ	આણંદ	૫
એ ઉપરાંત ગામડાંમાંથી ખીજાં ૧૦ પ્રાર્થનામાં આવતાં			૧૦

૧૯૭

આ બોરસદ મંડળી ધરવાડિયારૂપ હતી. તેમાંથી ધરૂ લઈને ખેતર કે ક્યારીરૂપ રાણીપુર, વાલેસપુર, આણંદ, બ્રુકહિલ, લાલેજ વિગેરેમાં રોપાણુ કરવામાં આવ્યું, તે વધીને આજે ગુજરાત કાડિયાવાડ પાકથી લળી પડ્યું છે. તે ૫૦-૬૦ વર્ષ ઉપરનો કોઈ વૃક્ષ પિતૃ આવીને જીએ તો આ ખાસીવાડી છે, એવું તે મુશ્કેલીએજ માને.

(૬) આઈ. પી. મહીકાંડા મિશન

બોરસદ, દેવાણુ અને જંબુસર

હવે લંડન મિશનથી કોઈ નવો મિશનેરી આવે એવી આશા નહોતી. એટલામાં મહે. કાર્જીલ્ડ સાહેબને સ્વદેશ જવાનો વખત પલ્લુ નજીક આવ્યો હતો. મહે. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ સંદેશથી પાછા આવવાના હતા, પલ્લુ તેઓ એકલા આ ત્રણ સ્ટેશનો શી રીતે સંભાળી શકે? મારેજ લંડન મંડળીએ આ સ્ટેશનો આયરિશ પ્રેસિયોરિયન મિશનને સોંપી દેવાનો નક્કી દરાવ કર્યો; અને આઈ. પી. મિશનના બોર્ડને પૂછવ્યું કે તમે એ રાખશો કે કેમ ?

સને ૧૮૪૭માં બોર્ડ ધણી ખુશીથી સુરત સુદ્ધાં રાખવા કબુલ કર્યું. સને ૧૮૪૮ની આખરે આઈ. પી. મિશનની પહેલી પ્રેસ્બિટેરી જંબુસરના બંગલામાં થઈ. તેમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે, ધોધા ને દેવાણમાં રેવ. મૂર (મોર) સાહેબ રહે, જંબુસરમાં રેવ. હોરમસજી પેસ્તનજી રહે, અને રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ સ્વદેશથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રેવ. કોર્બલ (કોરબલ) સાહેબ બોરસદ રહે ; તેથી ૧૮૪૮ની સાલે આઈ. પી. મિશને આ ત્રણ રેશનો પોતાના કબજામાં લઈ તેના બંદોબસ્ત કર્યો, ને કામ આગળ ચલાવ્યું. ત્યારથી જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ આઈ. પી. મિશન સાથે જોડાયા, અને આઈ. પી. મિશનેરીઓ સાથે રહીને તેમણે કામ કર્યું.

દેવાણુ

પ્રેસ્બિટેરીમાં થએલા ઠરાવ પ્રમાણે મૂર સાહેબ દેવાણુ આવીને રહ્યા. દેવાણુનો બંગલો તો ગામ બહાર વસ્તીથી વેગળો હતો, તેમાં થોડાંક ખ્રીસ્તી કુટુંબ રહેતાં હતાં. છોડીઓનું મિશન ત્યાંથી બોરસદ મંગાવી લીધેલું હતું. મોર સાહેબની પાસે રાજકોટનો જીવો કરીને એક ખ્રીસ્તી બાલ બચ્ચરચી (રસાઈ પકાવનાર) હતો. તે અશીલુઓ હતો. સાહેબે તેને એવો હુકમ કર્યો કે, હવેથી તારે અશીલુ ખાવું નહિ. સાહેબનો હુકમ માની તેણે અશીલુ છોડી દીધું ; પણ તેથી તેને શરીરમાં બહુજ પીડા થઈ. જે કાંટા ને ચાકના કાંકરાથી થોડે થોડે મૂકાવ્યું હોત તો આટલી પીડા ના થાત. અશીલુ છોડવાથી તે ગાંડા બાવરા જેવો થઈ ગયો. આ ગાંડપણમાં તેણે જે ખૂન કર્યાં. બચ્ચરચીખાનામાં વાસણુ-કુસણુ ધોનાર એક આંધળા છોકરાને લાકડાનો મોટો ફાયરો મારીને તેણે ઠેર મારી નાખ્યો. વળી ગોરવાનો ગોવિંદ ખુશાલ બંગલામાં કામ કરતો હતો. તે સવારમાં દેવતા લેવા બચ્ચરચીખાનામાં આવ્યો. કદાચ તેણે દેવતા હાલવી નાખ્યો હશે. એ રીસને લીધે જીવાએ તેના માથામાં કાઢતો (લોઢાનો ભારે મોટો વજનદાર હશે) મારીને તેને મારી નાખ્યો, તેથી સરકારે તેને દેશનિકાલની સજા કરી. આથી મોર સાહેબને ધણુંજ ખોટું લાગ્યું, ને દુઃખી થઈને ત્યાંથી તેઓ ગાંધે જતા રહ્યા. મુઠત પુરી થયે ત્યાંથી તેઓ સ્વદેશ ગયા ; અને રજા પુરી થયે ગુજરાતમાં પાછા

આવ્યા. ૧૮૬૨માં અમદાવાદ રહીને ત્યાં તેમણે આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના કરી ; તેથી હવે આ અરસામાં દેવાણુનો અંગલો નકામો પડ્યો. પાંચેક વર્ષ પછી (૧૮૬૭માં) જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે દેવાણુનાં ખ્રીસ્તી કુટુંબોને બોરસદ બોલાવી લીધાં, ને ત્યાંનો અંગલો પાડી નાખ્યો ; અને તેનાં બારીબારણાં અમદાવાદ રાણીપુરના અંગલા માટે ગાડાં ભરીને વાટરસ્તે મોકલી દીધાં ; તેનો બીજો સરસામાન (ફરનિયર ઇત્ય.) પણ રાણીપુર ને અમદાવાદ મોકલ્યો. બીજો જે કંઈ સામાન વધ્યો તે ટેલર સાહેબે બોરસદ મંગાવ્યો. આ અંગલો પાડવા અમે મિશનના મોટા છોકરા દેવાણુ ગયા હતા. સામાનનાં ગાડાં પણ અમે ભરાવ્યાં હતાં. તે વખતે રામભાઈ દાદાભાઈ અને ખોડભાઈ રામભાઈ ત્યાં હતા, તેમણે આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. રામભાઈના દીકરા લક્ષ્મણસિંગ જે જામનાના હતા તે ત્યાં રહેતા હતા, તેમણે ગાડાં વગેરેની સગવડ કરી આપી હતી. રામભાઈ અને ઉજમબા અમને પોતાનાં છોકરાંની પઠે ચાહતાં હતાં. એ રીતે બધા ખ્રીસ્તીઓ બોરસદ આવતા રહ્યા, એટલે દેવાણુના કામનો અંત આવ્યો ; પણ પાછળથી હેન્ડરસન સાહેબે ત્યાં કામ શરૂ કર્યું હતું.

જંબુસર

જંબુસર ગામની પશ્ચિમે બહુ દૂર ઉજ્જૈન પડેલા ખારપાટમાં મિશનનો અંગલો હતો. ત્યાંનું પાણી ખાર હતું, તેથી પીવાનું મીકું પાણી બહુજ છેટેથી લાવવું પડતું હતું. ખારને લીધે તે જમીનમાં કાંઈ ઝાડખીડ પણ થતું ન હતું ને વાડી થાય એવું પણ ન હતું. આ અંગલો કોર્પ્સ સાહેબે બંધાવ્યો હતો. બંધાવ્યા પછી તેઓ બહુજ પસ્તાતા હતા. મુબઇના પારસી રેવ. હોરમસજી પેસ્તનજી સાહેબની બદલી ત્યાં થઇ ને તેઓ ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા. તેઓ પણ ત્યાં આગળ બહુજ દુઃખી થયા. તેઓ એમ કહેતા હતા કે, હું ખરે ખપોરે તારા જોડે છું. એટલે અહીં રહેનારને બહુજ દુઃખ છે. હોરમસજી સાહેબ પાછા ફરી ચર્ચમાં મુબઇ જતા રહ્યા. ત્યાર પછી એ અંગલો તો છેક નકામો ને ખાલી પડ્યો, ને તે આખરે વેચી દેવો પડ્યો. એવી રીતે જંબુસરનું કામ બંધ પડ્યું, ને લંડન મિશનની કારકીર્દિ પણ સમાપ્ત થઇ. આઈ. પી. મિશને પોતાનું કામ

આગળ ચલાવ્યું ; પ્રભુની કૃપાથી તે વૃદ્ધિ પામ્યું, ને બહુજ સફળ થયું.

લંડન મિશનરીઓની કામ કરવાની ને મંડળી ચલાવવાની રીત નમુંને લેવા જોગ હતી. એથી તો થોડાજ વખતમાં મંડળીનો પાયો મજબુત થયો ને ચણતર વિસ્તાર પામતું ગયું. પ્રભુ પવિત્ર આત્માની વૃદ્ધિ થતી હતી. પાળકાના પ્રેમની પુષ્કળ છત હતી એ આપણે પાછળ જોઇ ગયાં. પ્રેમી પાળકાના વિયોગ વખતે મંડળી કેવી પ્રેમનાં આંસુડાં ઢાળતી હતી ! અસહના પિતૃઓ કહેતા કે, જ્યારે કોઇને વાંક પડે ત્યારે તેઓ પેટ પર નહિ પણ પીઠ પર મારતા, અને પછી માથે હાથ ફેરવીને રોટલો તો શું, પણ મિઠાઇ આપતા. એનો મને પણ અનુભવ છે. એક વાર રાતે અંગરે પ્રાર્થનાની સભા હતી. અમે અધાં વરંડામાં પ્રાર્થના કરવા બેઠાં હતાં. પ્રાર્થના થતી વખતે મને ઉંઘ આવી. “આમેન” બોલ્યા પછી અધાં ઉડ્યાં પણ હું તો ઊંઘીજ રહ્યો. ઉપદેશક જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે મને ઉડાડ્યો ને સાવધ કરીને એક થપડ મારી ; અને કહ્યું, “હવે ઊંઘીશ નહિ.” પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી અધાં ઉડીને ચાલ્યાં. તેમની સાથે હું પણ ચાલ્યો, પણ સાહેબે મેં નામ લઇ મને બોલાવ્યો ને પાસે બોલાવી મને આઠ આના આપ્યા ; ને કહ્યું કે, તને લપડાક મારવાથી મને બહુજ દુઃખ લાગ્યું છે પણ તને ખુશી કરવા આ આઠ આના મીઠાઇ ખાવા આપું છું. મેં બહુએ ના કહી પણ સાહેબે પરાણે આપ્યા, ને કહ્યું કે, “તું ને તારા ભાઇબંધ કાલે મીઠાઇ લાવીને ખાજો.” તે વખતે હું છોકરો હતો ; હવે તો વૃદ્ધ થયો છું ને પાદરી છું, તોપણ પરવીતી કરતાં આપવીતીનો દાખલો આપતાં હું શરમાતો નથી ; કેમકે તે સત્ય વાત છે, અને તે વખતના પાળકાનો જેવો અનુભવ અમેલો તેવો જાહેર કરીએ છીએ, એમાં શું ખોટું. તે વખતના પાળકા પોતાના લોકોને, હા, નાનાંબોટાંને, પુત્રપુત્રી સમાન ગણતા હતા, સર્વનું ભલું ધ્યાનમાં. જાણવાનું કષ્ટ વેઠ્યું, તેમ ઉછેરવાનું કષ્ટ પણ તેમણે બહુ પ્રેમથી ને રાજખુશીથી વેઠ્યું. તેમનું કામ તે વાસણ ધડનાર કુંભારના જેવું હતું. વાસણનો ઘાટ લાવવા સાડ કુંભાર બહારથી ટપલો મારે છે, પણ અંદર એક હાથે ગોળ પત્થરથી ટપલા સાથેજ સહાય કરે છે જેથી વાસણ ભાગી ન જતાં ઘડાઇને સારા ઘાટમાં આવે છે. એ ઘડેલાં વાસણને ઓપી, રંગીને રૂપાળાં કરીને પણ આખરે નિમાડામાં પકવે

છે ત્યારે તે ઉપયોગી નિવડે છે. સારાં, સાળાં નીકળેલાં વાસણુ કુંભાર, સાયવીને પોતાના ધરમાં રાખે છે, તેજ કિંમતી વાસણુ થાય છે. તેમજ જે ખ્રીસ્તી દુઃખસંકટ સહીને અંત સુધી ટકશે તેજ અચશે. ભાગેલાં તો બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે, તેમ નામના ને નકામા દેાંગીઓ તો આખરે સીમેન જાદુગર અને ચલુદાની પેઠે અળગા મૂકાય છે. હજી પણ એજ રીતે પ્રેમી પાળકા પોતાના લોકોનું ભલું કરે છે, અને કરશે એમાં કંઈ શક નથી. પણ બીજી રીતે જોતાં હવે મંડળી કંઈ છેક બાળાવેશમાં નથી. હવે તો ખાસી મોટો દીકરોદીકરી જેવી મદદ કરે એવી મંડળીઓ થઈ છે; થોડું થોડું કામ કરે છે ને કરશે ને એમ આયર્લીડની માતૃશ્રી મંડળીને કામ કરીને રાજી કરશે એવી મોટી આશા છે. વર્ષોવર્ષ ઉધરાણું (ધર્મદાન)માં ઉદારતા દેખાડીને તથા કચ્છમાં સુવાર્તિક કામ ચાલુ કરીને આપણી મંડળીઓએ માતૃશ્રી મંડળીને હરખાવી છે, અને હજી અધિક કામ કરશે એવી આશા છે.

પ્રકરણ ૩જું

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના પ્રાસ્તાવિક વાતો

પહેલા પ્રકરણમાં આપણે ખ્રીસ્તી ધર્મ પહેલાંની હિન્દની સ્થિતિ, હિન્દમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને અર્થે મિશનેરીઓનું આગમન, તથા તેમની ભારે મુશ્કેલીઓ વગેરે બાબતો જોઈ ગયાં. બીજા પ્રકરણમાં લંડન મિશનની ગુજરાતમાં સ્થાપના ને તેમનું કામ, તથા એ મિશન આઈ. પી. મિશનને કેવી રીતે હસ્તગત થયું, વગેરે બાબતો જતાવેલી છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતમાં આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના તથા તેનું કામ, વગેરે દેખાડવાનો ઇરાદો છે. અહીંથી આપણે ખાસ આઈ. પી. મિશનનો ટુંક હેવાલ શરૂ કરીએ છીએ. સને ૧૮૪૦થી તે ૧૯૩૦, એટલે ૯૦ વર્ષનું વૃત્તાંત લખવાનો હેતુ છે, પણ આટલી લાંબી મુદતની વાતો લખવી તે બહુ મુશ્કેલ છે, કેમકે આપણા જુના દેશી પિતૃઓમાં જુની વાતોની નોંધ રાખ-

વાની ઝાઝી ટેવ ન હતી, તેથી ગઈ ગુજરી વાનોનું જ્ઞાન મેળવવું એ બહુજ કઠણ થઈ પડ્યું છે. મારી ચાદદાર તો માત્ર ૧૮૬૬થી થોડીધણી છે. ત્યારે મારી ઉંમર ૧૨ વર્ષની ને મારી સમજણ બહુ કાચી હતી, તેથી મને એવી ભારે વાતોની શી તથા હોય! વળી મેં તેજ વખતે શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું, માટે ખરૂં કહીએ તો હું અભણ જોવો હતો. પણ ઇશ્વરે મને એવું મન આપ્યું કે પૂઠીપૂઠીને જીતી વાતો વિષે હું ભોમિયો થયો. જ્યારે હું મિશનમાં હતો ત્યારે મારા મહેતાજી શીવા બાજી તથા ખાસ કરીને ગંગારામનાં પત્ની પીડીઆને મોટેથી, અને પછી વૃદ્ધ પિતૃ ગીરધર રૂપજીને (તેમને ઘેર હું ટેલર સાહેબના કલ્લાથી બે વર્ષ રહ્યો હતો) મોટેથી સાંભળી સાંભળીને તથા ચોપડામાંની નોંધ વાંચી વાંચીને આ જીતી વાતો વિષે હું વિશેષ વાકેફ થયો. વળી ઇશ્વરદાસ તથા જોષ્ઠતીઆને ઘેર (ગામમાં) હું વારંવાર જતો, તેમના તરફથી પણ મેં કંઈક જાણ્યું. વળી ભાણા રતના મહેતાજી, જે સુરતના વતની પણ મિશન કામદાર હતા ને ભાવનગર રહેતા હતા (હું ગોંધે રહેતો) તેમની સાથે વારંવાર કાઠિયાવાડમાં મુસાફરી કરતાં, તેમણે મને સુત તરફની વિશેષ વાતો કહી તથા લખાવી હતી. તેમજ વોલેસપુરે જઈ છગનલાલ ભગવાનદાસ પાસેથી પણ કેટલીક નોંધ મેં મેળવી. પણ વિશેષે કરીને મહેરબાન રેવ. રોમટ્ જેફરે સાહેબે ગુજરાત ને કાઠિયાવાડ મધ્યેના આઈ. પી. મિશનનો ૫૦ વર્ષનો હુંક હેવાલ લખ્યો છે તેમાંથી પણ કંઈ માગી મળ્યો. એવી રીતે મહેનત કરીને આઈ. પી. મિશનના હકીકત મેળવી આ પુસ્તકમાં લખેલી છે.

(૧) પ્રથમ કાઠિયાવાડમાં આઈ. પી. મિશનની સ્થાપના

કાઠિયાવાડમાં આઈ. પી. મિશન આવ્યું, તે પહેલાં હિન્દમાં ૧૬ મિશનો આવીને કામ કરતાં હતાં. તેઓ ક્યારે આવ્યાં, ક્યાં ક્યાં કામ કરવા લાગ્યાં, અને પહેલાં કાણ કાણ આવ્યા, તે બધું સવિસ્તર લખવાની અહીં જરૂર નથી, કેમકે મારો હેતુ તો ખાસ આઈ. પી. મિશન વિષેજ લખવાનો છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડની પ્રેસિડેન્સીએ તો ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના પ્રથમ પાયારૂપ પિતૃઓ, આઈ. પી. મિશનનું કામ, ને વિસ્તારવૃદ્ધિ વિષેજ લખવાનો ઇરાદો દેખાડ્યો હતો. સને ૧૮૩૮ના ઓગસ્ટ માસમાં આઈ. પી. બોર્ડના સેક્રેટરી મહે. રેવ. જોર્જ એલિસે મુબઇના પ્રખ્યાત.

ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબ (મુંબઈની વિલ્સન કોલેજના પ્રોફેસર)ને લખી પૂછ્યું કે, “અમને હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં સુવાર્તાનું કામ કરવાને જગા મળશે કે કેમ ?” ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબે ઘણો સારો ને પ્રેમી જવાબ લખી મોકલ્યો કે, “બન્ને વધારે ; કાઠિયાવાડમાં આવીને તેના પાટનગર રાજકોટમાં રહી આખા પ્રદેશમાં કામ કરો.” આ ખુશ ખબર આયલીડના પાટનગર ખેલકાર પહોંચતાંજ ત્યાં કોણ જશે તેની તપાસ થવા માંડી. ત્યારે રેવ. જેમ્સ ગ્રાસગો અને રેવ. આલેક્ષાંદર ડેર સાહેબની નિમણૂક થઈ. રેવ. જેમ્સ ગ્રાસગો સાહેબ કાસલડોસન ગામની મંડળીના પાળક હતા, અને રેવ. આલેક્ષાંદર પોર્ટગૈનની મંડળીના પાળક હતા. તેમના પાળકપદની દીક્ષા પાંચેક વર્ષ પર થઈ હતી. જે વખતે કાઠિયાવાડમાં તેમની નિમણૂક થઈ તે વખતે તેઓ કુંવારા હતા, પણ આયલીડથી તેમના ઉપજ્યા પહેલાં તેમનાં લગ્ન થયાં. આ સાહેબોના જીવનચરિત્ર પદ્ધતી સાફ જણાય છે કે તેઓ ખુબ વિદ્વાન હતા, તેમજ બાહોશ તથા કાર્યકુશળ હતા. રવાના તા. ૨૯મી ઓગસ્ટ, ૧૮૪૦નો દિવસ કાઠિયાવાડને માટે મહા ભાગ્યોદયનો દિવસ ગણાય. તેજ દિવસે જ સાહેબો ને તેમનાં મડમ સાહેબો શોકાનંદનાં આંબુઓ સહિત પોતાનાં વહાણાંથી વિખુટાં પડ્યાં. તા. ૪થી સપ્ટેમ્બરે ત્રિવરપુલથી આગળોટ ઉપડી, અને તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧ના રોજ, છ માસે, તેઓએ મુંબઈ ખંદેરે પગ મૂક્યો, અને ત્યારથી હિન્દમાં આઈ. પી. મિશનનો ઉદય થયો.

ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબે ઘણાજ પ્રેમથી તેમનો આવકાર કર્યો. ડૉક્ટર વિલ્સને તેમને ચર્ચ ઓફ સ્કોટલાંડના મિશન હાઉસમાં ઉતારેા આપ્યો. તેમના આગ્યા પછી આયલીડમાં શું શું બન્યું તે અહીં કહેવાને મને પ્રસંગ નથી. માત્ર કાઠિયાવાડમાં આવીને તેઓએ શું કર્યું એજ કહેવાને ધરાદો છે. પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આપણી માતૃત્રા મંડળી માત્ર એનેજ મોકલીને ખેસી ના રહી ; પણ વધારે ને વધારે મોકલવા ઉદાર ને આતુર થઈ. આઈ. પી. મિશનેરીઓ મુંબઈ સુધી આગ્યા તો ખરા, પણ ગવર્નર સાહેબની રજા સિવાય તેમનાં કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ ના થાય, ને કામ પણ શરૂ ના કરાય, માટે ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબે ગવર્નર સાહેબના સેક્રેટરી સાહેબ પર લગ્નામણનો પત્ર લખી

આપ્યો. ગવર્નર સાહેબે ઘણી ખુશીથી પરવાનગીનો પ્રત્યુત્તર લખી આપ્યો. પહેલી મુશ્કેલી તો હવે મટી, પણ બીજી મુશ્કેલી નહી. તે એ હતી કે, બન્ને સાહેબોની તમિયત બગડી ગઇ, ને તેઓ માંદા પડ્યા ; માટે સાફ થાય ત્યાં સુધી મુંબઈ અને પુનામાં રહીને તેઓએ ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, અને નિશાળો તથા બજારોમાં ઉપદેશ કરવાનો અનુભવ મેળવ્યો. આ બીજી મુશ્કેલી મટ્યા પછી ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબના અગ્રેસરપણા નીચે મે મહિનાની તા. ૨૨મીએ તેઓ નાના નાવડા જેવા વહાણમાં ખેસીને ગોથે આવ્યા (તે વખતે કોઈ સ્ટીમર ગોથે કે ભાવનગર આવતી નહોતી), પછી ગોધાથી બળદગાડામાં તેઓ રાજકોટ ગયા. બળદગાડામાં ખેસીને ગોધાથી રાજકોટ જવા કોઇ નીકળે તો લગભગ આઠ દિવસની મુસાફરી કરવી પડે. હાલ મોટરના વાહનથી માત્ર ચાર કલાકમાં ગોધાથી રાજકોટ પહોંચી જવાય છે. રાજકોટમાં સ્પ્રુલ કરીને આયર્લાંડના એક લશ્કરી ડૉક્ટર રહેતા હતા. તેમને ડૉ. વિલ્સને આ બે સાહેબોની લક્ષ્મણ કરી. વળી ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબે રાજકોટ કાંપના મોટા મોટા હોદ્દેદારો, અધિકારીઓ અને ખુદ રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ સાથે આ બે મિશનેરીઓની મુલાકાત કરાવી. તેમજ હિન્દુ, મુસલમાન ને નામદાર પારસીઓ જોડે પણ ડૉ. વિલ્સને તેમને ઓળખાણ કરાવી, કેમકે તે સાહેબને એ બધા ઓળખતા હતા. તેઓએ કાંપમાં એક બંગલો પણ ભાડે રાખ્યો, અને તેમાં કામ શરૂ કર્યું. નોકરચાકરોએ અને વિશેષ કરીને ડોળીખાતાના બીજા લોકોએ સુવાર્તાનો પ્રથમ સ્વીકાર કર્યો. તે વખતે દેવળ ન હતું માટે બંગલામાં પ્રાર્થના થતી. જે લોકો પ્રાર્થના કરવાને તથા વ.ત. સાંભળવાને આવતા હતા તેમનો બહુ પ્રેમભાવથી આદરસત્કાર કરવામાં આવતો. હજુ તો ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબ રાજકોટમાંજ હતા, એટલામાં તા. ૧૧-૬-૧૮૪૧ ના દિવસે રેવ. જેમ્સ ગ્લાસગો સાહેબની બીબીનું મરણ થયું, અને તે પ્રથમજ આઇરિશ ટોળીની બાળકીને ભારતભૂમિમાં દાટવામાં આવી. ત્યાર પછી ડૉક્ટર વિલ્સન સાહેબ મુંબઈ પાછા ગયા. વળી બીજી મહા દુઃખની બીના બની, એટલે તા. ૧૬-૯-૧૮૪૧ ને દિવસે વહાલા કેર સાહેબનું પણ મરણ થયું (બીબીના મરણ પછી ત્રણ મહિને). એમ ખેદજનક વાદળ ઓચિંતું આવી છવાયું, પણ પ્રભુની કૃપાથી

આયરિશ મંડળીના લોકો હિમ્મત હાર્યાજ નહિ. ડૉ. વિલ્સન સાહેબના મુ'બઈ ગયા પછી બંને સાહેબો તન, મન ને ધનથી પ્રભુનું કામ આગળ ધપાવવા બહુજ વિચાર કરતા હતા. તેમણે બોર્ડને જણાવ્યું કે, કાંટિયાવાડમાં કામ કરવા હાલ તો એ.જી.માં એ.જી. છ પાદરીઓની બહુ જરૂર છે. બે રાજકોટમાં, બે પોરબંદરમાં ને બે ગોધામાં. એ સ્ટેશનોની આજુમાજુ કામ કરવું જોઈએ. એ માગણી કબુલ રાખીને બોર્ડે બંદોબસ્ત કર્યો અને જવાબ વાલ્યો કે, “હા, બીજા મોકલીશું.” તેથી બીજા ચાર મિશનેરી સાહેબો આવ્યા. તેમનાં મુત્તારક નામો : ૧. રાબર્ટ મંટગમરી, ૨. એ. ડી. ગ્લાસગો, ૩. જેમ્સ મેકી, ૪. જેમ્સ એચ. સ્પિર્સ. આ ધર્મોપદેશકો પવિત્ર આત્માએ ભરપુર ને બળવાન હતા. તેઓ વિદ્યામાં ઘણા કુશળ, ને કાર્યમાં નિપુણ હતા. પહેલાં બે જણ તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૨ માં આયર્લેન્ડથી નીકળ્યા, અને સૂએઝની નહેરને માર્ગે થઈને તા. ૧૪ મી માર્ચે મુ'બઈ પહોંચ્યા. બીજા બેની જોડે એક મિશનેરી ડૉક્ટર મિ. સિક્કર હતા. તેઓ પોતાના કુટુંબ સુદ્ધાં તા. ૧૪ મી નવેમ્બરે મુ'બઈ બંદરે આવી પહોંચ્યા. મેડિકલ મિશનેરી ડૉક્ટર સિક્કર બહુજ હૃશિયાર હતા. તેઓ થોડો વખત જુનાગઢમાં રહ્યા, પછી મુ'બઈ ગયા અને ત્યાંથી પાછા સ્વદેશ ગયા.

મહેરમાન ડૉક્ટર સિક્કર સાહેબ સાથે મિસિસ કેર સ્વદેશ જનાર હતાં. તેઓ રાજકોટથી નીકળ્યા પહેલાં કચ્છરસ્થાને ગયાં, ને સાહેબની કચ્છરની છેલ્લી મુલાકાત લીધી. રૂઢનસુદિત ગળગળે સાહે તે બોલી ઉઠ્યાં કે, “હે ભારતભૂમિ, હું મારા પ્રિય ને શિરોમણી ભરથારને તારામાં ભારીને જઈ છું, પણ જો તું (તારા લોક) મુત્તારતો નહિ સાંભળે અને વિશ્વાસ નહિ કરે, તો તને સદોમ તથા ગમોરાહ કરતાં આકંઠ પડશે.” સાથેનાં માણસોએ એ સાંભળ્યું ને લોકોમાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ (રાજકોટના જુના ખ્રીસ્તી જોરાણ પગીને મ્હોડે અમે એ વાત સાંભળી હતી). મિસિસ કેર પોતાના પતિને મૂકી એક બીબીને લઈને સ્વદેશ ચાલ્યાં ગયાં. એવી રીતે આમ. પી. મિશનના મિશનેરીઓનું આગમન કાંટિયાવાડમાં થયું. પ્રથમ ડોળીખાતાના બીલો ખ્રીસ્તી થયા ખરા, પણ તેઓ અંત સુધી વિશ્વાસમાં ટક્યા નહિ. બીલોને ભરોસો તો નહિ, તોપણ તેમાંથી

કેટલાક સારા, વિશ્વાસુ નિવડ્યા એવો મારો અનુભવ છે. કેમકે સને ૧૮૮૩માં રાજકોટનું મિશન ફરી ઉદ્ભવ્યું ત્યારે ડૉક્ટર જી. પી. ટેલર સાહેબ સાથે હું ત્યાં કામદાર તરીકે ગયો હતો, ત્યારે એ જીના બીજો ખ્રીસ્તી (નામે) હતા. જીના ખ્રીસ્તીઓમાં દેવસિંગ મારવાડી નામના એક રજપુત ખ્રીસ્તી થયા હતા. તેઓ રામઆઈ દાદાભાઈની દીકરી વેરે પરણ્યા હતા. તે સુરતના જાપાનામાં કામ કરતા હતા. ત્યાર પછી જગજીવનભાઈ ખ્રીસ્તી થયા, પણ તે રાજકોટ મંડળીમાં બહુ રહેતા નહિ. ત્યાર પછી બીજા કેટલાક જીવાન ખ્રીસ્તી થયા, જેવા કે બાવારમ માધવજી, નયુઆઈ હરીભાઈ, વગેરે. તેઓ શીખીને મિશન કામમાં જોડાઈ ગયા. રાજકોટમાં જ્યારે પ્રથમમાં પ્રથમ મિશનરી સાહેબ રહેવા ગયા, ત્યારે કામના કપ્તાન જેકાબ સાહેબે પોતાનો અંગણો તેઓને રહેવા આપ્યો. પછી રાજકોટથી જતી વખતે કપ્તાન સહેબે તે અંગણો મિશનને બક્ષીસ દાખલ અર્પણ કરી દીધો.

રાજકોટ, પોરબંદર અને ગોધા

આયર્લેન્ડથી પ્રથમ બે મિશનરીઓ આવ્યા. તેમાંના કેર સાહેબના મરણ પછી ગ્લાસગો સાહેબ એકલા રહ્યા. પછી પાછળથી પાચ આવ્યા. આ છ સાહેબોની પ્રથમ પ્રેસ્બિટેરી રાજકોટમાં થઈ. તેમાં પ્રથમ આવેલા મહે. રેવ. જેમ્સ ગ્લાસગો સાહેબ પ્રમુખ નીમાયા હતા. આ પ્રેસ્બિટેરીનું નામ “કાલિયાવાડ પ્રેસ્બિટેરી” રાખવામાં આવ્યું હતું. તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૮૮૩માં પ્રથમ એજ પ્રેસ્બિટેરી ભરાઈ હતી. તેમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે, જેમ્સ ગ્લાસગો સાહેબ તથા તેમના ભાઈ આદમ ગ્લાસગો સાહેબ રાજકોટમાં રહે; મહે. મંટગમરી સાહેબ તથા સ્પીર્સ સાહેબ પોરબંદર રહે, અને મેકી સાહેબ ગોધે રહે એ ઠરાવ મુજબ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરીએ મંટગમરી સાહેબ ને સ્પીર્સ સાહેબ તથા ગ્લાસગો સાહેબ બળદગાડામાં પોરબંદર ગયા. તેઓ નવ દહાડે ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબની મારફતે તેઓએ રાજાસાહેબની મુલાકાત લીધી. પછી ગ્લાસગો સાહેબ રાજકોટ પાછા આવ્યા. પોરબંદરમાં રહેવા લાયક મકાન નહિ મળ્યાથી થોડા દહાડા બન્ને સાહેબો જીનાગઢ રહેવા ગયા. એમની પણ એવી ધારણા હતી કે, જો જીનાગઢમાં

રહેવા લાયક મકાન મળે તો ત્યાં રહેવું. એવામાં પોરબંદરથી તેમના શિક્ષક તરફથી ખચર મળી કે, એક રહેવા જોગ મકાન મળ્યું છે ; માટે તેઓ પોરબંદર પાછા ગયા, ને ત્યાં રહ્યા. એ અરસામાં ગ્લાસગો સાહેબે અને લંડન મિશનના ક્લાર્કસન સાહેબે રાજકોટથી તે સુરત સુધીની મુસાફરી કરી, ને ૬૦ ગામોમાં સુવાર્તા પ્રગટ કરી. સુરતથી પાછા વળતાં ગ્લાસગો સાહેબ વડોદરે પણ ગયા હતા. ત્યાં તેમને ગીરધર રૂપજીભાઈ, ગંગારામ દયાળજી તથા દેશાઈભાઈ ખોજીદાસ સાથે પ્રથમ ઓળખાણ થઈ હતી. તે વખતના કામદારો મુસાફરીઓ કરીને કામ કરતા હતા.

પોરબંદરમાં કામ

મુનશી સાહેબનું ખ્રીસ્તી થવું

થોડા વખતમાં પોરબંદરમાં આશાનું કિરણ ઉગી નીકળ્યું. મંટગમરી સાહેબના ગુજરાતી શિષ્યવનાર મુનશી સાહેબ અબ્દુલ રહેમાન કરીને હતા તે પ્રથમ ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉમેદવાર થયા. તેમના પિતાજી મુસ્લિમ હતા, તે સ્ટેટમાં નામાંકિત હતા, ને પૂજ્ય પુરંપ ગણાતા હતા. અબ્દુલ રહેમાનના બીજા ભાઈનું નામ અબ્દુલ સુલેમાન હતું. તેઓ પણ વારંવાર સાહેબ સાથે ધર્મસંવાદ કરતા હતા. આખરે તેમણે જાહેર કર્યું કે, “કુરાન ઉપરથી મારું ઈમાન ઉડી ગયું છે, અને પાક મુકદ્દસ ઈજ્જલ ઉપર તથા ઈસા મસીહ પર કાયમ થયું છે.” આ વખતે એમની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. એમણે શાદી (લગ્ન) કરેલી હતી. તેમની બીબીનું નામ મરિયમબાઈ હતું (જે સુરતમાં “બાઈસાહેબ” નામે ઓળખાતાં હતાં). તેમને એ દીકરા ને એ દીકરીઓ હતાં. મોટા દીકરાનું નામ અબ્દુલ રઝાક અને નાનાનું નામ બહેમીઆં હતું. મોટી દીકરીનું નામ દાદીબાઈ અને નાની બેતનું નામ આશાબાઈ હતું. પોતાના ગામ પોરબંદરમાં બાપ્તિસ્મા લેવું તો બહુ જોખમભરેલું હતું, તો પણ ધર્મની ખાતરી અને સત્યતાને લીધે ગમે તે થાય પણ પોરબંદરમાં જ બાપ્તિસ્મા લેવું, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તા. ૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૪૩ના રોજ તેમનું બાપ્તિસ્મા થયું. તે વખતે બધા મિશનેરીઓ પોરબંદરમાં એકઠા થયા હતા. એ ઉપરાંત લેફ્ટનન્ટ વેસ્ટ્રૂપ સાહેબ ને લેફ્ટનન્ટ કેમ્પ્બેલ સાહેબ તથા જુનાગઢના એક વૃદ્ધ મુનશી સાહેબ પણ હાજર થયા હતા. આહા ! મુનશી ખ્રીસ્તી મંડળીના ઇતિહાસમાં આ

દિવસ બહુ હર્ષાનંદનો કહેવાય !! આ સમાચાર જ્યારે શહેરમાં ફેલાયા, ત્યારે મુસલમાનો ને હિન્દુઓ, ખવાસો તથા રજપૂતો એ સર્વે ગુસ્સે થઈને વિરૂદ્ધ થયા, ને મિશનરી સાહેબો ઉપર ભારે સતાવણી કરવા લાગ્યા. ભારે ગડગડ થઈ. લોકોએ રાણા સાહેબની મદદ માગી, પણ એક બાબુ રૈયત ને બીજી બાબુ સાહેબ લોક છે, એમ જાણીને રાણાજીએ વચ્ચે પડવા નાખુશી અતાવી, તેથી લોકોનું વધારું ફાવ્યું. પ્રથમ તો મુનશી સાહેબના ઘરના લોકો વિરૂદ્ધ થયા, પણ પછી પ્રભુએ તેમનું મન ફેરવ્યું, તેથી તેઓ શાંત રહ્યા. ધીમેધીમે બધું શાંત પડ્યું. પ્રભુએ ધીમેધીમે તેમનાં સગાંને મંડળીમાં મેળવ્યાં. તેમના દીકરા અગ્રદુત્ત રાજકોટમાં જઈને આમિરમા લીધું. ત્યાર પછી આઈસાહેબ તથા તેમના બીજા દીકરા અને એ દીકરીઓનું આમિરમા રાજકોટમાં થયું. આ દિવસ મુનશી સાહેબને માટે બહુજ આનંદનો દિવસ કહેવાય !! કેમકે આખું કુટુંબ પ્રભુ ઈસુના રાજ્યમાં મેળવાયું, અને જે ધસ્તી હતી તે પ્રભુએ મટાડી દીધી. આહા !! પ્રભુનું સાર્થક તેડું કેવું અજાયબ છે !!

વળી એજ અરસામાં પોરબંદરનો ભગવાનજી કરીને એક મારવાડી રજપૂત તથા તેમનો દીકરો દેવસિંગજી એ એ જણ ખ્રીસ્તી થયા. આ દેવસિંગજી વિંં પાજી કહ્યું તેમ તે રામભાઈ દાદાભાઈની દીકરી વેરે પરણ્યા હતા, ને સુરત મિશન પ્રેક્ષમાં કામ કરતા હતા. તેમના દીકરાનું નામ રોઅર્ટ રાખ્યું હતું. એ બધાં મહે. રેવ. મંડગમરી સાહેબની મહેનતનાં શુભ ફળો હતાં. પછી જ્યારે સુરત આઈ. પી. મિશનના હાથમાં આવ્યું ત્યારે મુનશી સાહેબ મંડગમરી સાહેબ સાથે સુરત રહેવા ગયા. તે દેવળી પૂર્વે બાબુનાં ઘરોમાં રહેતા હતા. મુનશી સાહેબનું કુટુંબ ગુજરાત તથા કાશિવાડમાં ઘણું માનવંત હતું. “મનોહરવાણી”ની ચોપડી ગીતરૂપે મુનશી સાહેબે લખેલી છે. એ એમણે પોને કહ્યું હતું. તેમનાં મોટાં દીકરી દાદીમાઈને મુંબઈના પ્રખ્યાત પાદરી ધનજીભાઈ નવરોજજીની સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં હતાં, પણ નાનાં બહેન આશાબાઈએ તો બાળકુવારાંજ રહીને પવિત્ર જીંદગી પાકાઈ હતી. તેઓ પરિચન, ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાંજી શીખેલાં હતાં, તેથી મિસ સાહેબોને કન્યાશાળામાં સારી મદદ કરતાં હતાં, એ મેં નજરેનજર જોયું છે.

રાજકોટ

કેશવજ્ઞાન ગોસાંધર્મુ ખ્રીસ્તી થવું

આ ગોસાંધ મરાઠો હતો. પંદર વર્ષ પર પુનામાં રેવરન્ડ મરીમિયલ સાહેબ તરફથી તેને ખ્રીસ્ત વિષેનું જ્ઞાન મળ્યું હતું, પણ હજી તે હિન્દુ ગોસાંધજ હતો. તે કાઠિયાવાડમાં જીનાગઢની જત્રા કરવા ગયો હતો, ને ત્યાંથી પાછો ફરતો ફરતો રાજકોટ ગયો. ત્યાં દૈવયોગે રેવરન્ડ ગ્લાસગો સાહેબને તે મળ્યો. તેમણે તેને વધારે જ્ઞાન આપ્યું ને પૂરી સમજ પાડી. તેથી તે રાજકોટમાં જામિસ્મા પામી ખ્રીસ્તી થયો, ને ત્યાંજ રહ્યો. તે ગોસાંધ ઉપદેશના કામમાં, ને મંડળી માંડુ તથા બહારના કામમાં સાહેબને ધગોળ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. જીઓ તો ખરા કે, પ્રભુ પોતાના કામને માટે કેવા મજૂરો મોકલે છે!! એવી રીતે કાઠિયાવાડમાં પ્રથમ મુનશી સાહેબ (બે ભાઈઓ), ભગવાનજી અને આ પ્રખ્યાત ગોસાંધ કેશવજ્ઞાન મંડળીમાં મેળવાયા. વળી રાજકોટ સદરખાનરામાં રહેનાર ડોળીખાતાના બીજા લોક પણ ખ્રીસ્તી થયા. એમ દિનપ્રતિદિન રાજકોટ મંડળીની વૃદ્ધિ થવા લાગી. પરંતુ હજી ગોધા તરફ કેઈ ઉમેદવાર બહાર પડ્યો નહોતો. પોરખંદરમાં રહીને કામ કરવું હવે જરા મુશ્કેલ હતું. સને ૧૮૪૬માં પ્રભુએ આઈ. પી. મિશનને માટે એક નવો અનુભવ લાવે રહે. ઉઘાડ્યો, એટલે લંડન મિશનને આઈ. પી. મિશનને ખતું સોંપી દીધું. ૧૮૪૭નાં મંડુ. રેવ. મંડગમરી સાહેબ ને મુનશી સાહેબનું કુટુંબ સુરત રહેવા આવ્યાં. તેઓ પોતાની સાથે દેવશિંગ ભગવાનજીને પણ સુરત લાવ્યા હતા.

ગોધા બંદર

રાજકોટ અને પોરખંદર વિષે આગળ થોડુંકાં કહેવામાં આવ્યું છે, પણ હવે ત્રીજા સ્ટેશન ગોધાનો વારો આવ્યો. પરંતુ કંઈ જાણવાનોગ ખીના તળગોધ માં બની નથી. મહે. રેવ. રાખર્ટ જેફરે સાહેબ પણ ગોધા વિષે કંઈ ભારે વાત લખતા નથી, પણ માત્ર મેં જે સાંભળ્યું તથા જોયું છે તેનો ટુંક હેવાલ અહીં લખું છું, કેમકે મેં ગોધામાં ને ભાવનગરમાં રહીને જે અનુભવ મેળવ્યો તેનો ટુંક સાર આમાં છે. ગોધાના પહેલામાં પહેલા મિશનરી મહે. રેવ. મેકી સાહેબ હતા. તેઓ પ્રથમ એક્ષાન્ડ રહીને કામ કરતા હતા. તે વખતમાં ગોધા ઠીક હાલતમાં હતું, પણ

પછી ધીમેધીમે અંદર તુટી ગયું ને વેપારીઓ પડી ભાગ્યા. આગળ તો રૂના વેપારી સાહેબો ગોધે રહીને રૂ ખરીદ કરતા, ને દરિયાવાટે દેશાવર મોકલતા. મિશનનો નાનો અંગલો કાઢી રૂના વેપારી સાહેબનો અંધાવેલો હતો. પછી તેઓ જતા રહ્યા, ને તે અંગલો મિશનને અર્પણ કરી ગયા.

ગોધા ભાગીને ભાવનગર અંધાયું

આશરે સો સવાસો વર્ષ ઉપર ભાવનગર તો નાનું ગામડું હતું. તેનું નામ વડવા હતું. તેમાં માછી અને થોડાક કાળી લોકો રહેતા હતા. ઠાકોર સાહેબની ગાદી તો સિહોર નામના પાસેના મોટા ગામમાં હતી; પણ દરબાર ભાવસિંહજી પહેલાએ પોતાની ગાદી હાં આણી મોટા મહેલો અંધાવ્યા; અને પોતાના નામ ઉપરથી તેને “ભાવનગર” નામ આપ્યું. તે વિષે ખીજી કેટલીક દંતકથા મેં સાંભળી છે પણ તે બધી અહીં લખવી અસ્થાને છે. ધીમેધીમે ભાવનગરનું અંદર સુધર્યું, રેલ્વે થઇ, વહાણો ને આગબોટો પણ અંદરમાં આવવા લાગ્યાં. કહે છે કે ઇજનેર સીમ સાહેબે ભાવનગર રહીને સુધારો કર્યો. કીચડબોટથી અંદર ઉડું કરવામાં આવ્યું. વેપારી લોકો આસપાસથી ને વિશેષ તો ગોધાથી આવીને ભાવનગરમાં વસ્યા. એમ ગોધા ભાગીને ભાવનગર અંધાયું. પણ તે પહેલાં ગોધા અંદરની જહોજલાલી બહુજ હતી. તે લંકા સુધી પ્રખ્યાતિ પામેલું હતું એ આ જુની કહેવત ઉપરથી સમજાશે: “લંકાની લાડી (કન્યા) ને ગોધાનો વર.” આ પરથી જણાય છે કે લંકાની છોડીઓ ગોધામાં પરણાવવામાં આવતી હતી.

સને ૧૮૪૫ની સાલમાં મહે. રેવ. વોલેસ સાહેબ ગોધે રહેવા આવ્યા. આયર્લીંડની બોર્ડે વોલેસ સાહેબની પ્રશંસા કરતાં આ વાક્ય વાપર્યું હતું કે, “રેવ. વોલેસ સાહેબ કરતાં ખીજો કોઇ વધતો સારો માણસ મળી શકશે નહિ.” અહા! બોર્ડેનું એ વાક્ય તેમનાં વખાણ માટે પુરતું છે. હવે આ બન્ને સાહેબોએ ગોધા મિશન જમાવવા, અને વધારવા માટે બહુએ વિચાર કર્યો, ને મહેનત પણ ધણીએ કરી. ત્યાર પછી મેકી સાહેબ સ્વદેશ ગયા. તેમને બદલે સને ૧૮૪૫ માં મહે. રેવ. વિલ્યમ ખીટી સાહેબ ગોધે નિમાયા.

એક વાર મહે. રેવ. વોલેસ સાહેબ અને ખીટી સાહેબ મહુવા ડાહા તરફ મુસાફરીએ ગયા હતા. પાછા આવતાં કરાડાના ખીડમાં થઇને તેઓ

ગોધે જતા હતા. ત્યારે મહેરબાન બીટી સાહેબે બીડને મધ્ય ભાગે (પીપળા તળે) ઘોડો થોભાવી વોલેસ સાહેબને કહ્યું, “ જો આ જમીન (બીડ) આપણને મળે તો કેવું સાફ ! અહીં ગામ બાંધીએ, અને ગુજરાત ભણીથી ખ્રીસ્તીઓ લાવીને તેમાં વસાવીએ.” વોલેસ સાહેબે કહ્યું, “ એ તમારો વિચાર બહુ સારો છે.” ગોધે જમીને બંને સાહેબોએ મળી અરજી ઘડી કાઢી, અને કલેક્ટર સાહેબ ઉપર રવાના કરી. વોલેસ સાહેબે એ કામમાં ઘણી મહેનત ને મદદ કરી, કેમકે એ જગા ઘણીજ ઉંચક અને ભયંકર હતી. હાલમાં જે જગાએ વોલેસપુર ગામ બાંધેલું છે ત્યાં એક પીપળો હતો. તેના પર ચોરો ચઢીને વટોમાર્ગોએ જોતા ને લૂટતા, અને એ પીપળા નીચે લૂટના ભાગ પાડીને વહેંચી લેતા. પણ હાલ ત્યાં “ હર્ણુલુટ ” એટલે પ્રભુની ચોકી થઈ છે, એ તમે આગળ જતાં જોશો. મહે. બીટી સાહેબને તરત તો જમીન મળી નહિ, પણ પાંચ વર્ષ પછી મળી. ગુજરાત તરફથી પ્રથમ તો તેમણે એક બહુ કામેલ ને હુશિયાર કામદારની માગણી કરી.

વોલેસપુર બંધાવું

વડોદરેથી મિ. જગનલાલ ભગવાનદાસને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે ગોધે મોકલ્યા. વોલેસપુરમાં ઘરો વિગેરે બંધાવતાં એ વર્ષ વીતી ગયાં. સને ૧૮૭૨માં ગુજરાત તરફથી ખ્રીસ્તી ખેડુતો મંગાવીને તેમાં વસાવવામાં આવ્યા. તે ગામનું નામ મહે. રેવ. વોલેસ સાહેબના નામ પરથી “વોલેસપુર” પાડવામાં આવ્યું (વોલેસ સાહેબના સ્વદેશ ગયા પછી વિલ્પમ બીટી સાહેબે બંધાવ્યું), કેમકે એ બીડ રાખવામાં ને બીજી ઘણી ઉપયોગી સલાહ આપવામાં વોલેસ સાહેબે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, તેમજ તેઓ ઘણાં વર્ષ સુધી ખાસ ગોધા તથા તેની આસપાસ કામ કરનાર પણ હતા. જે ખેડુતો ત્યાં પ્રથમ વસવા ગયા તેમનાં મુઆરક નામ આ જગાએ આપવાની ઘણી જરૂર છે ; કેમકે તેઓ ગામના પાયાના પથ્થર જેવા હતા. તેમના પ્રથમ આગેવાન તરીકે ગામનાં ઘરો બંધાવનાર મિ. જગનલાલ ભગવાનદાસ હતા, માટે તેમનું નામ પહેલું આપવું ઉચિત છે.

નંબર	નામ	ક્યાંના વતની	ક્યાંથી ગયા	કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા
૧.	છગનલાલ ભગવાનદાસ	ચલોડા	વડોદરા	૬
૨.	અબ્દુલ રઝાક મુનશી સાહેબ	પોરબંદર	સુરત	૧
૩.	બીખાજી મોતીભાઈ	કરમસદ	બોરસદ	૨
૪.	કલાનજીભાઈ મોતીભાઈ	„	„	૧
૫.	જેરામભાઈ હરીભાઈ	ખોચાસણ	રાણીપુર	૨
૬.	સુલેમાનભાઈ બૂધરભાઈ	અજંતપુર	બોરસદ	૨
૭.	રામભાઈ હીરાભાઈ	ઓડ	„	૨
૮.	મુળજીભાઈ ભાઈજીભાઈ	„	રાજકોટ	૩
૯.	દાનીયેઝભાઈ મેઘજીભાઈ	ભુમલી	„	૨

૨૧

પછી ચોલાનભાઈ ગંગારામભાઈ ત્યાંના ઉપદેશક નિમાયા. તેમણે પંદર વર્ષ સુધી ત્યાં કામ કર્યું, એવું તેમણે પોતેજ મને કહ્યું હતું. પ્રથમ આ ભાઈઓમાં ભારે સંપ ને એકતા હતાં. જો કોઈ ભાઈ યુજરાત ભણીથી મળવા કે સગેવહાલે ગયો હોય તો જોને ઘેર તે પ્રથમ ઉતર્યો હોય ત્યાંથી માંડીને દરેક ભાઈ એક પછી એક પોતાને ઘેર તેને જમવા નોતરેજ. એ એમની પ્રેમી રીત મેં પોતે પણ અનુભવી છે. ત્યાં રહેવા પ્રથમ નવ દસ કુટુંબ કે એકવીસ માણસ ગયાં, પણ ઇશ્વરકૃપાથી હાલ ત્રીસ કુટુંબો ને આસરે બસે ઉપરાંત માણસની વસ્તી વધી ગઈ છે. વસ્તી વધી છે એટલુંજ નહિ પણ ધરો, દેવળ, નિશાળ અને ઇસ્પીતાલ પણ થયાં છે. હાલ ત્યાં વ્યવસ્થિત મંડળી છે, એટલે ૧૯૧૩થી ત્યાં રેવ. રામસિંહ કલાનદાસ પાળક છે, ને બે વડીલો પણ છે.

ગોધા મંડળી

ગોધા અને ભાવનગરમાં પણ કેટલાક ખ્રીસ્તીઓ હતા, પણ એ સર્વનાં નામોની યાદી મારી પાસે નથી. સને ૧૮૮૬માં હું ગોધે હતો ત્યારે તળગોધા મંડળીમાં કેટલાંક કુટુંબો હતાં, પણ તે માતૃશ્રી બોરસદ

મંડળીનાં છોકરાંજ કામસર ગએલાં ને રહેલાં હતાં, તેમનાં નામ નીચે મુજબ :—

નંબર	નામ	ક્યાંથી ગએલા	કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા
૧.	ડાહ્યાભાઈ દલાભાઈ, મિત્તી	ખોરસદ	૪
૨.	આશિષભાઈ દલાભાઈ, માસ્તર	,,	૩
૩.	યાદૂભભાઈ ગંગારામભાઈ, ,,	,,	૪
૪.	મુસાભાઈ વાલજી, ખેડુત	,,	૩
૫.	જીવાભાઈ મિત્તી, કંદ્રાકટર		૨
૬.	અયૂભભાઈ ભાણુભાઈ મહેતાજી, ઉપદેશક		૨
૭.	આશીર્વાદ ગંભીરભાઈ	ખોરસદ	૩
૮.	હીરા હરીભાઈ .		૪
૯.	કામદારો		૪

૨૯

પછીથી ધીમેધીમે વધારો થયો ; મંદિર પણ થયું.

ગોધા મંડળીમાં એક બનાવ તે વખતમાં બન્યો, તે ખરેખર જાણવા જોગ છે. તે બનાવ એ હતો કે હીરાલાલ હરીભાઈ કરીને એક ખ્રીસ્તી કામદાર, જે પુસ્તકો વેચતો (કાલ્વેડુર્ન) ને સુવાર્તા પ્રગટ કરતો હતો, તે મજુરથી કે ગાડામાં ચોપડીઓની પેટીઓ લઇને લાંબી મુસાફરી કરતો. એકવાર તે કચ્છમાં ગયો. ત્યાં રૂ. ૨૦૦થી ૨૫૦ની ચોપડીઓ વેચીને તે પાછો આવતો હતો. છેક ભાવનગર સ્ટેટમાં તે આવ્યો. તેની સાથે એક ગાંડું હતું. કાળીને એક જીવાન છોકરો પણ તેની સાથે હતો. તે મુકામ પર રહેતો, અને ગાંડું, બળદ ને સામાન સંભાળતો, વખતે ખાત્રા પણ કરતો. તે વખતે આગગાડી ન હતી. તેઓ ઊંમરાજે (ભાવનગર નજીક) આવ્યા ને રાત પડી, તેથી ત્યાં તેમને રાત રહેવું પડ્યું. રાત્રે ચોરો તેને મારી નાખીને પૈસા લૂટી લઈ ગયા. એ ભાઈને પંચાતનામું ત્રિગેરે કરીને બરવાળામાં દાટવામાં આવ્યો. છોકરો જીવતો રહ્યો, પણ તે નો “હું ઉઘી ગયો હતો” એટલુંજ બોલતો હતો. કાંઈએ

ઠેડુ થઇને આ કામ કર્યું હશે. તેની ધણીએ શોધ ને તપાસ સરકારે અને આપણા ખ્રીસ્તી માણસોએ કરી પણ કંઈજ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેમની વહુ બાઈ ઠમા મરાઈણ હતાં. તેઓને એક દીકરો (પાઉલ) અને એક દીકરી (હાના) હતાં. તેઓને સંભાળ માટે છોડીઓની ઓફીનેન્સમાં સુરત મોકલી દેવામાં આવ્યાં. તેઓ અંત સુધી ત્યાંજ રહ્યાં હતાં. તે વિષે મેં ગોધામાં બહુએ સાંભળ્યું કે મારનાર ખૂનીને પકડવા ધણી મહેનત કરવામાં આવી. ગુપ્ત પોલીસો, વોલેસપુરના ખ્રીસ્તી સાધુ ને ફકીરવેશે ઊંમરાળા ને બરવાળા તથા તેની આસપાસનાં ગામડાંમાં ફર્યા, પણ કંઈજ પત્તો ના લાગ્યો. જે કાળીનો છોકરો હીરાલાલની સાથે હતો તે તો માત્ર ઉઘી ગયાનુંજ કહેતો હતો. એ હીરા હરીની કબર ગોધાના કબરસ્તાનમાં છે. તેમને બરવાળામાં દાટવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી ઠમાબાઈએ પોતાના ધણીનાં હાડકાં મંગાવીને ગોધામાં દાટ્યાં, ને તેની ઉપર કબર ચણાવી ને આ લેખ લખ્યો કે, “હીરા હરી ઊંમરાળામાં મરાણો, ને બરવાળામાં દટાણો. તેનાં હાડકાં આ કબરમાં મૂકેલાં છે.”

ગોધામાં દરિયા નજીક મિશનનો મોટો બંગલો છે. સાહેબ અહીં રહીને ગોધા, વોલેસપુર અને ભાવનગર મંડળીઓની સંભાળ રાખતા હતા ને હજીએ રાખે છે.

(૨) સુરતમાં આઇ. પી. મિશન

લંડન મિશનને આઇ. પી. મિશનને કુલ અખત્યાર આપી દીધો, તેથી આઇ. પી. મિશન સુરતમાં રહીને કામ ચલાવ્યું, તે બાબત હવે લખવામાં આવશે.

આઇ. પી. મિશનને હવે એક વિશાળ પ્રદેશમાં પોતાનું કામ શરૂ કરવાનો ભારે પ્રસંગ આવ્યો. એટલે આખા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની બુમ્હેદારી ને જવાબદારી આઇ. પી. મિશનને શિર આવી પડી. આ ચરોતર વિષે રેવ. રોબર્ટ જેફરે સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં એમ લખ્યું છે કે, “ખરેખર ચરોતર તો હિન્દની વાડી કે બગીચો છે.” હા, હા, (“ચરો” = ચારો, “તર” = ઉત્તમ કે તરતો) ચરોતર તો ફળદ્રુપ ને મેવાવાળો દેશ છે. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કહી ગયા

છે કે, “શીઆળે સોરઠ શોભે, ઉન્હાળે ગુજરાત; ચોમાસે ધડર શોભે, કચ્છડો બારે માસ” (શોભે). પણ કચ્છવાળા આપણા કામદારો કહે છે કે, “એકજ તાલુકા વગર કચ્છ બારે માસ શોભતો નથી.” પણ ખરેખર ગુજરાત ઉન્હાળે તો શું પણ બારે માસ શોભાયમાન થઈ રહે છે, એમાં કંઈજ શક નથી. મુક્તિ ફોજના એક કમાન સાહેબે કહ્યું કે, “જો ચરોતરમાં એક મહિનો હું સીમમાં રહું, ને ગામમાં ન આવું, ને કાંઈ અન્ન કે ખોરાક ના ખરીદું, તોપણ ચરોતરની સીમ (ઝાડપાલો) મને ભૂખે મરવા ના દે.” દરેક ઋતુમાં કંઈ ને કંઈ ફળફૂલ (મોહુડાં), શાકભાજી, ફેરી, રાયણાં હોયજ. છેવટે ડોડીની કુંખો ખાધને પણ દહાડો કાઢી શકાય. પોરબંદરમાં આપણા મિશનેરી સાહેબોને રહેવાના મકાન વગેરેની બહુ ભારે અડચણ પડવા માંડી હતી, ને કામ પણ આગળ ચલાવવું અસંભવિત હતું, તેથી પોરબંદર સ્ટેશન બંધ કરવાનો વિચાર થયો હતો; પરંતુ પ્રેસિડેન્ટેરી તથા બોર્ડની એમ કરવાની ઇચ્છા ન હતી. પણ એજ વખતમાં લંડન મિશન સોસાયટીએ આઈ. પી. મિશનને સુરત મિશન આપવાની ઇચ્છા જણાવી, તેથી આપણા મિશનેરી સાહેબોની મુરદ બર આવી. લંડન મિશને એવો વિચાર કર્યો કે અમે હિન્દના દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રદેશમાં કામ કરીશું, અને ગુજરાત તમને આપીશું. આ લંડન મિશનનાં સ્ટેશનો રાખવાની આપણા બોર્ડે પણ મંજૂરી આપી. ત્યારે પોરબંદરથી રેવ. મંટગમરી સાહેબ અને રેવ. સ્પિર્સ સાહેબને સુરત રહેવા ઠરાવ થયો. લંડન મિશને પોતાનું દેવળ, મહેલો મિશન હાઉસ અને છાપખાનું, વગેરે આપણા મિશનને સને ૧૮૪૭ માં બંધું વેચાણ કરી આપ્યું (તેના હજારોહજાર રૂપિયા આપવા પડ્યા).

શા માટે લંડન મિશને ગુજરાત છોડ્યું ?

લંડન મિશન વિષે બીજા પ્રકરણમાં ઘણું લખવામાં આવ્યું છે. પણ શા માટે તેણે આમ કર્યું હશે? એનો છેવટનો ટુંક ખુલાસો અત્રે આપવાની જરૂર છે, જેથી વાંચકોની શંકાનું નિવારણ થાય.

લંડન મિશન સોસાયટીએ પ્રથમમાં પ્રથમ સને ૧૮૦૪માં સુરત મિશન ખોલ્યું હતું. તેના પહેલા મિશનેરીઓ રેવ. વિલ્યમ ફ્રેવી સાહેબ, ને રેવ. જેમ્સ સ્કિનર સાહેબ હતા. આ બે મિશનેરીઓને જે મુસીબતો પડી તે

ઘણીજ અસહ્ય હતી. તે વખતે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તો નામે હતુંજ નહિ, તેથી બોઝાતી ભાષા ઘણીજ અશુદ્ધ હતી. વળી સુવાર્તાનું ભાષાંતર થયું ન હતું, તેમજ કરવું બહુજ કઠણ હતું, અને ડોઝટર કેરી સાહેબનું બંગાળી ભાષાંતર બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવું ન હતું. ભાષા બંગાળી ને ત્રિપિ બાળબોધ હતી, તેથી ૧૮૧૭ સુધી તેમણે ધીરજ રાખી. પછી તેમણે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે વળી છાપખાનાની ભારે હરકત આવી પડી. મુંબઈમાં છાપખાનું હતું ખરૂં, પણ દરરોજની ટપાલ કે આગબોટ ન હતી. તપાસવાનાં પ્રુફ જતાં આવતાં એક મહિનો લાગતો. તેથી તેમને ૧૮૨૦માં પોતાનું છાપખાનું લાવવાની જરૂર પડી, ને મંગાવ્યું પણ ખરૂં. આ આણેલા પ્રેસમાં રેવ. રિક્તર સાહેબે ઉપરીપણાનું કામ હાથ ધર્યું. તેમણે બહુજ કાળજી રાખીને ઘણી સખત મહેનત ઉઠાવી. કામ ધમધોકાર ચાલ્યું, પણ અરેરે ! કમલાએ રેવ. રિક્તર સાહેબ ૧૮૨૦ના અક્ટોબર માસમાં આ ફાની દુનિયા છોડીને સ્વર્ગવાસી થયા. ૧૮૧૩માં મુંબઈ મધ્યે બાયબલ સોસાયટીની શાખા ખોલવામાં આવી. તેનું કામ આપણા પ્રેસના કામ સાથે જોડવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦થી તે ૧૮૪૦ સુધી બૈબલના ભાષાંતરનું કામ કરવામાં આવ્યું. ગ્રીક ને હેબ્રી ભાષા કરતાં હિન્દુસ્તાનની હિન્દી ભાષા પ્રત્યે વધારે વલણ રાખીને તરજુમે કરવામાં આવ્યો. એ કામ કરવામાં એક હિન્દુ મંજારામ કરીને મદદગાર હતા. સને ૧૮૪૧માં રેવ. જેમ્સ ગ્લાસગો સાહેબ આ ભાષાંતરની સમિતિમાં જોડાયા. ત્યાર બાદ પારસી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવા માટે રેવ. ધનજીભાઈ નવરોજજી તથા રેવ. હોરમસજી પેસ્તનજીએ એ કામ હાથ ધર્યું. એ તરજુમે જોડાક્ષર વગર છુટા અક્ષરોમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તે ભાષાંતર ૧૮૫૨માં પૂરું થયું અને પૂરું છપાઇ પણ રહ્યું. એ લંડન મિશનનું સહુથી છેલ્લામાં છેલ્લું કામ હતું.

હવેથી સુરત, રાજકોટ અને ગોધા એ ત્રણ આઇ. પી. મિશનનાં મુખ્ય સ્ટેશન થયાં. એ અરસામાં પાદરી સાહેબોએ અને દેશી ખ્રીસ્તી કામદારોએ ઘણાં પુસ્તક બહાર પાડ્યાં ; અને પ્રભુનું કામ તન, મન અને ધનથી આગળ ને આગળ ચલાવ્યું. એ વખતે દેશી ખ્રીસ્તીઓમાં પ્રખ્યાત ગ્રન્થકર્તા પારસી મહુમ રેવ. ખેરામજી મનચેરજી મલબારી હતા. વળી મુનશી

અબ્દુલ રહેમાન સાહેબ તથા હગનલાલ ભગવાનદાસે પણ ફટલીક ઉપયોગી ટ્રાક્ટો રચી પ્રસિદ્ધ કરી. કેળવણીખાતામાં મિશનેરીઓને અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યા, કેમકે કેળવણી આપવાનું કામ મિશનેરી લોકેજ હિન્દમાં પ્રથમ શરૂ કર્યું. તે કામ કરવામાં ને કરાવવામાં રેવ. વિલ્યમ ફ્રેવી, ડો. ડફ, વિલ્યમ ગ્લાસગો અને રેવ. રોબર્ટ મંટગમરી સાહેબ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર બાદ ત્રીસ વર્ષે સરકારે પણ કેળવણીખાતું ખોલ્યું; અને બીજા જે કોઈ કેળવણી આપે તેમને સરકાર તરફથી ગ્રાંટની મદદ મળવા લાગી. સુરત, ગોધા ને રાજકોટમાં ગુજરાતી મિશન શાળાઓ ખોલવામાં આવી. પ્રથમ સુરતમાં અંગ્રેજી હાઇ સ્કુલ સ્થાપન કરવામાં આવી, ને તેનું કામ બહુ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યું. પછી આગળ જતાં અમદાવાદમાં પણ અંગ્રેજી હાઇ સ્કુલ કાઢવામાં આવી. આવી રીતે જ્યાં જ્યાં મિશનેરીઓ ગયા ત્યાં ત્યાં તેઓએ ધણીક ગુજરાતી શાળાઓ ને કન્યાશાળાઓ સ્થાપી. શહેરોમાં એટલુંજ નહિ, પરંતુ ગામડાંમાં પણ મિશનેરીઓએ નિશાળો ખોલી ને ગરીબોને (અત્યજવર્ગને પણ) વિદ્યાનો લાલ પમાડ્યો. મિશન શાળામાં શીખેલા વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણાક તો પ્રખ્યાત કામદારો ને હોદ્દદારો નીકળ્યા. તેનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો નીચે મુજબ છે:—(૧) બીજી નિશાળો કરતાં મિશન નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીને તથા માખાપને શિર ખરચતો બોજો ઘણો ઓછો હોય છે. ગરીબ અને શ્રીમંત બન્ને સરખો લાલ લઈ શકે છે. (૨) ધર્મનું અને નૈતિક શિક્ષણ મળી શકે છે, તેથી તેઓ માનસિક ધર્મ સારી પેઠે સમજે છે. (૩) બધી જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, શિક્ષકો ને ઉપરી અધિકારીઓ પ્રીતિવાન ને નિઃસ્વાર્થી હોય છે. એ વિગેરે બીજાં ઘણાં કારણોને લીધે વિદ્યાર્થીઓ બહુજ બાહોશ નિવડે છે, ને સર્વ પ્રકારના કામકાજમાં સારી ફતેહ મેળવે છે. આ મિશન નિશાળોમાં વિદ્યા ને ધર્મની વાતો શિખવવામાં આવે છે. વિદ્યા તો ઘરેણું કે સોનારૂપાની જાણસરૂ છે, પણ ધર્મ તો વસ્ત્રરૂપી છે. ઘરેણું વગર તો ચાલે, પરંતુ વસ્ત્રમાં તો છેવટે પોતડી વગર પણ ન ચાલે. નરી જાણસો પહેરીને કંઈ બહાર ન ફરી શકાય, પરંતુ એક ચડી કે પોતડી પણ પહેરી હોય તો તે બહાર ફરી શકે. પ્રભુની સુખીકરૂપી વસ્ત્ર વિના એકલી વિદ્યા કોઈ માણસને ઉચ પદવીએ પહોંચાડી કે ટકાવી રાખી ન શકે, પણ ધર્મ તો તેને માનવંત કરી શકે.

આ માન તો તેનું ધર પૂછતું પૂછતું આવે. ખરી વાત છે કે ધરણું ને વસ્ત્રથી માણસ વધારે શોભે છે, પણ વિદ્યા ને ધર્મથી માણસ અધિક દેદીપ્યમાન દીસે છે. રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબનું એક પદ સાંભળો :

“ધર્મ વિના વિદ્યા જ્યા, વિદ્યા ફેક ઇલાજ;
જો પહેરો વસ્ત્ર ધર્મનું, તો પામો સુખનો તાજ.”

મહે. રેવ. વિદ્યમ બીટી સાહેબે પણ સને ૧૮૬૫માં ગોધાની આસપાસનાં ગામડાંમાં ઘણી નિશાળો ઉઘાડી. ઘણું વર્ષોથી ચાલતી જીની નિશાળો આજ સુધી ટકી રહેલી છે. મિશન શાળાઓમાં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શીખીને જેઓ બહુ ઉંચે હોદ્દે ચઢી ગયા છે તેઓ મિશનનો બહુ આભાર માને છે. વળી મિશનરીઓ પણ પોતાની શાળાઓમાં શીખેલાંને સારાં સર્ટિફિકેટ ને લઘામણુપત્રો આપીને અંગ્રેજી રાજમાં તેમજ રાજરજવાડામાં પણ મોટી મોટી જગાઓ અપાવી સુખી કરે છે, કર્યા છે ને કરશે. તેથી લોક ચાહીને પોતાનાં છોકરાંને મિશન શાળાઓમાં ભણાવે છે.

હવે સુરત મંડળીની વાત પુરી કર્યા પહેલાં ત્યાંના સલાસદોનાં ન.મો આપવાની જરૂર છે. દક્ષગીર છું કે પહેલાં પાંચ કુટુંબ સિવાય બીજા કોઈ કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા આપેલી નથી, ને તેની નોંધ મને મળી પણ નથી; તેથી મુખ્ય ધરધણીનું નામ, ને તે સુરતમાં કયા પરાનો રહેવાસી હતો એટલુંજ માત્ર જણાવેલું છે. કદાપિ કુટુંબનાં બીજાં માણસો ખ્રીસ્તી નહિ થએલાં હોય કે કેમ તેહું જાણતો નથી.

સુરતના જુના (પ્રથમ) ખ્રીસ્તીઓ

નંબર	નામ	રહેવાનું સ્થળ	કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા
૧.	મુનશી અબ્દુલ રહેમાન સાહેબ	પોરબંદર	૬
૨.	દેવસિંગ ભગવાનજી	,,	૧
૩.	ફકીરચંદ બૂઝાભાઈ (ગરઆવળીના પ્રથમ કર્તા)	મુંબઈ	૪
૪.	ગોસાંઈ મકનભાઈ	સુરત	૪

નંબર	નામ	રહેવાનું સ્થળ	કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા
૫.	રામદાસ ધનજીભાઈ	ખોરસદ	૪
૬.	ભાણુભાઈ રતનભાઈ (મહેતા)	સુરત (ટુંકીપર)	
૭.	દેવજી રતનભાઈ મહેતાજી	„ „	
૮.	રામભાઈ કલ્યાણ	„ „	
૯.	ધનજી નાગજી (ખુંધા)	„ „	
૧૦.	કાળીદાસ શીવાજી	„ (ચોક)	
૧૧.	બીખાજી ખાંડાજી	„ „	
૧૨.	ખીમાભાઈ રામાભાઈ	„ „	
૧૩.	તૈયબઅલી (વોહોરા)	„ „	
૧૪.	પ્રેમાભાઈ મીડાભાઈ	„ (ચડીયાકુદ)	૪
૧૫.	લખાભાઈ જોડાભાઈ	„ (ભૂતિયાબુરજ)	
૧૬.	માનાભાઈ રામાભાઈ	„ (ટુંકીપર)	
૧૭.	દાનાભાઈ રામાભાઈ	„ (ચોક)	
૧૮.	કાનાભાઈ રામાભાઈ	„ „	
૧૯.	ફકીરભાઈ લાલાભાઈ	„ (કોટ)	
૨૦.	અરજુનભાઈ લાલાભાઈ	„ (ગોવાળીયા ફળિયું)	
૨૧.	નરોત્તમદાસ ત્રીકમદાસ	„	૪
૨૨.	રામા પરશોત્તમભાઈ	અમદાવાદ	૫
૨૩.	મકનભાઈ ડાહ્યાભાઈ	સુરત (ટુંકીપર)	
૨૪.	કરશન દેવજી (મહેતાજી)	„ (ધારતીપર)	
૨૫.	ખીજલભાઈ ડાહ્યાભાઈ	„ (ટુંકીપર)	
૨૬.	રામા મુળજી	„ „	
૨૭.	હર્ષા માવજી	„ „	
૨૮.	મોતીભાઈ ગોવિંદભાઈ	„ (કોટ)	રાજકોટમાં
૨૯.	હાંસજી કલ્યાણભાઈ	„ (ભાગાતગાવ)	ખ્રીસ્તી થએલા

ઉપર લખેલા માણસોનાં કુટુંબની કંઇજ સંખ્યા લખેલી નથી, પણ નંબર

પાંચમા સુધીની સંખ્યા આપેલી છે, અને તે ઓગણીસની થાય છે. બીજી જે આપેલી છે તે સત્તરની છે, એમ કુલ્લે જાણ થાય. પણ બીજા કેટલાક નવા બામિસ્મા પામ્યા ત્યાં સુધી રિપોર્ટમાં સુરતની મંડળીમાં કુલ્લે ત્રેસડની સંખ્યા હતી (સને ૧૮૬૫-૬૬માં), એમ મહુમ જાગનલાલ કહેતા હતા.

આઇ. પી. મિશનના હાથમાં લંડન મિશન આવ્યા પહેલાં સુરત શહેરમાં લંડન મિશનના બે મિશનેરીઓ રહેતા હતા. તેમણે પ્રથમ વડોદરા તરફના ચાર ઉમેદવારોને બામિસ્મા આપ્યું હતું, એટલે (૧) ગીરધર રૂપજીભાઈ, (૨) કુમેર જીવણ, (૩) દલાભાઈ વજેસિંગ, ને (૪) બેચરભાઈ અમરસિંગ.

એ અરસામાં પુલાવર સાહેબ માંદા થયા તેથી તેમને લંકા જવું પડ્યું. ત્યાંથી ૧૮૪૬માં તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાં એકાદ વર્ષ જીવીને તેઓ મરણ પામ્યા. હવે કલાર્કસન સાહેબ એકલાજ રહ્યા. પણ ખરૂં જોતાં તો તેઓ એકલા ન હતા, કેમકે સર્વશક્તિમાન પ્રભુપિતા તેમનો હાજરાહજીર સહાયકારી હતો. તેની સાબિતી એ કે, સુરતમાં એકજ વર્ષમાં ત્રેસડ માણસનું બામિસ્મા થયું. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ કે જે યુજરાતી ભાષામાં, કવિતામાં અને કામ કરવામાં બહુજ કાબેલ હતા તેઓ સને ૧૮૪૬માં વડોદરા આવ્યા. કામ કરવામાં હિન્દુ ધર્મનું જ્ઞાતિબંધન તેમને બહુ નહ્યું, એટલે સુધી કે, થએલા ખ્રીસ્તી ને પ્રભુભોજનના સલાસદો પણ કેટલીક વાર પાછા હટી ગયા, ને જઇને પોતાની જ્ઞાતિમાં મળી ગયા. એ બધી વાતો તો પાછળના પ્રકરણમાં આવી ગઇ છે માટે અત્રે ફરી કહેવાની જરૂર નથી. ત્યાર પછી બોરસદ, દેવાણુ અને અમદાવાદમાં આઇ. પી. મિશને પોતાનું કામ ઘણી હિમ્મતથી શરૂ કર્યું. પ્રથમ બોરસદના ખાસીવાડીમાં માત્ર પાંચજ કુટુંબ હતાં, ને તેમાં અઢાર માણસની વસ્તી હતી. આ અરસામાં “વડોદરા મિશન” એ નામ બદલીને તેનું “મહીકાંઠા મિશન” એ નામ મહે. રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે રાખ્યું. સને ૧૮૫૧માં માજી જ. વ. સ. ટેલર સાહેબના હાથમાં બોરસદ ને દેવાણુ સ્ટેશન આવ્યાં, પણ આ કામના સુપ્રસંગમાં એક બહુ દુઃખની બીના બની; એટલે જ. વ. સ. ટેલર સાહેબનાં માનવંત મડમ સાહેબ, જે કામમાં બહુજ હુશિયાર, કાબેલ ને ખંતીલાં હતાં ને સાહેબને કામમાં બહુ મદદ આપતાં હતાં, તે અહીંજ માંદા થઇને અકસ્માત મરણ પામ્યાં. આ બનાવથી સાહેબને તથા આખી મંડળીને ભરે દુઃખ

થયું, પણ આ દુઃખના વખતમાં પ્રભુએ તેમને મદદગારો આપ્યા, એટલે મંગારામ દયાળજી, દેશાઈભાઈ ખોજદાસ ને ગીરધરભાઈ રૂપજી. એ ત્રણ જણે સાહેબને કામમાં ઘણીજ મદદ આપી. એ ત્રણેને ટેલર સાહેબે મહીકાંદાના લેવાલમાં “ગુજરાતના પ્રેરિતો” એવું નામ આપ્યું છે. આ વખતમાં દેશાઈભાઈ, ગીરધરભાઈ, મંગારામ અને વાલજી બેચરદાસ, એમણે પોતાની સાથે કોઈ ખ્રીસ્તી ખેડુતનું ગાડું રાખીને બહુ લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ કરી. રજપૂતાના, માળવા, મેવાડ, કાઠિયાવાડ અને કચ્છ સુધી ફરી ફરીને તેઓએ ઉપદેશ કર્યો, ને પુષ્કળ પુસ્તકો વેચ્યાં. ગીરધરભાઈએ મને કહેલું કે, હજાર ઉપરાંત રૂપિયાની ચોપડીઓ અમે વેચી લાવતા.

હવે આપણે લંડન મિશનને છેલ્લી સલામ કરીશું, કેમકે ગુજરાત-માંનું બધું મિશનકાર્ય આઈ. પી. મિશનને સોંપી દેને હવે તેઓ ચાલ્યા ગયા. તે વખતમાં બાપ્તિસ્મા પામેલાં કુલ ૧૩૦ હતાં; તેમાં ત્રણ ચાર તો પ્રખ્યાત ઉપદેશકો ને એક એ સારા માસ્તર હતા. તે વખતમાં ધરડા ધરડા બધા સાંજે ચોરામાં ભેગા થઈ બેસતા ને હુક્કો ગગડાવતા હતા. પછી કામદાર આવીને ઘંટ વગાડતો કે તરત ત્યાંજ (ચોરામાંજ) ઐરાં-છોકરાં ભેગાં થઈને પ્રાર્થના કરતાં. તે વખતે દેવળ ન હતું, પણ ખાસી-વાડીમાં નાળા પાસેની ઓળમાં જે પહેલું ઘર છે તેમાં દર રવિવારે પ્રાર્થના થતી હતી. પણ પછી મેજર રોબર્ટ વોલેસ સાહેબ, જેઓ વડોદરા કાંપમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સાહેબ હતા, તેમણે ૧૮૬૧થી તે ૧૮૬૩ સુધીનાં એ વર્ષમાં દેવળ બાંધવાના બધા પૈસા પૂરા કરી આપ્યા. તે પૈસાથી જ. વ. સ. ટેલર સાહેબે ખાસીવાડીની પૂર્વ દિશાએ મંદિર બાંધ્યું. તે પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબું હતું, ને ઘંટની દેવડી તથા દેવળનો દરવાજો પૂર્વ તરફ હતો. બોધાસન પશ્ચિમે હતું. એ દેવળ જ્યારે નાનું પડવા લાગ્યું ત્યારે મહુમ રેવ. રોબર્ટ હેન્ડરસન સાહેબે તેને ઉત્તર દક્ષિણ વધારીને બહુ મોટું તથા ઘણુંજ સુંદર બનાવ્યું (૧૯૦૭માં પુરૂં થયું). વળી અર્થદર્શક ચિન્હો પથ્થરોમાં કાતરાવીને તેની બારીઓ બનાવવામાં આવી. એ પથ્થર અમનગર (હાલ હિમ્મતનગર)થી મંગાવીને મહે. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવનસન સાહેબે પરાંતિજમાં કાતરાવ્યા, અને જતનથી પેડીઓમાં ધાલીને બોરસદ મોકલ્યા,

અને જતે આવીને ગોઠવી આપ્યા. આ મોટું ને ઘણું સુંદર મંદિર તથા તેનો ઉંચો લવ્ય મિનારો જેને મન હોય તે આવીને જુએ. વળી મોટા (રાબટ) ગિલેસ્પિ સાહેબની કબર આ મંદિરની દક્ષિણે છે, તે જોવાજોગ છે. અરેરે! આ સુંદર મંદિરનો બાંધનાર હેન્ડરસન હીરો, હા, ઓલીયો રાજ, હાલ સ્વર્ગી મંદિરમાં ગાયન કરે છે.

અમદાવાદ અને રાણીપુર

સને ૧૮૫૧ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ આઇ. પી. મિશને અમદાવાદની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં એક અંગ્રેજ નિશાળ, ચાર ગુજરાતી નિશાળો ને એક કન્યાશાળા ચાલતી હતી. ડોક્ટર ગ્લાસગો સાહેબે ને રેવ. મેક્રી સાહેબે ત્યાં મિશનમથક સ્થાપવાનો સુનિશ્ચય કર્યો. સને ૧૮૫૫માં રેવ. ડનગોપ ને રેવ. મૂર સાહેબ વિલાયતથી પધાર્યા. મૂર સાહેબની નિમણૂક અમદાવાદ થઇ. અમદાવાદની નજીક દક્ષિણે ચારેક ગાઉ ઉપર તેઓએ જમીન રાખી. અહીં ખ્રીસ્તી લોકોને માટે તેઓ પડું બાંધાવવાનો વિચાર કરતા હતા, અને જેમ બને તેમ તે જલદી પૂરું થાય એવી કાળજીપૂર્વક કોશીશ તેઓ કરતા હતા. તેઓએ સરકાર પાસેથી જમીન મેળવવાની અરજી કરી. તે જમીન શાહવાડી ગામ નજીક ૩૦૦ એકર છે, તેની કિંમત રૂ. ૫,૦૦૦ થઇ. મિશને તે રાખી લીધી. તેમાં પ્રથમ બોરસદથી ટેલર સાહેબે તેર કુટુંબોને ત્યાં વસવા મોકલ્યાં. તે તેર કુટુંબોનાં કુલ માણસો છપ્પન હતાં. માજી મહારાણી વિક્ટોરિયાના શાંતિ ભરેલા અમલમાં આ પડું બાંધવામાં આવ્યું, તે પરથી તેનું નામ “રાણીપુર” પડ્યું. એ તેર કુટુંબો બોરસદથી બળદગાડાંમાં રાણીપુર ગયાં. તેઓએ પોતાને માટે રહેવાનાં ઘરો, કુવા પાવટાં વગેરે તૈયાર કર્યાં, જમીન સુધારી, અને ખેતીનું કામ હાથ ધર્યું. ખ્રીસ્તી થવાથી બધી જાતના લોક, અને બધી જાતના ધંધાનું બરાબર ઐક્ય થઇ શકે છે, તેનો આ એક જાણવાજોગ નમુનો છે. અમદાવાદ કે રાણીપુરમાં હજી દેવળ ન હતું, પણ દિલ્હી દરવાજા બહાર એક મકાન (જુની નિશાળ) હતું, તેમાં દર રવિવારે પ્રાર્થના થતી હતી. પછી માજી રેવ. જ. વ. સ ટેલર સાહેબની માગણીથી બોર્ડે દેવળ માટે રૂ. ૧,૫૦૦ની મંજૂરી આપી. વળી અમદાવાદમાં મિશન હાઇ સ્કૂલ સ્થાપવાના ઇરાદાથી મહે. રેવ. મૂર સાહેબે

એક મકાન ભાડે રાખી હાઇ સ્કુલની અજમાયશ કરી જોઇ કે તે ચાલે છે કે કેમ. તેઓએ અંગ્રેજી લખાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. ૧૮૬૭ના એપ્રિલ માસમાં એ નિશાળમાં સો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ લખતા હતા. વળી એજ અરસામાં ગોધા લણી પણ કેટલીક ગુજરાતી નિશાળો ખોલવામાં આવી.

અમદાવાદની આપણી હાઇ સ્કુલને મુંગધના વિશ્વવિદ્યાલયની સાથે જોડી દેવામાં આવી. આ વખતે મુંગધના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ડૉ. ગ્લાસગો, રેવ. મંટગમરી અને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ, એ ત્રણ સાહેબોને “ફોલો” (Follow)ની પદવી મળી હતી. ૧૮૬૬માં મૂર સાહેબ રજા લઇને સ્વદેશ ગયા, ત્યારે જ. વ. સ. ટેલર સાહેબના હાથમાં અમદાવાદ અને રાણીપુર આવ્યાં. ખોરસદમાં મહે. રેવ. જી. ડી. રે સાહેબની નિમણૂક થઇ. આ અરસામાં જી. ડી. રે સાહેબે રજખૂતાના તરફથી અનાથ છોકરાં મંગાવ્યાં, કેમકે ૧૮૬૬-૬૭માં (સરંત ૧૯૨૫-૨૬) રજખૂતાનામાં ભારે દુકાળ હતો. આ આવેલાં છોકરાંને લણાવીગણાવી હુશિયાર કરી કામે લગાડવામાં આવ્યાં.

રાણીપુર

પાછળ અમદાવાદની વાત સાથે રાણીપુરની વાત આવી ગઇ છે, તેથી તે વિષે ફરીફરીને લખવાની જરૂર નથી, પણ તેમાં વસવા જે ગૃહસ્થાને મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમનાં મુત્યારક નામોની યાદી લખવાની ખાસ જરૂર છે. એ કુટુંબનાં માણસોની કુટુંબવાર સંખ્યા લખેલી નથી, કારણ કે ખાસીવાડીનાં કુટુંબોની યાદીમાં તે આપવામાં આવી છે (જુઓ ખોરસદની વસ્તી).

નંબર

નામ

૧.	અબુલાઇ બાપુજી	કુટુંબ સુદ્ધાં
૨.	જેસીંગલાઇ દેશાઇલાઇ	”
૩.	ભાઇજીલાઇ ખુશાલભાઇ	”
૪.	બેચરભાઇ અમરસિંગ	”
૫.	ગબડલાઇ બાવજીભાઇ	”
૬.	રાઇજીભાઇ અમિદાસભાઇ	”
૭.	કાભાઇ દલ્લાભાઇ	”

નંબર	નામ	કુટુંબ સુદ્ધાં
૮.	ફકીરભાઈ પરશોત્તમભાઈ	કુટુંબ સુદ્ધાં
૯.	બાજીભાઈ જીવાભાઈ	"
૧૦.	બીજલભાઈ નારસિંગભાઈ	"
૧૧.	ગદાભાઈ બાધરભાઈ	"
૧૨.	કાળીદાસ ખેચરભાઈ	"
૧૩.	ભગવાનભાઈ ગોખરભાઈ	"

કુદ્દત્ત ૫૬

(ખેરસદની યાદીમાં એમનાં કુટુંબનાં માણસોની સંખ્યા છે ખરી, પણ કંઈ વધઘટ થઈ હોય તો ? તેથી અહીં તે લખેલી નથી.)

અધિક અગ્રેસરોનું આગમન

વહાલાં ખીરની ભાઈમહેનો, તમને અસલ મંડળીની વાતો વાંચવા બહુ ગમે છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. વળી આ વાતોમાંની ઘણીખરી ૧૯૧૩-૧૪ની સાલના “સત્યોદય”માં છપાઈ હતી. તે જોટલા અગ્રેસરોએ વાંચી તેઓએ તથા અન્ય ખીરની મિત્રોએ મને આગ્રહ કર્યો કે આ વાતો પુસ્તકરૂપે બહાર પાડો કે અધાં તે લખને વાંચી શકે.

મહે. રેવ. ડૉ. ગ્રાસગો સાહેબ સાઠ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા હોવાથી તથા તેમનાં મડમ સાહેબના મંદવાડને લીધે સ્વદેશ સીધાવ્યા. મેટ્રા સહેબ પણ વૃદ્ધાવસ્થા અને માંદગીને કારણે સને ૧૮૬૪-૬૫માં સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. ડૉ. ગ્રાસગો સાહેબે ચોવીસ વર્ષ સુધી તન, મન ને ધન ખર્ચીને કામ કર્યું. અને રેવ. મેટ્રા સાહેબે તેવીસ વર્ષ મિશનના એક સ્તંભ તરીકે રહીને કામ બગવ્યું. હવે ૧૮૬૫ને અંતે જુના મિશનેરીઓમાંથી માત્ર રેવ. રોબર્ટ મંટગમરી સાહેબ એકલાજ આ દેશમાં કામ કરવા રહ્યા. સને ૧૮૫૫માં મૂર સાહેબના આવ્યા પછી દસ વર્ષ સુધી આયર્લેન્ડથી કાઠ મિશનેરી સાહેબ આ દેશમાં આવ્યો ન હતો. ૧૮૬૪ની સાલે મિશન ઓર્ડના સેક્રેટરી ડોક્ટર મોર્ગન સાહેબને એમ લાગ્યું કે, હવે જગૃત થએલા હિન્દને માટે વધારે કામદારોની ખચીત ખરી જરૂર છે. તેથી તેમની સલાહથી મિશન ઓર્ડે રેવ. વિલ્યમ ડિક્સન,

એમ. એ., તથા રેવ. ડી. એલ. વેલ્સ, બી. એ., એ એ સાહેબોને ગુજરાતમાં મોકલ્યા. ડિક્સન સાહેબને સુરતમાં મિશન હાઇ સ્કુલનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. વેલ્સ સાહેબની નિમણૂક મેકી સાહેબની જગાએ થઈ. તે વખતે આગગાડી નહોતી. વેલ્સ સાહેબ ઊંટ પર બેસીને આઠ દિવસની મુસાફરી કરી રાજકોટ પહોંચ્યા. ૧૮૬૯ સુધી રાજકોટનું કામ વેલ્સ સાહેબના હાથમાં રહ્યું. સુરતની હાઇ સ્કુલની બાબતમાં કેટલોક વાંધા ઉઠ્યો. એ અરસામાં ડોક્ટર વિલ્સનની કોલેજને એક પારસી વિદ્યાર્થી ખ્રીસ્તી થયો. તેનું નામ બેરામજી કેરસાજી હતું. સુરત મિશન હાઇ સ્કુલમાં એક હિન્દુ હેડ માસ્તરને બદલે મિ. બેરામજી કેરસાજીને રાખવામાં આવ્યા. કાઠી મુકાએલા હિન્દુ હેડ માસ્તરે આપણી વિરુદ્ધ જુદી હાઇ સ્કુલ સ્થાપી; ને તે કેટલાક છોકરાને તાણી લઈ ગયો, પણ પછી તેનું કામ સરકારી વિદ્યાધિકારીએ બંધ કર્યું. આ બેરામજી કેરસાજી સારા અધિકાર ને કરિ હતા. “કાવ્યાર્પણ”માં હાલ સુધી તેમનાં બે ગીતો છે : “મિષ્ટ ભજનકાળ” અને “કામ વિના બેઠો છે તું રે.” એ ગીતોની નીચે “બે. કે.” છે. બેરામજી કેરસાજી એજ બે. કે.

એ અરસામાં કેળવણીખાતા સંબંધી સરકાર તરફથી નવો કાયદો બહાર પડ્યો, તેથી મિશન શાળાઓને સરકાર તરફથી ગ્રાંટની મદદ મળવા લાગી. આથી ડિક્સન સાહેબને ધણોજ આનંદ થયો. કેમકે ગ્રાંટ મળ્યાથી છોકરાંની શી ધટાડી શકાશે, તેથી ધણા છોકરા નિશાળમાં આવશે એટલુંજ નહિ, પણ વધારે સારા શિક્ષકો પણ રાખી શકાશે, એવી તેમની આશા હતી. તેમને વિચાર એવો પણ હતો કે જો સરકાર તરફથી પૈાંડ ૧૦૦ (રૂ. ૧,૦૦૦) મળે તો ધણું સાફ. પણ પહેલેજ વર્ષે પૈાંડ ૧૬૦, અને બીજે વર્ષે પૈાંડ ૨૨૮ મળ્યા ! આટલી મોટી રકમ સરકાર તરફથી સુરત મિશન હાઇ સ્કુલને મળી એ કેટલી બધી ખુશીની વાત ! પરંતુ યાદ રાખવું કે આપણા દરેક મિશનરી ગમે તે પ્રકારનાં જુદાંજુદાં કામો ચલાવે તો પણ તેઓનું મુખ્ય કામ ધર્મપ્રચારનું છે, એ તેઓ કદી ભૂલી જતાજ નથી, કેમકે ખાસ ધર્મનુંજ કામ કરવા તેઓ આ દેશમાં આવ્યા છે. મહે. રેવ. ડિક્સન સાહેબ હુશિયાર શિક્ષક હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ બહુ અસરકારક બોધક હતા. ધર્મબોધ કરવાનું કામ તે પોતાનું મુખ્ય

કામ છે, એમ તેઓ સમજતા હતા. રફતે રફતે હિન્દમાં અધિક ને અધિક અગ્રેસરોનું આગમન થયાજ કર્યું.

મહે. રેવ. ૩૫૯૫. બીટી સાહેબ અને મહે. રેવ. ડિક્સન સાહેબ જ્યારે યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તેમની એવી ઉમેદ હતી કે અમે શીખી રહ્યા પછી ચલુદી લોકોમાં જઈને સુવાર્તા પ્રગટ કરીશું. પણ ઇશ્વરે તેમને હિન્દ ભણી ખેંચ્યા. તેઓ સને ૧૮૬૫માં દીક્ષિત થઈને નવેમ્બરની તા. ૧૧મીએ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. વળી મહે. રેવ. જી. ટી. રે સાહેબ તા. ૧૭મી આગસ્ટને રોજ દીક્ષા પામીને સને ૧૮૬૬માં મડમ સાહેબ સુદ્ધાં હિન્દમાં આવી પહોંચ્યા. મહે. રેવ. વિલ્યમ મેકમેડોર્સ સાહેબ સને ૧૮૬૭ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૫મીએ દીક્ષિત થઈને તા. ૨૩મી અક્ટોબરે હિન્દ આવ્યા. ત્યાર પછી મહે. રેવ. રોબર્ટ ગિલેસ્પી સાહેબ ને મડમ સાહેબ સને ૧૮૬૮ના અક્ટોબર માસમાં હિન્દ (ગુજરાત)માં પધાર્યાં. આ ચારે મિશનેરીઓ બહુજ આસ્થિક ને પ્રબળ ધર્મોપદેશકો હતા. તે વખતમાં પ્રેસ્બિટેરીનું નામ “કાડિયાવાડ પ્રેસ્બિટેરી” હતું, તે બદલીને હવે “ગુજરાત તથા કાડિયાવાડની પ્રેસ્બિટેરી” નામ રાખવામાં આવ્યું. એ પ્રથમ ભરાએલી ગુજરાત તથા કાડિયાવાડની પ્રેસ્બિટેરીમાં ઠરાવ થયો કે, મહે. રેવ. વિલ્યમ બીટી સાહેબ મહે. રેવ. વોલેસ સાહેબની સાથે ગોધે રહે. થોડા વખત પછી વોલેસ સાહેબ રેવ. મંટગમરી સાહેબની જગાએ સુરત ગયા, કેમકે મંટગમરી સાહેબ ગએલા હતા. તેમના ગયા પછી મહે. બીટી સાહેબ એકલાજ ગોધે રહ્યા. ગોધામાં ઘણાં વર્ષ મિશનેરીઓએ કામ કર્યું હતું, તેનું ફળ આ વખતે જણાઈ આવ્યું, એટલે ત્રીસ જણનું આશ્રિતરમા મહે. રેવ. બીટી સાહેબને હસ્તે થયું. વળી ગોધાની આસપાસના કોળી વગેરે ગરીબ લોકોને માટે સાત નિશાળો બીટી સાહેબે ઉઘાડી હતી. તેમાં બધા મળી ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. સાહેબે નિશાળોને સરકારમાં રજીસ્ટર કરાવી ગ્રાંટ-ઇન-એડ મેળવતી કરી. ખુદ ગોધા ગામમાં પણ છોકરા અને છોકરીઓની શાળાઓ કાઢવામાં આવી. તેનું પણ ગ્રાંટ મળતું હતું અને હજીએ મળે છે.

ગોધા અને વોલેસપુર વિષે છગનલાલ ભગવાનદાસે અને છેવટનો ચોડાક વધારો લખાવ્યો તે અહીં ઉતાડું છું, કેમકે સવિસ્તર વાતો તો

ગોધા ને વાલેસપુરના લખાણમાં પાછળ આવી ગઇ છે. સને ૧૮૭૧માં વાલેસપુર બંધાઇ ચુક્યું હતું. આ ગામની બધી વ્યવસ્થા મહે. રેવ. વિલ્યમ ખીટી સાહેબેજ કરી હતી, માટે જો આ ગામનું નામ “ખીટીપુર” રાખવામાં આવ્યું હોત તો તે ગેરવાજખી નાજ કહેવાત. કેમકે વાલેસ સાહેબના સુરત ગયા પછી બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તો ખીટી સાહેબેજ કરી. પણ જીના પાળક વાલેસ સાહેબ હતા, માટે એમના માન અને નામના સ્મરણ અર્થે ગામને “વાલેસપુર” નામ આપવામાં આવ્યું. વાલેસપુરની આસપાસનાં લોકો તેને “વાલમપર” કહે છે. એમાં મહે. ખીટી સાહેબે કેટલાંક ઘરો, તમેલા, પ્રાર્થનાનું મંદિર અને તેનીજ સાથે સાહેબને રહેવાનું ઘર પણ બનાવ્યું. ત્યાં એક ધર્મશાળા પણ હતી, જેમાં હાલમાં નિશાળ ચાલે છે. હાલમાં તે એક ગામના આકારમાં આવ્યું છે. ત્યાંની મંડળી પાળક અને વડીલવાળી હોવાથી વ્યવસ્થિત ગણાય છે. શું રાણીપુર એનો વિચાર નહિ કરે? કેમકે વાલેસપુર કરતાં રાણીપુર પહેલું હોવા છતાં હજી તે વ્યવસ્થિત મંડળીવાળું થયું નથી.

(૩) આણંદમાં આઇ. પી. મિશન

જી. ટી. રે સાહેબે આણંદમાં આઇ. પી. મિશન ખોલ્યું. જી. ટી. રે સાહેબને અનુભવ મેળવવા મહે. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પાસે ખોરસદ મોકલવામાં આવ્યા. જ્યારે રે સાહેબ માહિતગાર થયા ત્યારે ખોરસદ મંડળીનો કુલ વલિવટ રે સાહેબને સોંપી ટેલર સાહેબ અમદાવાદ ગયા. આ વખતે ખોરસદ મંડળીમાં દેશાઇભાઇ ખોજદાસ, ગીરધરભાઇ રૂપજી, મશ્વરદાસ વણારસી તથા વાલજીભાઇ એચરદાસ, એ ચાર વડીલો નીમ્યા હતા. તેઓ મંડળીમાં સ્તંભ જેવા લેખાતા હતા. સને ૧૮૬૭માં જ્યારે રે સાહેબે ખોરસદ મંડળીનો કારભાર લીધો ત્યારે તેની હાલત જરા નબળી જેવી થએલી હતી, કેમકે તેમાંથી કેટલાક સધર આસામીઓ, જેઓ અભ્યાસ જેવા હતા તેઓને રાણીપુર વસવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. તોપણ રે સાહેબે ધણીજ મહેનત કરી અને સિંઘગાય વગેરે ઠેકાણે ચરા વગેરેની જમીન રાખીને બહારગામોના ખ્રીસ્તીઓ અને ઉમેદવારોને મેળવ્યા, ને મંડળી જમાવી. સાહેબનાં બધાં કામમાં તેમનાં મડમ સાહેબ હમેશાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં હતાં, તેથી તેમનું કામ જલદી દીપી આવીને

સફળ થતું. આ અરસામાં રે સાહેબે એક પગલું આગળ ભર્યું, એટલે બોરસદની ઈશાને આણંદ નામનું મોટું ગામ આવેલું છે, તેમાં તેઓએ મિશનકામ ખોલ્યું. આણંદ ગામ બોરસદથી આસરે ૧૦-૧૨ માઈલને અંતરે આવેલું છે. તે વખતે આણંદ અને વાસદ સિવાય બીજું ગાડીનું સ્ટેશન નજીક ન હતું. આણંદ ગામમાં ને તેની આસપાસ રે સાહેબે ધર્મ-ધોકાર કામ ચલાવ્યું. ત્યાં કામ કરવામાં દેશાઈભાઈ ખોજદાસ, વાલજીભાઈ બેચરદાસ તથા ગોપાળભાઈ મુળજીભાઈ ખરેખરા મદદગાર હતા. ગોપાળ-ભાઈ મુળજી તો ત્યાં નવાં કરેલાં ધરોમાંજ રહેતા ને નિશાળનું કામ પણ કરતા હતા. ત્યાં ખ્રીસ્તી થનારમાં પ્રથમ ઉકાભાઈ ચીકાઝાઈ તથા તેમનાં પત્ની બાઈ કાનીબા હતાં. કાનીબા તો બોધ કરવામાં પુરુષને પાછા હઠાવે એવાં હતાં. તેઓ બન્ને જણુ તે વખતમાં મિશન કામદાર (બોધકો) થયાં હતાં. તેમને આણંદ લણી અને ખદાણા, પંડોળી તથા આમોદ ગામે પણ કામ કરતાં મેં જોયાં હતાં. વળી આણંદમાં રણુછોડાભાઈ રાધવભાઈ પણ ઉપદેશકનું કામ કરતા હતા. આણંદવાસમાં કેટલાક ખ્રીસ્તી થયા, ને કેટલાક ઉમેદવરો પણ ઉભા થયા ; એટલુંજ નહિ પણ વધારે ભરતી તો કરમસદના લાવિક ભક્તોથી થઈ. એટલે ભક્ત ઉકાભાઈ દુધાભાઈ ને તેમનું આખું કુટુંબ, ભક્ત ડાહ્યાભાઈ, મુળજીભાઈ ભક્ત, રામભાઈ ભક્ત, નારણદાસ ભક્ત, ઇત્યાદિ. આ બધા લાવિક ભક્તો ત્યારે મંડળીમાં કુટુંબો સહિત ભળ્યા ત્યારે ખરેખર આણંદની મંડળીને પાયો નાખાઈ ગયો ને મજબુત થયો ; તેના પર ચલુતર વધતું ને વધતું ચલાતું ગયું, અને આજ ત્યાં મોટી ઈમારતરૂપી મંડળી બાંધાઈ ગયેલી છે.

મહે. રેવ. ડો. જોન શિલેડી સાહેબ સને ૧૮૭૬માં આણંદ નીમાયા. ત્યાર પછી આણંદમાં મિશનનું કામ ને મંડળીનું કામ બહુજ વૃદ્ધિ પામ્યું. આપણી નિશાળની પાસે ખાલી પડેલી પોસ્ટ ઓફિસ હતી ; તે વેચાણુ રાખી શિલેડી સાહેબ પ્રથમ તેમાં રહ્યા. નિશાળ પાસેનાં ધરોમાં સુધારો-વધારો કરી તેમાં કામદાર ને માસ્તરો માટે સગવડ કરવામાં આવી. વળી છોકરા માટે હોસ્ટેલ ઉઘાડવામાં આવી. તેમાં ગામનાં છોકરાં ભણવા આવતાં, અને પરગામનાં છોકરાં હોસ્ટેલમાં રહીને ભણતાં હતાં. પછી મહે. શિલેડી સાહેબે રેલ્વે સ્ટેશન પાસે જમીન રાખી ત્યાં પ્રથમ થોડાં ધરો કર્યાં,

જેમાં બોર્ડિંગ અને હોસ્ટેલનાં છોકરાંને લણાવનાર માસ્તર વિશ્વમલાઈ ગંગારામ તથા મોટા છોકરા રહેતા. પછી તેમણે બીજી જમીન રાખી તેમાં પ્રથમમાં પ્રથમ પ્રાર્થનાનું મંદિર બંધાવ્યું. આ મંદિરનો પાયો આપણી બોર્ડના સેક્રેટરી ડો. સ્ટીવન્સન સાહેબનાં માનવંત મડમ સાહેબના કામળ હાથે નંખાયો. લખનાર તે વખતે યુનાનું તગાઈ ને ઈટા લઇને પાયામાં ઉતરેલો હતો, કેમકે તે વખતે તે આણુંદ મંડળીનો કામદાર અને હોસ્ટેલનાં છોકરાંને સંભાળનાર હતો. સર્વંત ૧૯૩૩ના માઠા વર્ષમાં આ આણુંદની હોસ્ટેલ છોકરાઓથી ચીકાર ભરાઈ ગઇ. લોકોને શીલેડી સાહેબે વણુટ ને તેના વેચાણ વગેરેની ધણી મજુરી આપી મદદ કરી હતી. ખેડા, રતનપુર, નડિયાદ, અજલપુર ને ભાલેજ કાસોરના લોકો આ વખતે આણુંદ પ્રાર્થનામાં આવતા. કરમસદ, નાવલી ને ગામડી તો આ વખતે આણુંદને પોતાના ઘરઆંગણા જેવું ગણતાં હતાં. વળી આ વખતે રે સાહેબે શીવાજી (મારા માસ્તર)ને નડીઆદ મોકલ્યા, ને ત્યાં માડવાસમાં ધર ભાડે રાખી કામ શરૂ કર્યું. ગામડાંમાં (ડભાણ, હુમરેલ, પીપલગ, પીલાતા ને બીજાં ગામોમાં) તથા તળનડીઆદમાં નિશાળો ઉઘાડી કામ ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ ઉપર દેખાડેલાં ગામોમાં થોડા ધણા ખ્રીસ્તી ઉમેદવાર થયા. જ્યારે કામ વધી ગયું ત્યારે શીલેડી સાહેબે નડીઆદ રેલ્વે સ્ટેશન પાસે જ્યાં લાંઝ જીમિલી બંગલો ને રાણીબાગ છે ત્યાં જમીન રાખી ઘરો ને મંદિર કરાવ્યાં. એ કરવાકરાવવામાં પણ આ લખનાર સાત વર્ષ હાજર હતો. એ વિષે એટલે આણુંદ, ભાલેજ, બોરિઆપી, સામરખા, ફેરીપુર વગેરે સંબંધી નવી વાતો ધણી લખવાની છે, પણ હમણાં તો જીની ને આરંભની વાતો લખવા મારો વિચાર છે, મારે બીજી નવી વાતો આગળ જતાં લખાશે. પણ શરૂઆતની જીની વાતો પહેલાં લખવી જોઈએ. નડીઆદને તો આણુંદની શાખામંડળી ગણીશું; હા, હજી સુધી તે આણુંદની શાખાજ ગણાય છે.

(૪) આઈ. પી. મિશનમાં અનાયાત્રમોની શરૂઆત

પ્રથમમાં પ્રથમ ગુજરાતમાં લંડન મિશને બે ઠેકાણે અનાયાત્રમ સ્થાપિત કર્યાં : એક બોરસદમાં છોકરાઓનું, ને બીજું દેવાણમાં છાત્રીઓનું;

તે પહેલું મિશન અનાથાશ્રમ. પણ એ છોકરાછોડીઓ ભણીગણીને કુટુંબી બન્યાં ને કામે લાગ્યાં ત્યાર પછી બીજું અનાથાશ્રમ સને ૧૮૬૬માં જી. ડી. રે સાહેબે ભોરસદમાં છોકરાછોડીઓનું સાથેજ ઉઘાડ્યું. તેમાં પ્રથમ રજપૂતાના તરફથી ને ડીસા કાંપથી આણેલાં છોકરાછોડીઓ હતાં. શીવા બાજુ માસ્તર એ છોકરાંને ભણાવતા ને હોસ્ટેલનાં છોકરાંની સંભાળ પણ રાખતા હતા. એટલામાં વહાલજીભાઈ, ખુશાલભાઈ ભાઈજી તથા ગોપાળ મુળજીભાઈ માળવા તરફથી કેટલાક છોકરા ને છોડીઓ ગાડું ભરીને લાવ્યા. તેઓમાંથી કેટલાક છોકરાઓને અમદાવાદ (રાણી-પુર)માં રાખવામાં આવ્યા ને કેટલાકને ભોરસદ મોકલવામાં આવ્યા; પણ એમાંની છોડીઓને તો સુરત અનાથાશ્રમમાં મોકલવામાં આવી. એ બધાં છોકરાછોડીઓને હું ઓળખું છું, નામ સુદ્ધાં જાણું છું, પણ તેની યાદી અહીં લખાય નહિ. તોપણ તેમાંના કેટલાક છોકરાઓ ભણીગણીને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જાણીતા થયા, જેમકે થોમાભાઈ પાથાભાઈ, લખનાર પોતે, પ્રેમચંદ તેજજી, યુસફ તેજજી, જખી અમરસીંગ, પન્નાજી ગીરધર, રામાજી ગીરધર, માધવભાઈ ફરસાજી માસ્તર, સુખીનાભાઈ, ઇત્ય. સને ૧૮૬૭ની પ્રેસ્બિટેરીમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે, છોડીઓને સુરત રાખવી અને રાણીપુર તથા ભોરસદમાં છોકરાઓને રાખવા; વળી તેમને રહેવા માટે હોસ્ટેલ વગેરે આશ્રમો બાંધવાં. સને ૧૮૬૮માં આફ્રિકામાંથી સીદી છોકરાછોડીઓને ગુલામ પકડી ચાંચિયા લોકો વેપાર કરવા માટે જહાજ ભરીને કાબુલ કંદહાર તરફ લઈ જતા હતા. દૈવયોગે અંગ્રેજ સરકારની મનવાર હિન્દમાં આવતી હતી, તેમને એ ચાંચિયાનું વહાણ ભેટી પડ્યું. તપાસ કરતાં અંગ્રેજ અમલદારોને માલમ પડ્યું કે, આ લોકો સીદી ગુલામોને પકડી જાય છે. તેથી અંગ્રેજોએ તેમની પાસેથી એ છોકરાછોડીઓને પડાવી લીધાં, અને ચાંચિયા વેપારીઓને માફી આપી જવા દીધા. પછી એ છોકરાંને સરકારે મુબંબઈ બંદરે આણ્યાં. હવે સંગ્રેગે એજ વખતે રેવ. મંટગમરી સાહેબ સ્વદેશથી આવીને મુબંબઈ બંદરે ઉતરેલા હતા. તેજ વખતે ત્યાં અંગ્રેજ મનવાર પણ આવીને ઉભી રહી હતી. આ છોકરાંને સરકારે હિન્દના મિશનરીઓને સોંપવાની ધણી ઇચ્છા દેખાડી, એ માટે કે તેઓ

તેમને ઉછેર ને લણાવીને સારે કામે લગાડે. મંટગમરી સાહેબે સરકાર પાસેથી એ છોકરાંની માગણી કરી ; એટલે સરકારે ધણીજ ખુશીથી એ છોકરાંને મંટગમરી સાહેબને સ્વાધીન કર્યાં. ત્યાંથી મંટગમરી સાહેબ પોતાની સાથેજ તેમને સુરત લઇ આવ્યા. સુરતમાં મંટગમરી સાહેબ તથા ડિક્શન સાહેબ અને તેમનાં માયાળુ મઝમ સાહેબે ધણી ખુશીથી એ સીદી છોકરાછોડીઓને પાળવા સંભાળવાની ગોઠવણુ કરી, તથા ધણીજ માયા પ્રીતિથી આ છોકરાંને સંભાળવા માંડ્યાં. એમને સાચવવાનો જુઓ ડિક્શન મઝમ સાહેબે ધણીજ ખુશીથી માથે લીધો. મઝમ સાહેબે છોડીઓને સુરતમાં પોતાની પાસે રાખી, ને છોકરાઓને અમદાવાદ (રાણીપુર) જેસીંગલાઇ દેશાઇલાઇની દેખરેખમાં રાખ્યા અને લણાવીને મોટા કર્યા. આ કામ માટે રેવ. ડિક્શન સાહેબને સેક્રેટરી અને રેવ. રાબર્ટ મંટગમરી સાહેબને ખજાનચી નીમવામાં આવ્યા. તે મુજબ સાહેબે ઉધરાણું કરીને હિન્દુ ગૃહસ્થો પાસેથી પૌંડ ૫૦૦ અને પારસી ગૃહસ્થો તરફથી પૌંડ ૧૦૦ મેળવ્યા. સુરતમાં મિશન હાઉસ પાસેજ છોડીઓને માટે ૪૦૦ પૌંડમાં એક મકાન વેચાતું રાખવામાં આવ્યું. તેમાં છોડીઓ રહેતી અને લણતી હતી. બીજી કેાઇ ગોઠવણુ થાય ત્યાં સુધી સુરતના મુનશી અન્ડુલ રહી-માનનાં દીકરી આશાબાઇ આ અનાથ છોડીઓની સંભાળ રાખતાં હતાં. આ વખતે સુરત મિશનમાં બધી મળીને ૭૧ છોડીઓ હતી. રાણીપુરમાં ૪૧ છોકરા હતા, અને ખોરસદ ખાસીવાડીના મિશનમાં છોકરાછોડીઓ મળીને ૨૬ હતાં. ખોરસદ મિશનમાં છોકરાછોડીઓ સાથે રહેતાં. છોડીઓ રાંધતી અને છોકરા લાકડાં પાણી વગેરે કામ કરતા. રાતે બધા છોકરા દલાલાઇ પાસે ચોરામાં સુઇ જતા, ને છોડીઓ મિશનના ઘર (હોસ્ટેલ)માંજ રહેતી હતી. છોકરાછોડીઓની સંભાળ અને તેમના ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત શીવા બાજી માસ્તર રાખતા. તે તેમને લણાવતા પણ હતા. માંદાંઓની સારવાર વગેરે મઝમ સાહેબ કરતાં હતાં, કેમકે ત્યાં સુધી જનાના મિશન ન હતું. છોડીઓને શીવણુ ને ગુંથવાનું કામ મઝમ સાહેબ શીખવતાં હતાં. મેકમોર્ડિ સાહેબ વિભાગતથી આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રથમ અમદાવાદ હાઇ સ્કુલમાં પ્રિન્સિપાલ નીમવામાં આવ્યા ; પણ જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ ઇંગ્લાંડ ગયા તે અરસામાં થોડો વખત અમદા-

વાદનું બધું મિશનકામ મેકમેર્ડિ સાહેબ કરતા હતા. પછી સને ૧૮૬૬માં રેવ. વેલ્સ સાહેબે રાજકોટથી અમદાવાદ આવીને બધો વહીવટ લીધો. તે વખતે અમદાવાદમાં દેવળ ન હતું, પણ હાઇ સ્કૂલના ઉપલા મોટા ભાગમાં દર રવિવારે પ્રાર્થના થતી હતી. દેવળ તો સને ૧૯૦૧માં મહુમ રેવ. ડો. જી. એફ. સ્ટીવ સાહેબે બંધાવ્યું. ત્યારે વેલ્સ સાહેબના વખતમાં અમદાવાદની મંડળીમાં ૨૦૦ ખ્રીસ્તી સભાસદો હતા, અને આસરે આવન ખ્રીસ્તી વિદ્યાર્થીઓ શીખતા હતા. આ વખતે વેલ્સ સાહેબને બદલે રાજકોટમાં રોબર્ટ ગિલેસ્પી સાહેબ નીમાયા હતા. તેઓ કાઠિયાવાડમાં લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ કરતા હતા. રાજકોટમાં પણ તે વખતે મંદિર ન હતું, પરંતુ બંગલાના પૂર્વ દિશાના હોલમાં પ્રભુવારની ભજનસેવા થતી હતી.

મહે. ગિલેસ્પી સાહેબના વખતમાં રાજકોટ મંડળીમાં ફરી નવો જીવ આવ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કેમકે ડોળીખાતાના જે બીજા ખ્રીસ્તી થયા હતા તેઓમાંના ઠેટલાક પાછા હડી ગયા હતા, જેઓને સાહેબે સમજાવીને ધીમેધીમે પાછા આણ્યા. વળી તેમના વખતમાં નથુભાઈ હરીભાઈ તથા જગજીવનભાઈ ખ્રીસ્તી થયા. ડાહ્યા રૂડા કરીને ઠાકરડામાંથી એક ખ્રીસ્તી થયો ; તે કાળી બીલ વગેરે છોકરાંને ખાનગી ભણાવતો. સાહેબે તે નિશાળ પોતાના કબજામાં લીધી, અને ડાહ્યાભાઈને મિશનમાંથી પગાર આપવા માંડ્યો. નથુ હરીભાઈ જ્યારે ખ્રીસ્તી થયા ત્યારે તેમનાં સગાં અને જ્ઞાતિના લોકોએ ભારે ધાંધળ મચાવી હતી, પણ આહોશ ગિલેસ્પી સાહેબે તે ગડબડ થોડાજ દિવસમાં સમાવી દીધી. તેમણે નથુભાઈને આમિસ્મા આપી પોતાની પાસે રાખ્યા. આગળ જતાં તે નથુભાઈ હરીભાઈ આણુંદ તાંબાની ભાલેજ મંડળીના પાળક થયા, ને મરતાં સુધી ભાલેજના પાળક રહ્યા. રાજકોટ મંડળીના સભાસદોનાં નામની યાદી મારે હાથ આવી નથી, તેમ કોઈ ઠેકાણેથી મને કશું લખાણ પણ મળ્યું નથી. પણ હું રાજકોટમાં હતો તે દરમિયાન જુના ને નવા માણસોનાં નામ મારા જાણવામાં આવ્યાં. તેઓનાં નામ આ છે :—

(૧) જોરાજી પગી, (૨) રામાજી જોરાજી, (૩) જામી જોરાજી, (૪) યાકુમ રામાજી, (૫) ત્રિશામભાઈનું કુટુંબ (તેમાં ચારપાંચ માણસ હતાં), (૬) ભજજી

વિશ્રામ ને તેનું કુટુંબ, (૭) સાબનબાઈ, (૮) રૂડાબાઈ ને તેમનો દીકરો ડાહ્યા રૂડા, (૯) મીઠા માનજીબાઈ. ખીજા તો કામદારો હોવાથી ત્યાં સ્થાયી રહ્યા નહિ તેથી તેમનાં નામ લખાય નહિ, પણ પછીથી ખીજા મંડળીઓના માંથી કેટલાક કામધંધા માટે આવીને ત્યાં રહ્યા. ધીમેધીમે પોરબંદર તથા જુનાગઢ વગેરે શાખાઓ કુટી, અને હાલ મંડળીની સંખ્યા ૧૮૩ની છે. કાઠિયાવાડ વિષે થોડીક અગત્યની સૂચના કરવાનું મન છે, કેમકે ગુજરાત કાઠિયાવાડની માનવંત કૌસિલ આજુ પહાડ પર મળેલી હતી તે વખતે મેં સલાહકાર તરીકે જઈને એ સૂચના કરી હતી. કાઠિયાવાડની વાતો હવે પુરી થઈ, માટે તે અહીં લખવી ઘણીજ ઉચિત છે. તે આ છે કે, પાછળ કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે આઈ. પી. મિશન ખોડે' રો. વિલ્સન સાહેબને લખીને પૂછ્યું હતું કે, “જો અમે હિંદમાં કામ કરવા આવીએ તો કંઈ જગા મળશે?” ત્યારે વિલ્સન સાહેબે જવાબમાં કહ્યું હતું કે, “ભલે પધારો, કાઠિયાવાડ ખાલી છે.” તે પ્રમાણે આપણા મિશનેરીઓએ મુંબઈના ગવર્નર સાહેબની પરવાનગી મેળવી કાઠિયાવાડના પાટનગર રાજકોટથી કામ શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં લંડન મિશને પોતાનું બધું કામ આઈ. પી. મિશનને સોંપી દીધું. કાઠિયાવાડ તો આઈ. પી. મિશનના હાથમાં પહેલેથીજ હતું ને રહેશે; પરંતુ જ્યારથી ગુજરાત આપણા હાથમાં આવ્યું ત્યારથી આઈ. પી. મિશને ગુજરાતને માટે જેટલું કર્યું છે તેટલું કાઠિયાવાડને માટે કર્યું નથી. મોટાં મોટાં શહેરો જેવાંકે બડો, સોરઠ, દરીઆકાંઠો, મહુવા, દાઠા, જાફરાબાદ, ને હિન્દુઓનું મોટું ધામ દ્વારકા એ બધાંમાં હજી અંધારાનું રાજ્ય છે. ત્યાંના લોકો અજવાળા વગર અંધારામાં ગોથાં ખાય છે. ત્યાં થોડીઘણી સુવાર્તાપ્રચારક મુસાફરીઓ થાય છે, એ વગર ખીજું કંઈ પણ ખાસ કામ થતું નથી. સ્થાયી કામદારોને ધણાં શહેરો ને બંદરોમાં રાખવાની અગત્ય છે, તેમ ત્યાં રહીને કામ કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. જામનગર, મહુવા, મોરબી, ધ્રાંગધરા વગેરે મોટાં શહેરોમાં રહી સ્ટેશનો કરવાથી આસપાસનાં ગામોમાં ધણુંજ કામ થઈ શકે. કાઠિયાવાડી લોકોના લોહીનો જવાબ આપણે શિર છે. મેં મારી જીવાનીમાં કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમાં ફરીને કામ કરેલું છે. ગુજરાતમાં ખીજાં કેટલાંક મિશનો પેસી જવાથી વાડા વળાઈ ગયા છે, જેથી મુસાફરી

માટે લાંબો રસ્તો રહ્યોજ નથી. બીજા મિશનોએ હદો બાંધી મૂકી છે. પણ કાઠિયાવાડમાં તેવું નથી. આખો કાઠિયાવાડ આપણો છે. ત્યાં ફક્ત હજુ જુનાં સ્ટેશનોમાંજ રહીને કામ થાય છે. મિશનેરી સાહેબો બે છે, અને દેશી કામદારો પણ ઘણાજ થોડા છે. માટે માનવંત કૌન્સિલને સલાહ સાથે મારી વિનંતી છે કે, કાઠિયાવાડમાં કામ આગળ વધારવા કૃપાવાન થશો. જવાબમાં કૌન્સિલના પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું, “તમારી સલાહ સારી છે ; કૌન્સિલ તે ધ્યાનમાં રાખશે.”

પ્રથમના કેટલાક આગેવાનોનાં મરણ

કેટલાક વિશ્વાસુ તથા મહાન અગ્રેસર સાહેબો અને મોટા વૃદ્ધ પિતૃઓ પોતાની બાળમંડળી મૂકીને મરણ પામ્યા તેથી તેમની મંડળીને ભારે ખેડ લાગી. બોરસદ મંડળીના કેટલાક સધર પિતૃઓ રાણીપુર જઈ વસ્યા હતા. બોરસદમાં ગંગારામ દયાળજીના મરણથી મંડળીને એક મોટી ઓથ જતી રહી. દલાલાઈ વજેસિંગ હવે પુરી વૃદ્ધાવસ્થામાં હતા, તોપણ દલાલાઈ રોજ સવારસાંજ આખી ખાસીવાડીમાં ઘેરેઘેર ફરતા ; અને “આશીર્વાદ, મારી” આ બે શબ્દોનો ધ્વનિ ખાસીવાડીથી તે બંગલા સુધી ગળતી મૂકતા. કોઈ વાર તેઓ તંબુરો ને મોરલી વગાડતાં બધે ફરતા. તેમના મરણથી પણ જાણે અધું સુનું સુનું દેખાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી મંડળીના સ્તંભ જેવા દેશાઈલાઈ બોજાદાસ મરણ પામ્યા. એમ એક પછી એક પિતૃઓ મરણ પામ્યા. પણ દેશી વૃદ્ધોનાં મરણથી મંડળીને જે કંઈ ધક્કો લાગ્યો તે કરતાં મંડળીના મિશનેરી પાળકોના મરણથી બહુ ભારે ધક્કો લાગ્યો. આપણામાં કહેવત છે કે, “સો મરો, પણ સોનો પાળક ના મરશો.” કુમકે જો પાળક જીવશે તો તે બીજા સોજસો મેળવશે પણ સો થઇને એક પાળક નહિ મેળવી શકે! સને ૧૮૪૧માં મહે. રેવ. કેર સાહેબનું મરણ રાજકોટમાં થયું. પણ ત્યાર પછી સને ૧૮૭૧ સુધી એટલે ૩૦ વર્ષ સુધી કોઈ યુરોપિયન મિશનેરીનું મરણ થયું નહોતું. આપણા આઈ. પી. મિશનમાં પણ ૧૮૭૧માં રેવ. ડિક્સન સાહેબનું ખેદજનક મરણ સુરતમાં થયું. ડિક્સન સાહેબ ધર્મવેશી, ખંતીલા અને તનતોડ મહેનતુ હતા. તેઓ તા. ૧૮મી નવેમ્બર, શનિવારે પ્રભુમાં ઊઠી ગયા. તેમના મરણવખતે મંડગમરી

સાહેબ, વેલ્સ સાહેબ અને જી. ડી. રે સાહેબ ત્યાં હાજર હતા. પહેલાં ડિક્લિન સાહેબે પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું. ગીતશાસ્ત્રમાંથી ૧૦૩જી ગીત વાંચીને મંટગમરી સાહેબે પ્રાર્થના કરાવી. લખનાર તે વખતે ત્યાં હાજર હતો, કેમકે જી. ડી. રે સાહેબ તેને હુમસથી સાથે તેડી લાવ્યા હતા. થોડી વારમાં મરણ થયું, તેથી રે સાહેબને રહેવું પડ્યું ને તેમની સાથે હું પણ દફનક્રિયા સુધી રહ્યો. કબરસ્તાને લઈ જતાં મૈયતમાં ખ્રીસ્તીઓ, હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને પારસીઓ એટલા બધા સાથે થયા હતા કે રસ્તામાં તથા કબરસ્તાનમાં માથ નહિ. હું પણ રે સાહેબ (મારા પાળક પિતા) સાથે હજારને કબરસ્તાને ગયો હતાં. શ્મશાનભૂમિ પર મહે. મંટગમરી સાહેબે દફનક્રિયા કરી હતી. અરે તે વખતનું શું બ્યાન કરું! દરેકની આંખમાં આંસુ હતાં, પણ મંટગમરી સાહેબની આંખો તો એક શ્રાવણ ને બીજી ભાદરવો નિગળે, તેમ નિગળતી હતી. તે વખતના એમના ગળગળા ઓઝ બહુજ અસરકારક હતા. દફનક્રિયા વખતે મંટગમરી સાહેબે જે સાક્ષીરૂપ શબ્દો કહ્યા તે આ હતા : “ ડિક્લિન! તારાં જેટલાં વખાણ કરું તેટલાં ઓછાં છે. મારો પ્રિય સાથીભાઈ ડિક્લિન ત્રિશ્વાસુ તથા ધર્મની ધ્વજરૂપ હતા. તે બધા લોકોને ધજોજ પ્રિય અને માનવંત મિશનેરી હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં તેમ બધા નાનામોટા લોકોમાં તે ધજોજ વહાલો ને માનીતો હતો. તેના મરણથી મિશન હાઇ રકુડને અને સુરતની મંડળીને મોટી ખોટ લાગી છે એટલુંજ નહિ, પણ આખા મુંબઈ ઇલાકાને ભારે ખોટ લાગી છે, એમ હું ગાણું છું.” અહા! કેટલું બધું તેમનું ઉપયોગીપણું !!

સને ૧૮૭૩માં આપણી મિશન ઓર્ડના સેક્રેટરી મહે. નામદાર મોર્ગન સાહેબ પણ તા. ૫મી આગસ્ટે મરણ પામ્યા. તેમની જગાએ ડો. વિલ્યમ ફ્લેમિંગ સ્ટીવન્સન સાહેબ સેક્રેટરી થયા. સને ૧૮૭૦માં વાલેસ સાહેબ અહીંથી સ્વદેશ ગયા, ને ૧૮૭૩માં બેલફાસ્ટમાં મરણ પામ્યા. તેઓ સાહેબે ૨૫ વર્ષ સુધી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં રહીને કામ કર્યું હતું. તેમની યાદિમાં ગોધા પાસેનું વાલેસપુર છે. વાલેસ સાહેબને ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને સંસ્કૃત ભાષાનું સાફ જ્ઞાન હતું. તેઓ નાનાંમોટાંને બહુજ ચહાતા હતા.

વળી સને ૧૮૭૭માં રેવ. ડી. એલ. વેલ્સ સાહેબનું શોકજનક મરણ સુરતમાં થયું; તેથી મંડળીને તથા વિદ્યાર્થીઓને મોટી ખોટ લાગી, કેમકે તેઓ અહુજ બાહોશ મોઢક અને શિક્ષક હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને શીખવા સારૂ “અંગ્રેજી ભાષાંતરપાઠમાળા” નામનાં કેટલાંક પુસ્તકો બનાવ્યાં હતાં, જે હજુ પણ અંગ્રેજી નિશાળોમાં ચાલે છે. તેઓ વિષે જેટલું લખું તેટલું ઓછું છે, કેમકે તેમની પાસેથી મેં પણ સુરતમાં શાસ્ત્રશિક્ષણનો લાભ લીધો હતો. તેઓ શરીરે મજબુત, કદાવર તથા ઉંચા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની પ્રીતિ ધણી હતી. નાનાં બાળકોને તેમજ જીવાનોને તેઓ અહુજ ચલાતા હતા. સાંજે જ્યારે તેઓ સુરતની વિશ્વાસીવાડીમાં ફરવા નીકળતા ત્યારે છોકરાં તેમની આસપાસ વિટળાઈ વળતાં હતાં. છોકરાંને ખલા પર બેસાડી તેઓ કુદાવતા હતા. ખરેખર તેઓ બાળકોના ઇષ્ટ મિત્ર હતા. જ્યારે તેમનું મરણ થયું ત્યારે બધાં પોકપોક રડતાં હતાં, એ મેં પોતે દીકું હતું, કેમકે હું ત્યાં ગએલો હતો. આગળ જતાં તેમની મહેનતનું ધણું સારૂ ફળ આવ્યું.

તેમના વિદ્યાર્થીઓમાંથી એક પારસી ખ્રીસ્તી ઉમેદવાર થયો. સગાંવહાલાનાં અટકાવ્યાથી તરત તો એકજ જાહેર પડ્યો, પણ એક વર્ષ પછી એકને બદલે બે ભાઈ ખ્રીસ્તી થયા. ત્યાર પછી શાપુરજી નામે એક વિદ્યાર્થી ખ્રીસ્તી થવાની તૈયારી કરતો હતો, પણ એટલામાં એ વાત તેનાં સગાંવહાલાં ને મિત્રોને માલમ પડવાથી તેઓએ ૧૯ મહિના સુધી તેને ઘરમાં નજરકેદ રાખ્યો. પણ જ્યારે તેને લાગ મળ્યો ત્યારે તે પુને નાસી ગયો ને ત્યાં જઈને મહે. રેવ. ડો. વિલ્સન સાહેબ પાસે આશિરમા પામ્યો. મિશન સ્કૂલના ઉત્તમ શિક્ષણ ને આગેવાનોના શુભ નમુનાનું આ શુભ ફળ છે. ટુંકીપુરની નિશાળમાં પણ ધણાંજ શુભ ફળો મળ્યાં, તેનો એક નમુનો નીચે આપેલો છે :—

રામભાઈ કલ્યાણનું ખ્રીસ્તી થવું

મહે. રેવ. ધનજીભાઈ નવરોજજી સાહેબ સુરતમાં મુનશી સાહેબને ઘેર બેઠા હતા, ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું, “રામભાઈ કલ્યાણ શી રીતે ખ્રીસ્તી થયા તે તમે જાણો છો?” મેં કહ્યું, “ના સાહેબ.” ત્યારે તેમણે મને

આ પ્રમાણે કહ્યું: “હું દુંડીની નિશાળ જેવા એક દિવસે જતો હતો, ત્યારે નિશાળની નજીકમાં આમલીઓનાં ઝાડ છે તેના પર ચઢીને કેટલાક છોકરાઓ આમલી ખાતા હતા. મેં તેમને નીચે ઉતરી આવવા કહ્યું. છોકરાએ કહ્યું, ‘હું (શું) આપશો?’ મેં કહ્યું, ‘એકેક સવાકો’ (પૈસો પૈસો). તેમાંથી પહેલા ઉતરનાર તે રામભાઈ હતા. મેં તેને એ પૈસા આપ્યા, ને બીજા બેને એકેક; પણ તેમની સાથે એ શરત કરી કે, જો તમે દુંડીના છો તો દુંડીની મિશન નિશાળે લખુવા બેસો, અને કાલે હું તમને વધારે સાઈ ધનામ આપીશ. એ ત્રણે છોકરા મારી સાથે દુંડીપુરની નિશાળે આવ્યા, ને લખુવા બેઠા. મેં માસ્તરને લલામણુ કરી કે, કાલે આ ત્રણેને નિશાળે બોલાવી હાજર રાખશો. બીજે દિવસે હું ગયો ત્યારે એ ત્રણે હાજર હતા. મેં તેમને બેર, જમરૂખ ને ફાલસાં મંગાવી ધનામ આપ્યાં ને બીજા બન્ને પૈસા પણ આપ્યા, અને કહ્યું કે, હમેશાં આવશો તો તમને સાઈ ધનામ મળશે. એમ મેળવતાં મેળવતાં મેં તેમને મારા મિત્ર કર્યા. બીજા એ તો નિશાળેથી ઉડી ગયા, પણ રામભાઈ રહ્યા, અને થોડું ધણું શીખ્યા પછી મિશન પ્રેસમાં કામે લાગ્યા. પછી વેલ્સ સાહેબ પોતાનીજ ખાસ નોકરી માટે તેમને અમદાવાદ લઇ ગયા. વેલ્સ સાહેબ પાસે શીખીને તેઓ ધર્મોપદેશક થયા, અને મિશન કામદાર તરીકે જોડાઈને બોરસદ આવ્યા. બ્રુકહિલ આ વખતે નવુંજ વસાવેલું હતું. ત્યાંથી ભગવાનભાઈ ગોંસાઈભાઈને બોરસદ બોલાવવામાં આવ્યા અને રામભાઈને બ્રુકહિલ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં સને ૧૮૮૮માં તેઓ દેશી પાળક નીમાયા. એજ પ્રથમ દેશી પાળક અને એજ રામભાઈ કલ્યાણુ.”

સુરત નિશાળ તથા મિશન પ્રેસમાંથી કેટલાક નામાંકિત કવિઓ અને ધર્મોપદેશકો નીકળ્યા : લાલુ સોલંકી, કાળાદાસ શીવાજી, ભાણુ રતન મહેતાજી, ભગવાનભાઈ ગોંસાઈ, ગોવિંદભાઈ ઊકાભાઈ અને કાનજીભાઈ મોરારભાઈ; પણ એ ઉપરાંત સુરતવાસીઓમાંથી પ્રભુએ બીજા ધણા ભાવિક ભકતો ઉભા કર્યા અને હજીએ કરશે. હવે આપણે કેટલાક મહાન અગ્રેસરો અને મંડળીના સ્તંભ જેવા દેશી પાળકો વગેરેનાં મરણની ટુંક નોંધ જે અધુરી છે તે લઈએ (પાળક રેવ. ટી. એલ. વેલ્સ સાહેબના મરણની વાત આગળ આવી ગઈ છે).

સને ૧૮૮૨માં રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ ઈંગ્લાંડ જઈને ત્યાં મરણ પામ્યા.

સને ૧૮૯૯માં રેવ. રોબર્ટ ગિલેસ્પી સાહેબ બોરસદમાં મરણ પામ્યા તેમની કબર મંદિરની દક્ષિણે છે. સને ૧૯૨૮ના માર્ચમાં તેમના દીકરા એસ. ગિલેસ્પી સાહેબ રાજકોટથી મડમ સાહેબને સ્વદેશ મોકલતાં મુંબઈ સુધી મુકવા ગએલા, ને મુંબઈથી પાછા આવતાં સુરતમાં ડો. સ્કોટ સાહેબને મળવા ઉતરેલા. બીજે દિવસે માથામાંની રક્તનળી ફુટવાથી તેઓ સુરતમાંજ અચાનક મૃત્યુ પામ્યા. વળી ગરીબોનો બેલી અને હીરાસમ રોબર્ટ હેન્ડરસન જેમણે ખાસ બોરસદ મંડળી તથા તેની આસપાસની શાખાઓ બાંધકામથી શોભાવી ને શૃંગારી મુકી છે, તેઓ હકની રજા પર સ્વદેશ ગયા. ૧૯૨૨માં આવવાની તૈયારીના દિવસોમાં તેઓ દરિયે નહાવા ગયા તે ગયા; અને ફરી ઘેર પાછા ન આવતાં સ્વર્ગે ઘેર ચાલ્યા ગયા (કુબી મુઆ). આ સાહેબના મરણથી ખરેખર ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડની મંડળીઓને ભારે ખોટ પડી છે, અને તે ખોટ બીજા કોઈથી પુરાય એમ નથી.

દેશી પાળકામાં સૌથી પહેલું રામભાઈ કલ્યાણનું મરણ થયું. તેઓ જેમ દેશી પાળકામાં સૌથી પહેલાં હતા તેમ સ્વર્ગે જવામાં પણ પહેલાં થયા. સને ૧૯૦૪માં તેઓ બ્રુકહિલમાં મરણ પામ્યા. ત્યાર પછી નયુભાઈ હરીભાઈ જે કાઠિયાવાડના રહીશ ને ભાલેજ મંડળીના પાળક હતા તેઓ સને ૧૯૦૮માં મરણ પામ્યા. ત્યાર પછી ચોદાનભાઈ ગંગારામ, કહાનજીભાઈ માધવજી રત્નગ્રાહી મરણ પામ્યા. વચ્ચે વળી કુંવરજી માનસિંગ કચ્છના પાદરી મરણ પામ્યા. આ ચોપડી લખતાં પહેલાં પાળકામાં થોમાભાઈ પાથાભાઈ કવીશ્વર મરણ પામ્યા. તેમનાં બહુ ગીતો “કાવ્યાર્પણ”માં છે. કહાનજીભાઈ માધવજી પણ સારા કવિ હતા. તેમની ગીતોની ચોપડીઓ તથા કાવ્યાર્પણમાંનાં તેમનાં મધુર ગીતો તેમની યાદ દેવડાવે છે. જાણે તેઓ મુઆજ નથી, એમ તેઓ મુઆ છતાં હજી પણ મંડળીઓની સેવા બજાવે છે.

(૫) આઇ. પી. મિશન વડોદરા મેથોડિસ્ટ મિશનને આપી દીધું

હવે આખા ગુજરાત ને કાલિયાવાડમાં બધે આઇ. પી. મિશનનું કામ કરતું હતું. ૧૮૪૮થી ૧૮૬૮ સુધી મહી નદીની ઉત્તરે કામ ધમધોકાર ચાલ્યું, તેથી આઇ. પી. મિશનેરીઓ વડોદરાનો બંગલો કાંઈ યુરેશીયનને વેચી દઇ બોરસદ, દેવાણુ તથા જાંબુસર તરફ વળ્યા; અને આ ત્રણે ગામોમાં બંગલા બાંધીને તથા ખ્રીસ્તીઓ માટે ઘરો કરીને રહ્યા. પણ ૧૮૭૧ સુધી તો વડોદરે જે કાંઈ જુના ખ્રીસ્તીઓ કાંપમાં રહેતા તથા વર્ષે ઉધરાણાં આપતા તેમની અચરઅંતર લેવા તેઓ વારંવાર જાઆવ રાખતા હતા; વળી કાંપમાં એક બે કામદાર રાખીને સુવાર્તાપ્રસારનું કામ કરાવતા હતા. સને ૧૮૭૨માં જ્યારે હું પ્રથમ મિશનકામે લાગ્યો ત્યારે નરોત્તમદાસ ત્રીકમદાસને મદદ આપવા મને વડોદરે મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં આખો મહિનો કામ કરીને મહિનાને અને અમે બોરસદ આવતા. એવામાં મેથોડિસ્ટ મિશનના મિશનેરી સાહેબ વડોદરે આવ્યા અને બોરસદથી જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પણ વડોદરે આવ્યા. તેઓએ ફાવ કર્યો કે, કામ કરવા સાડ મેથોડિસ્ટ મિશનને વડોદરા આપવું; તેની સાથે એ પણ ફાવ થયો કે, મેથોડિસ્ટ મિશનને મદદ કરવા નરોત્તમદાસને આપવા, કેમકે ત્યાંના કામના તથા લોકના તેઓ અનુભવી હતા. હવે ટેલર સાહેબે મને ફરી વડોદરે જવા દીધો નહિ, પણ કહ્યું કે, “હવે, નરોત્તમજ ત્યાં રહેશે; ત્યાં બીજું મિશન (મેથોડિસ્ટ) રહેશે, અને ત્યાંના કામદારો સાથે રહીને નરોત્તમદાસ કામ કરશે. વળી એવી પણ ગોઠવણ થઈ છે કે મહી નદીના દક્ષિણ આરા સુધી મેથોડિસ્ટ મિશન કામ કરે, ને ઉત્તર આરા સુધી આપણે કામ કરીએ.” પછી શીવા બાઈ માસ્તર પાસે, નિશાળો ચલાવવા તથા તેમને મદદ કરવા, મને નડીઆદ મોકલવામાં આવ્યો, કેમકે તેમને ક્ષયરોગ લાગેલો હતો તેથી તે બહુજ નબળા હતા. નરોત્તમદાસ વડોદરે રહેતા, અને મહિને મહિને બોરસદ ઘેર આવતા, કેમકે અમારાં બેન અચરતયા વડોદરે ગયાં નહતાં, ને છોકરાછોડીઓ બોરસદ રહી ભણતાં હતાં. નરોત્તમદાસને લીધે એક બે છોકરા મેથોડિસ્ટ મિશનમાં કામે લાગ્યા અને હજી પણ

તેઓ ત્યાં કામ કરે છે, પણ અમારી બેન અચરતયા વડોદરે ગયાંજ નહિ. મરતાં સુધી તે તો બોરસદમાંજ રહ્યાં, પણ તેમનાં દીકરાદીકરીઓ બધાં મેથેડિસ્ટ મિશનમાં જોડાઇ ગયાં. લમવ્યવહારથી રૂબીના ગંગારામ પણ ત્યાં ગયાં.

ગુજરાતમાં ધર્મજગૃતિ

સને ૧૮૭૩ની સાલે ગુજરાતના ગરીબ લોકમાં ધર્મજગૃતિ થવા લાગી. એજ સાલમાં બધાં મળીને ૧૫૪ માણસોનું બાપ્તિસ્મા થયું, ને ઉમેદવાર તો જુદા. મિશનના કામની શરૂઆત થયા પછી ખાર મહિનાની એજ સંખ્યા મોટી છે. એટલે બોરસદમાં ૧૦૯, સુરતમાં ૨૨, અમદાવાદમાં ૧૯ અને ગોધામાં ૪; એ પ્રમાણે કુલે ૧૫૪ માણસ મંડળીમાં મેળવાયાં. ખરી વાત છે કે તે વખતમાં એટલાં બધાં મેળવાયા એ તો આનંદની વાત. ઘણાં વર્ષ પછી એટલે સને ૧૯૦૦ની સાલમાં ખઠાણાનું નવું દેવળ ઉદ્ધજ્યું ત્યારે કનવિનર ડોક્ટર બાર્કલી સાહેબ પધાર્યા હતા, અને એમને હાથે એ દેવળ ઉદ્ધાડવામાં આવ્યું. ત્યારે એકી વખતેજ સવારની ભજનસેવા વખતે ૧૦૭ માણસનું બાપ્તિસ્મા મેં મારે હાથે આપ્યું હતું. એ બધાંની પરીક્ષા લેવામાં મહે. રા. હેન્ડરસન સાહેબે શનિવારની આખી રાત કાઢી હતી. એવું દિનંદમાં કદાપિ ભાગ્યેજ થયું હોય, અથવા નહિ પણ થયું હોય, કે એકજ વખતે ૧૦૭ માણસોનું બાપ્તિસ્મા થાય!! જ્યારે ગરીબ કામમાં ધર્મજગૃતિ થઇ ત્યારે બોરસદ, આણંદ, નડિયાદ, ખઠાણા ને પોરડા વગેરેમાં, ને તેની આબુઆબુનાં ગામેમાં નિશાળોની પુષ્કળ માગણીઓ થઇ, ને ઘણી નિશાળો ખોલવામાં આવી પણ ખરી. તે વખતમાં જણાવનાર માસ્તરોની એટલી બધી તંગી આવી પડી હતી કે, જે કાંઈ બીજી, ત્રીજી કે ચોથી ચોપડી ભણેલો માસ્તર મળે તો તે બહુ મોટો ને હેડ માસ્તર પણ થઇ શકે; અને 'કાંઈ' જરા લખીવાંચી શકે એવો હોય તે આસિસ્ટન્ટનું કામ કરી શકે. વળી એ અરસામાં ઘણા ઉપદેશકો પણ રાખવામાં આવ્યા હતા. જરા લખીવાંચી જાણે ને વાચાળપણથી બોલે તો તે ગામડે ફરે, ને જ્યાં ઘણાં કુટુંબ ખ્રીસ્તી હોય ત્યાં રહીને તેમને પ્રાર્થના કરાવે, બોધ કરે, અને સવાલજવાબ શીખવી બાપ્તિસ્મા માટે લોકોને તૈયાર કરે. તેઓ પુસ્તકો.

પણ વેચતા હતા. એવામાં બધાં મળીને ૩૦,૦૦૦ શાસ્ત્ર વગેરે પુસ્તકો ખપ્યાં હતાં. મંડળીઓમાં, નિશાળોમાં તથા અનાથાશ્રમોમાં પણ માણસોની બહુજ વૃદ્ધિ થઈ હતી. નદીઆદ તરફ નિશાળોની માગણીઓ બહુજ કરવામાં આવી, પણ મહેતાજીઓની ખોટને લીધે ત્રણ ગામનાં એટલે ડુમરેલ. પીપલગ ને પિપળાતા ગામનાં ૮૦ છોકરાંને હું સીમમાં લણાવતો હતો. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ એક વખત એ નિશાળ જોવા આવ્યા. પીપલગનો ભગવાન મુળજી સાહેબને ત્રણ ગામને તળવટે તેડી લાવ્યો. આ નિશાળ જોઈને સાહેબ ખુશી થયા, ને એક બીજા મહેતાજીને તેમણે મદદ માટે મોકલ્યા. તેમનું નામ ડોકાભાઈ વીરાભાઈ છે, જે ત્યાર પછી ઘણાં વરસો સુધી ભાળજ મંડળીના વડીલ હતા.

હજી આ વખત સુધી સ્ત્રીઓમાં ઝાઝું કામ ચાલતું ન હતું. મિશનરી સાહેબોનાં મડમ સાહેબો મંડળીમાં તથા બહારની સ્ત્રીઓમાં કામ કરતાં હતાં. આ વખત સુધી બાયબલવીમનો પણ હતી નહિ, પણ જ્યારે જનાના મિશન વિષે લખીશું ત્યારે એ વાત સવિસ્તર કહેવામાં આવશે.

મંડળીઓની વૃદ્ધિ અને વધુ મિશનરીઓનું આવડું

ગુજરાત પ્રાંતમાં ધર્મજનગૃહિ ધીમેધીમે વધતીજ ગઈ. થએલા નવા ખ્રીસ્તીઓને માટે વ્યવસ્થા કરવાની ધણીજ જરૂર જણાઈ, તેમને માટે જમીન રાખી પરં બંધાવવાનો વિચાર થયો, ને વળી વધુ કામદારોની પણ જરૂર પડી. ઇશ્વરકૃપાથી બીજા પાંચ મિશનરીઓ આવ્યા. આ સોનેરી ટોળીમાં પહેલા આવ્યા તે મહે. રેવ. વિદ્યમ વાલેસ બ્રાઉન સાહેબ હતા, તેમની સાથે તેમનાં બહેન (૨) લેડી મિશનરી મિસ બ્રાઉન સાહેબ હતાં; (૩) મહે. રેવ. જોન શિન્ડેડી સાહેબ, (૪) મહે. રેવ. જોન હુએટ સાહેબ અને (૫) એમનાં મડમ સાહેબ. એ પાંચે (પાંચ રત્ન) હિન્દને મુંબઈ આરે ઉતર્યાં. તેમના વિષે આપણી ખોડના કનવિનર મહે. ડૉ. સ્ટીવન્સન સાહેબે ઘણોજ ઉચા પ્રકારનો અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો હતો. તેમના સોનેરી શબ્દો આ હતા : “જાણે કે અમે અમારી વહાણી આંખો ને જમણા ભુજો તમારી પાસે ગુજરાતમાં કાઢીને મોકલીએ છીએ. એવા તેઓ વિશ્વાસુ, ઉદ્યોગી અને ઉપયોગી છે.” આ ટોળી ત્યાંથી ૧૮૭૪ના

डॉ. वि. वि. वि.

નવેમ્બર માસમાં નીકળી, ને ડીસેમ્બર અધવારતાં મુ'બઇ બંદરે ઇશ્વરકૃપાએ સહિસલામત ઉતરી. તેમની નિમણૂક અગત્ય પ્રમાણે નિચે મુજબ થઇઃ મહે. રેવ. હુએટ સાહેબને મોટા રેશન ઓરસદમાં મહે. રેવ. જ. વ. સ. ટેક્સર સાહેબની પાસે રાખવામાં આવ્યા. તેમના કામ અને નામ વિષે અહીં પહેલી ને છેલ્લીજ વાર લખવામાં આવે છે, કેમકે તેઓ બહુજ ટુંક મુદતમાં હિન્દમાંજ મરણ પામ્યા.

ખઢાણા શાખા ને હુએટ સાહેબ

હુએટ સાહેબ ઓરસદ રહીને ખઢાણા અને પંડોળીમાં કામ કરતા કરાવતા. તેમણે જાતે પણ ધણુંજ જોસભેર કામ કર્યું. ખઢાણામાં મંદિર વગેરે બાંધકામ માટે સરકારે અઢી એકર જમીન આપેલી, તેમાં તેમણે ઘરો, મંદિર ને પોતાને તથા કામદારોને માટે ઘરો બંધાવ્યાં. તે કરવામાં આ જીવાન સાહેબે તડકામાં પણ કામ કર્યું અને કરાવ્યું. ઇટી, લાકડાં, નળિયાં વગેરે બાથો ભરીભરીને તેમણે કામ કર્યું. તેથી તે માંદા પડ્યા ને એજ મંદવાડમાં મુ'બઇ ગયા ને ત્યાં મરણ પામ્યા. ખઢાણાના જીના વૃદ્ધ ખ્રીસ્તીઓના મ્હોડેથી મેં સાંભળ્યું છે કે, “ખઢાણાના લોકોને માટે હુએટ સાહેબે પોતાનું લોહી (જીવ) આપ્યું.” એ વખતે ખઢાણા તરફ કામ કરનારા દેશી કામદારો દેશાઇભાઈ ખોજદાસ તથા વહાલજી ખેયરદાસ (સસરોજમાઈ) હતા. વહાલજીભાઈ દેશાઇભાઈની દીકરી બાઈ જીતાબાની સાથે પરણ્યા હતા. રામભાઈ કલ્યાણ પણ કોઇ કોઈ વખતે ત્યાં જતા. વળી જેઠા ભગવાન પણ ત્યાં જતા આવતા. એ નામના બે હતા, એક જેઠા ભગવાન ઓરસદ રહેતા ; અને બીજા બોચાસણ રહેતા. એ બન્ને કામદાર હતા ને ગામડાંમાં ફરતા. તે વખતે ખઢાણાના કામ પાછળ લગભગ રૂ. ૨,૫૦૦ ખર્ચ કર્યું સંઝળાય છે. એ ખર્ચના બધા રૂપિયા વિદ્યાયતના એક સખી દાતારે પુરા કર્યા હતા. ત્યાર પછી તેમાં ધણોજ સુધારોવધારો કરીને તદ્દન નવાંજ મકાનો મહે. રેવ. હેન્ડરસન સાહેબે બંધાવ્યાં. મહે. રોબર્ટ બોચડ સાહેબે પણ ધણું કામ કર્યું કરાવ્યું. આ ખઢાણું પહેલાંના કામદારોને કાળા પાણી જેવું લાગતું. એમાં કરસનદાસ ઉર્ફે ઇસુદાસ રહ્યા, કાળીદાસ શીવાજી રહ્યા ; ચંછી લાજરસ તેજપાળ ધણું વર્ષ રહ્યા, ને તેજ મંડળીના પ્રથમ

પાળક થયા. નવું મોટું મંદિર તથા છોકરાં માટે હોસ્ટેલ છપનિયામાં થયું. મીઠા કુવો પણ થયા. એ બધું લાજરસના વખતમાં થયું. પછી ખઠાણા કાળું પાણી શીટીને મધ ને દૂધ વહેનારો દેશ થઈ પડ્યો. છપનિયામાં (સંવત ૧૯૫૬ એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૦માં) દુકાળનું વર્ષ હતું, તેથી ગરીબોને મજૂરી મળે માટે હેન્ડરસન સાહેબે મોટું દેવળ ને સાહેબોને રહેવા માટે એક નાનો બંગલો બનાવ્યો. એ દેવળ ઉઘાડવાનું હતું ત્યારે આપણી બોડના કનવિનર (સેક્રેટરી) સાહેબ મહે. ડા. બાર્કલી સાહેબ પધાર્યા હતા, અને તેજ વખતે સત્રારની ક્રિયાવખતે પાળક લાજરસ તેજપાળને હાથે ૧૦૭ માણસનું આપ્તિસ્મા થયું હતું! એવો આશીર્વાદિત બનાવ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં તો થું, પણ આખા હિન્દમાં બન્યો હોય એવું જાણવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી!! સેવા પૂરી થયા પછી મંદિર બહાર નીકળીને ડા. બાર્કલી સાહેબે સેવકનો હાથ (શેક હેન્ડ કરતાં) ઝાલીને કહ્યું, “લાઝરભાઈ, યહ કાળે બચ્યું કા નહિ હૈ, મગર ફાર્કલીતકા હૈ.” મતલબ કે આ કામ છોકરાનું નથી પણ પ્રભુ પવિત્ર આત્માનું છે. તે પંખળના જજ સાહેબ હતા, તેથી હિન્દી બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તે વખતે હેન્ડરસન સાહેબે ડોક્ટર સાહેબને કહ્યું, “લાજરસ હિન્દુસ્તાન તરફનો છે.”

હવે ખઠાણાની છેલ્લી વાત બંધ કરતાં મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, આ નવાં દેવળો (કેટલાંક ચરોતરનાં) બાંધવા સાર એક ખાસ ફન્ડ ખોલવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૭૫ના સપ્ટેમ્બર માસમાં એ ફન્ડમાં રૂ. ૬,૫૦૦ ભરાઈ ચુક્યા હતા. તેમાં મોટી રકમ આપનાર કોઈ ત્રણ મિત્ર હતા. તેઓએ એવી શરતે આ ફન્ડમાં નાણાં આપ્યાં હતાં કે, “મહેરબાની કરીને અમારાં નામ બહાર પાડવાં નહિ.” અહા! આ કેવી ને કેટલી ઉદારતા!! આ વાત મને હેન્ડરસન સાહેબે કહી હતી. તે વખતે હું સાહેબ આગળ એક સાખી બોલ્યો કે, “હે જનિતા,

જણુ તો ત્રણુ જણુ, દાતા, ભક્તા કે શર;

નહિ તો રહેજે વાંઝણી, તું મત ગુમાવતી નર.”

અર્થ—હે પુત્ર જણનારી બાઈ, જો તું જણુ તો ત્રણુ નર જણુજે, એટલે દાતાર (ઉદાર), ભક્ત અથવા શરો; નહિ તો વાંઝ રહેજે, ને તારા

મુખનું નૂર (તેજ) ખોદશ મા” (એ ત્રણ પુરૂષ વગર પૃથ્વી પર ચોથાનો ખપ નથી).

બ્રાહ્મિન સાહેબ અને તેમનાં બેનહું કામ

મહે. રેવ. બ્રાહ્મિન સાહેબ અને તેમનાં બેનહું પ્રથમ સુરતમાં રાખવામાં આવ્યાં. પછી ૧૮૭૬માં તેમની નિમણૂક બોરસદમાં થઈ. આ અરસામાં મહે. રેવ. રોઅટ જેફરે સાહેબ બોરસદ મંડળીની મુલાકાત લેવા આવ્યા. તેમણે આઈ. પી. મિશનના ૫૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “મેં નજરે જોયું છે કે, બોરસદ જેવું ઉત્તમ સ્ટેશન આખા હિન્દુસ્તાનમાં નથી.” આ શબ્દો બોરસદ મિશન માટે કેટલા બધા ઉંચા છે! મહે. રેવ. બ્રાહ્મિન સાહેબ અને તેમનાં બેન મિશનનાં છોકરાછોડીઓની બહુ સારી રીતે સંભાળ રાખતાં હતાં. મંડળીમાં, બોરસદ ગામમાં અને તેની આસપાસનાં ગામડાંમાં બહુજ કાળજી રાખી તેઓ કામ કરતાં હતાં, અને કરાવતાં હતાં. તેમનું વિશેષ સ્મારકસ્તંભ જેવું કામ તો બ્રુકહિલ ગામ છે.

બ્રુકહિલ

મહે. રેવ. બ્રાહ્મિન સાહેબે બોરસદની પૂર્વે છ સાત માઇલને અંતરે એક નવુંજ મથક બાંધવા શરૂ કર્યું. આયર્લાંડમાં તેમના બાપદાદાના ધરના નામ પરથી તેમણે આ નાનકડા ગામને “બ્રુકહિલ” (બ્રાહ્મિન ટેકરી) નામ આપ્યું. કસુબાડ ગામના ચરામાં આ ગામની સુંદર ટેકરી આવેલી છે. આ ગામ બાંધવામાં પહેલ પ્રથમ સુરતના ભગવાનભાઈ ગોસાંઈને મોકલવામાં આવ્યા, અને જમીન સુધારીને તે પર ઘરો, મંદિર, કુવા વગેરે કરાવ્યાં. વળી દેવળના કંપાઉન્ડમાં બહુ સુંદર વાડી બનાવવામાં આવી, તેમાં એટલોજ વાંધો હતો કે તેમાં ફૂલ મળે નહિ, પણ સારાં ફળો થાય એવી જમરૂખીઓ, નારંગીઓ, લીંબીઓ વગેરેથી તે એક ધણો રળિયામણો બગીચો બન્યો હતો, એ મેં મારી નજરોનજર જોયો છે. બોરસદ અને તેની આસપાસનાં ગામમાંથી ખેતી કરી શકે એવાં કુટુંબો લાવીને તેમાં વસાવ્યાં. મિ. ભગવાનભાઈએ સાહેબના હુકમાનુસાર અને વળી પોતાની અક્કલ-હુશિયારીથી આ પરાની શોભા બહુજ વધારી દીધી હતી. તેથી ધણા દૂર દૂરના ખ્રીસ્તી લોકો તેને જોવા માટે આવતા હતા. આ લખનાર પણ તેમાં

એ વાર એટલે ૧૮૯૫માં અને બીજી વાર ૧૯૧૬માં ખાસ કામદાર તરીકે રહ્યો હતો. હવે આ ગામમાં જે પ્રથમ ખેડુનો આવી વસ્યા તેમનાં મુખ્યારક ન.મો આ જગાએ લખવાં ચોગ્યજ છે. કક્ત કુટુંબના મુખ્ય પુરુષનું નામજ લખેલું છે. હાલમાં વસ્તી વધી છે, અને પાંખોરૂપી એ પરાં પણ વસાવેલાં છે; પણ મારો હેતુ અસલ પાયો કેવી રીતે નંખાયો અને તેની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ, એજ દેખાડવાનો છે.

બ્રુકહિલનાં અસલ કુટુંબો

નંબર	નામ
૧.	જીજીભાઈ અભેસિંગભાઈ
૨.	સુંદરભાઈ જેઠાભાઈ
૩.	પુંજભાઈ દુલ્હેસિંગભાઈ
૪.	કેશવભાઈ હાંસજીભાઈ
૫.	જશાભાઈ જીવાભાઈ
૬.	ખાવાજી ઉકાભાઈ
૭.	બાજીભાઈ જીવાભાઈ (દેવાણા)
૮.	કાળીદાસ ત્રિમ્બાભાઈ
૯.	મીડાભાઈ પરશોત્તમભાઈ
૧૦.	અભેસિંગ અદેશીંગભાઈ
૧૧.	પુંજભાઈ (પછીથી આગ્યા)
૧૨.	ડાભાઈ ત્રીકમભાઈ ,,
૧૩.	ત્રેમભાઈ હાંસજીભાઈ ,,
૧૪.	ધુગાભાઈ મીડાભાઈ ,,
૧૫.	હે-રીભાઈ અનસિંગ ,,
૧૬.	શીવા કાળીદાસ ,,

બ્રુકહિલથી થોડે થોડે છેટે બીજાં એ પરાં પાંખરૂપ બાંધેલાં છે. એટલે દક્ષિણે ગિરેરૂપીપુર, અને દેહેમી ગ.મ પાસે સાંડસપુર. તે બે શાખા-પરાં સુદ્ધાં બ્રુકહિલની વસ્તી હાલ ૩૩૪ ઉપરાંતની છે. ભગવાનભાઈ બ્રુકહિલ બાંધીને કાડીઆવાડમાં વાનેસપુર ગયા; અને રામભાઈ કલ્યાણ ખોરસદથી બ્રુકહિલ ગયા. ત્યાં ગયા પછી થોડાંક વર્ષે તેમને ત્યાં દેશી

ખ્રીસ્તીઓમાંથી પ્રથમ દેશી પાળક ઠરાવવામાં આવ્યા (૧૮૮૮). તેઓ મરણ સુધી બુકહિલમાંજ રહ્યા. ત્યાર પછી કાનજી માધવજી રત્નગ્રાહી પોરબંદરવાળાને બુકહિલ મોકલવામાં આવ્યા. તેમને ૧૯૦૫માં પાળકની દીક્ષા મળી. તેઓ પણ મરણપર્યંત બુકહિલ રહ્યા. તેમના અચાનક મરણ પછી હાલ ચોહાનભાઈ નારણભાઈ પાળક છે. તેમની દીક્ષા ૧૯૧૯માં થઈ હતી. તેઓ હાલ સુધી બુકહિલ મંડળીના પાળક છે.

વહાલા બ્રાઉન સાહેબનું અને તેમનાં માનવંત બહેન મિસ બ્રાઉન સાહેબનું નામ ફરી આ ઇતિહાસમાં આવનાર નથી, એ કેટલી બધી દુઃખની વાત છે! કેમકે માંદગીના કારણથી બન્ને ભાઈબહેન તેમના વહાલા સ્ટેશન બોરસદથી ૧૮૮૨ માં સ્વદેશ ગયાં. તેઓ ફરી પાછાં આ દેશમાં આવી શક્યાંજ નહિ, પણ ત્યાં રહીને તેઓએ પોતાના અહીં બંધાવેલા બુકહિલ માટે મદદ પર મદદ મોકલ્યાજ કરી. વહાલા બ્રાઉન સાહેબ થોડાં વર્ષ જીવીને મરણશરણ થયા. પ્રભુમાં તેમનું કામ નિષ્ફળ નિવડ્યું નથી. તેમનાં બહેન મિસ બ્રાઉન સાહેબ હજી જીવે છે, અને “સત્યોદય” મંગાવી વાંચે છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે.

આણંદ ને નડીઆદમાં મહે. રેવ. જોન શિલેડી સાહેબનું કામ

આવેલી ટાળીના ત્રીજા મિશનેરી મહે. રેવ. જોન શિલેડી સાહેબ હતા. આગળ જતાં તેમને સુરત પ્રેસ્બિટેરીમાં ડૉક્ટરની પદવી (ડીગ્રી) મળી હતી. તે આવ્યા ત્યારે પ્રથમ તો અમદાવાદ મિશન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ નીમાયા. કેમકે મહે. રેવ. મકેમોર્ડિ સાહેબ માંદગીના કારણથી સ્વદેશ પધાર્યા હતા. આ અરસામાં મિશન હાઈસ્કૂલનું મકાન પણ તૈયાર થયું હતું, માટે ભાડાના મકાનમાંથી સને ૧૮૭૫ની સાલે હાઈસ્કૂલ નવા મકાનમાં ફેરવવામાં આવી. ત્યાર પછી મહે. મેકારી સાહેબની નિમણૂક અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ પર થઈ, એટલે રેવ. જોન શિલેડી સાહેબ થોડી મુદત માટે સુરત ગયા. અત્યાર સુધી બોરસદ મંડળીના પાળક જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ હતા. તેઓ બોરસદ, આણંદ અને નડીઆદ સુધીની મંડળીઓની ખર્ચ રાખતા હતા, પણ બોરસદ મંડળીમાં કામ વધી પડ્યું, એટલે બોર્ડની મંજૂરી મેળવીને આણંદને એક ખાસ મિશન સ્ટેશન તરીકે ઉઘાડવામાં આવ્યું. તેમાં પહેલપ્રથમ મહે. રેવ. જોન શિલેડી સાહેબની નિમણૂક

થઇ. સાહેબ આવ્યા ત્યારે પ્રથમ તો આપણું જીનું કંપાઉન્ડ જેમાં નિશાળ ને ધરો હતો તેની પાસે એક જીનું પોસ્ટ ઓફિસ ખાલી હતી તે બાડે રાખીને તેઓ તેમાં રહ્યા. તે વખતે સાહેબ કુતારા હતા. પછી સાહેબે એ પોસ્ટ ઓફિસ વેચાણુ રાખી. કેટલાંક વર્ષ સાહેબ આ ઓફિસમાં રહ્યા. લગ્ન કર્યા પછી પણ તેઓ એમાં જ રહ્યા. પણ અહીં રહીને તેમણે સ્ટેશન પર જમીન રાખી અને પ્રથમ ત્રણ ચાર ધર, બંગલા, દેવળ, વગેરેનું બાંધકામ શરૂ કર્યું. પછી સાહેબે જીનું કંપાઉન્ડમાં હોસ્ટેલ કરીને ધણા છોકરાઓને ભણાવ્યા; જેઓ પછી મિશનનાં કામદાર, માસ્તરો, ઉપદેશકો, વડીલો ને પાળકો, હા, એક ડોક્ટર પણ થયા. તેમનાં નામ સુધાં વિગતવાર લખવાની જગા નથી. ડૉ. દલપત મકનભાઈ પણ એજ નિશાળમાંથી નીકળ્યા. આ વખતમાં આણંદ તરફ ઇશ્વરે ભારે ધર્મજનગૃતિ કરી. શિલેડી સાહેબે ભાલેજ, ને ફરીપુર(તેત્રસુંબા પાસે)માં એ નવી શાખા ખોલી, અને ત્યાં નવાં પરાં વસાવ્યાં. નડીઆદ અને તેની આસપાસ, બેરીઆવી અને તેની આસપાસ, તથા કરમસદ, એ બધે ઠેકાણે જ. વ. સ. ટેક્સ સાહેબના વખતથી કામ ચાલતું હતું. શીવા બાજુ મહેતાજીની સાથે હું પણ નડીઆદ તરફ કામ કરતો હતો. પણ પછી એ બધાં નાનાંમોટાં ગામ આણંદ મંડળી સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં. એ બધાં રવિવારે ડરાવેલા મુખ્ય મથકમાં ભેગાં થતાં (નડીઆદની આસપાસનાં નડીઆદ, ભાલેજની આસપાસનાં ભાલેજ, અને આણંદની આસપાસનાં આણંદ). પરંતુ વાર્ષિક મોટી મંડળીવખતે સંસ્કારાર્થે પહેલાં બોરસદ, પણ આણંદ સ્ટેશન થયા પછી બધાં આણંદ એકઠાં થતાં હતાં. આ વખતમાં શિલેડી સાહેબની અથાક મહેનત ને ખંત તથા કાળજીને લીધે આણંદ તરફનું કામ બહુ ઝપાટાભેર વધી ગયું. આણંદ સ્ટેશન પર અને નડીઆદ સ્ટેશન પર તેમજ ભાલેજના ચરામાં જમીન રાખીને તેમાં ધરો, કુવા, ને મંદિરો બંધાવવામાં આવ્યાં. વળી દરેક મોટા ગામમાં નિશાળો પણ ખોલવામાં આવી, તેથી નિશાળો પણ વધી. નડીઆદના કામદાર શીવા બાજુ મહેતાજી ક્ષયરોગી હતા તેઓ મરણ પામ્યા પછી ત્યાંનો ચાર્જ આ લખનારને હાથ આવ્યો. નડીઆદનું નાનું કંપાઉન્ડ, ધરો ને મંદિર બંધાવવામાં આવ્યાં, અને ઝાડો રોપીને કંપાઉન્ડ બહુ શોભતું કરવામાં આવ્યું. એ કામ થઇ રહ્યા

પછી સાહેબે મને થોડો વખત (નયુ હરીભાઈના આવતાં સુધી) લાલેજ રાખ્યો. સને ૧૮૭૭માં નડિઆદનું મંદિર ઉઘાડવામાં આવ્યું. દેવળ અને સાહેબને રહેવાનું ઘર તથા બપરચીખાનું વગેરે બનાવતાં આસરે રૂ. ૩,૫૦૦ જેટલું ખર્ચ થયું, તે બધું ખર્ચ શિલેડી સાહેબના કોષ સખી દાતાર મિત્ર તરફથી મળ્યું. તેણે પોતાનું નામ જાહેર કરવાની ના કહી હતી, એ વાત શિલેડી સાહેબે મને કહેલી. આ દેવળની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે મહે. રેવ. બ્રાઉન સાહેબને તથા મહે. રેવ. રોબર્ટ ગિલેસ્પી (મોટા) સાહેબને આમંત્રણ આપી ઓલાવેલા હતા. તે વખતે ૧૫૦થી વધારે ખ્રીસ્તીઓ હાજર થયા હતા. ૩૦ તો ઉમેદવારો હતા, તેઓએ પરીક્ષા આપી બાપ્તિસ્મા માળ્યું, તેમાં ૯ પાસ થયા અને તેમનું બાપ્તિસ્મા થયું. આઈ. પી. મિશનવાળા બીજા મિશનોની પદો માત્ર ઇસુનું નામ કબુલ કરનારને એકદમ બાપ્તિસ્મા આપી દે છે, એમ નથી. તેઓ ખ્રીસ્તને બરાબર સમજે છે, ઝોળખે છે, અને વિશ્વાસ કરે છે, એવી ખાતરી ત્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી બ.પિસ્મા આપવું એ વાજબી નથી.

લાલેજનું પૃથ્થું (સને ૧૮૭૬-૭૭માં)

મહે. રેવ. જોન શિલેડી સાહેબે ખ્રીસ્તી લોકોના સુખને અર્થે અને લોકોને સ્થાયી તથા દૃઢ કરવા માટે લાલેજ ગામની નજીક ૧૨૦ એકર જમીન રાખીને તેમાં પૃથ્થું બાંધ્યું. તેનું નામ કંઈ ખાસ રાખવામાં આવ્યું નહિ, પણ તેને “લાલેજ” કહે છે, કેમકે તે લાલેજ ગામની છેક નજીકનું પૃથ્થું છે. તેમાં દેવળ, ઘરો, ને કુવો કરાવવામાં આવ્યાં. લાલેજનું દેવળ બાંધવા માટે વિલાયતના નામદાર કેરી સાહેબે રૂ. ૨,૫૦૦ અર્પણ કર્યા હતાં. શરૂઆતમાં બંધાતી વખતે જીભાઈ ઇશ્વરદાસને રજા આપી ને નયુભાઈ રાજકોટથી લાલેજ આવે ત્યાં સુધી આ ચોપડી લખનારને પરામાં કામ કરાવવા રાખવામાં આવ્યો હતો. નયુભાઈ હરીભાઈના આવ્યા પછી લેખક આજુદ ગયો. આજુદ, ગામડી, નાવલી, કરમસદ, સામરખા, કાસોર, અજલપુર વગેરે ગામોથી ખ્રીસ્તી ખેડૂતોને લાલેજમાં વસાવવામાં આવ્યા. પ્રથમના જે ખ્રીસ્તીઓ આવ્યા તેમનાં મુઆરક નામોની યાદી અત્રે આપવી ઉચિત છે. બીજા પછી આવ્યા. પણ જેમ બીજાં પરાંમાં અસલ રહેવા આવનારનાં નામોની યાદી આપેલી છે તેમ લાલેજ પરાની પણ આપેલી છે.

નંબર	નામ	ગામ
૧.	વિરાભાઇ મીઠાભાઇ ગાનિયા	આણંદ
૨.	પુંજ ખેંગારભાઈ	"
૩.	ભૂધરભાઇ દેવાભાઇ	નાર
૪.	ઉકાભાઈ વિરાભાઈ	આણંદ
૫.	ગણેશભાઇ ખાનાભાઇ	"
૬.	કેશવભાઇ પાંચાભાઇ	અજંતપુર
૭.	અન્નભાઇ પાંચાભાઇ	"
૮.	કુમેરભાઇ બાભાઈ	આણંદ
૯.	કાનજીભાઇ પુંજભાઇ	"
૧૦.	હીરાભાઇ ખેંગારભાઇ	"
૧૧.	પ્રેમાભાઇ વિરાભાઈ	"
૧૨.	મીઠાભાઇ સોમાભાઇ	"

આ પરાના કામદારો અનુક્રમે જીભાઇ ઇશ્વરદાસ, લખનાર પોતે અને નથુભાઇ હરીભાઇ હતા. નથુભાઈ આ પરાના પાળકની દીક્ષા પામીને ઘણું વર્ષ રહ્યા. તેમના મરણ પછી રેવ. થોમાભાઈ પાથાભાઇ પુનઃસ્થાપિત પાળક થયા, ને તેમને પેન્શન મળ્યા પછી ગેંદાલભાઈ અમથાભાઇ નીમાયા. તેઓ પણ પાળકપદ પામ્યા, અને હાલ સુધી છે. વળી એમાં વડીલો છે, તેથી તે સેશનવાળી વ્યવસ્થિત મંડળી ગણાય છે. વળી ભાલેજ પરાની આસપાસ ખીજાં કેટલાંએક પરાં વસાવેલાં છે, જેવાં કે આશીપુર, ભિલેશ્વર, બ્રાહ્મિનપુર તથા બાર્ડલીપુર. એ બધાં પરાં ભાલેજ મંડળીની શાખાઓ છે. તેની કુલ વસ્તી હાલ ૨૬૪ ઉપરાંતની છે. આણંદ મંડળીની મોટી શાખાઓ ભાલેજ, કેરીપુર, મંટગમરીપુર, નડીઆદ અને કરમસદ છે. એ શાખાઓમાંની કેટલીકમાં પાળક અને વડીલો છે તેથી તે વ્યવસ્થિત ગણાય છે. આણંદ, ભાલેજ તથા કેરીપુર એ ત્રણ વ્યવસ્થિત મંડળીઓ અને બાર્ડલીની અવ્યવસ્થિત મંડળીઓ ગણાય છે. મેં આગળ ભાલેજ મંડળીના પ્રથમ રહેવા આવનારાંનાં નામ લખ્યાં છે, પણ આણંદ મંડળીના જે શરૂઆતના પાયાના પત્થર જેવા સભાસદો હતા તેમનાં નામ લખવા ભૂલથી વિસરી ગયો છું; તેથી હજી આણંદ મંડળી અને તેની

શાખાઓની વાત ચાલુ છે, એટલામાં મૂળ આણુંદના પિતૃઓ જે આસ-
પાસનાં ગામોમાં રહેતા પછુ આણુંદ મંડળીના કામદાર અને કર્તાહતાર
જેવા હતા તેમનાં નામ આપવાની અગત્ય છે.

આણુંદ મંડળીના અસલીના સભાસદ

નંબર	નામ	ગામ	આસરે સંખ્યા
૧.	ઉકા ચીકા ને કાનીઆઇ	આણુંદ	૨
૨.	ખુશાલ ચીકા	,,	૪
૩.	રણુછોડ રાધવભાઇ	,,	૩
૪.	ભગવાનભાઇ ખાનાભાઇ	,,	
૫.	ધનજી	ગામડી	
૬.	વિરાભાઇ (ગાનિયા)	ગાનાખોરિયા	
૭.	ઉકાભાઇ વિરાભાઇ ,,	,,	
૮.	ગણેશભાઇ લોલાભાઇ	આણુંદ	૪
૯.	કુમેરભાઇ બાભાઇ	,,	
૧૦.	દેવજી બળવંત	ગામડી	
૧૧.	અમથાભાઇ બળવંત (મોંઘીભાઇ)	,,	
૧૨.	પુંજ ખેંગારભાઇ	,,	
૧૩.	આશાભાઇ બળવંત	,,	

વળી કરંમસદના ભાવિક ભક્તો પછુ આણુંદ મંડળીના પ્રથમ
પાયારૂપ હતા. તેમનાં શિરોમણી નામ :—

નંબર	નામ	ગામ
૧૪.	ઉકાભાઇ દુધાભાઇ	ભક્ત (અટક) કરંમસદ
૧૫.	મુળદાસ	,,
૧૬.	રામભાઇ	,,
૧૭.	ડાહ્યાભાઇ	,,
૧૮.	અમથાભાઇ ઉકાભાઇ	,,
૧૯.	ગખડભાઇ પુંજભાઇ (કામદાર)	સામરખા
૨૦.	કેશવ (ડભાણા)	ડભાણુ

એ વિના નડીઆદગાળે ખીજ ધણા પિતૃઓ હતા. તેમને હું ઓળખું છું; પણ તે બધાનાં નામ અત્રે લખી શકાય નહિ.

આ કરમસદના ભાવિક ભક્તોનાં સંતાનમાંથી ધણાક હોકરાઓ શીખીને હુશિયાર થયા. ઉકાલાખના દીકરા જીવાભાઇ ઉકાલાઇ વડીલપદ પામ્યા. ડાહ્યાભાઇના બે ચિરંજીવી શમૂએલ ડાહ્યાભાઈ અને દાનીએલ ડાહ્યાભાઇ એ બે પાળકા હાલ સુધી મોળુદ છે. મુળજી મકનના દીકરા ચેહાન મુળજીભાઇ ધણું વર્ષ બોરસદમાં (સિનિયર શીખેલા) હેડ માસ્તર હતા. એમ તેઓનાં ફરજન અને ફરજનનાં ફરજનમાંથી બહુ સારાં ફળ નિવડ્યાં, ને હજી નિવડશે. આણુંદ મંડળી (ભાલેજ, નડિયાદ, કેરીપુર અને કરમસદ મળીને) મહે. રેવ. જે. શિલેડી સાહેબના વખતમાં બહુજ વૃદ્ધિ પામી; પણ મહે. રેવ. ડૉ. સ્ટીવ સાહેબના વખતમાં તે પરિપૂર્ણતાએ પહોંચી. હજી પણ પાળકોના પ્રયત્નથી વૃદ્ધિ થતીજ જાય છે અને થતી જશે, આમેન. “સફળ થાઓ અને વધો.” હજી આણુંદ ત્રિષે ધણી જાણવા-જોગ વાતો છે, પણ હવે બહુ વિસ્તારે નહિ પણ ટુંકાણમાં પતરી દઈશું.

આપણી મિશન બોર્ડના કન્વિનર (સેક્રેટરી) માનવંત ડૉ. સ્ટીવન્સન સાહેબ તથા તેમનાં માનવંત મડમ સાહેબ અમેરિકા, જાપાન અને ચીન (વિશેષ મનચુરિયા)ની સફર કરીને ૧૮૭૭માં હિન્દના સુંદર સુરત બંદરે આવ્યાં. તેઓએ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની મંડળીઓમાં ફરીને પ્રેમી મુલાકાત લીધી. તેઓ અમદાવાદથી આણુંદ આવ્યાં, ને આણુંદ મંદિરનો પાયો માનવંત મડમ સાહેબને કામળે હસ્તે નાંખાયો. આ દેવળ બંધાયા પછી તા. ૨૦મી અક્ટોબર ૧૮૭૮ની સુપ્રભાતે તેની પ્રતિષ્ઠા થઇ. એ પ્રસંગે તેમાં આણુંદ મંડળીના ૨૫૦ ખ્રીસ્તીઓ હાજર હતા. સને ૧૮૭૯ સુધી મહે. રેવ. જે. શિલેડી સાહેબ જીના કંપાઉન્ડ પાસેના એક નાના સાધારણ મકાનમાં કુટુંબ સાથે રહ્યા. સાહેબને રહેવા માટે બંગલો ન થયો ત્યાં સુધી દેવળના આગળના ભાગમાં વચ્ચે આડો પડેલો કરી તેઓ રહ્યા. પણ હોકરાનું હોસ્ટેલ તો જીના કંપાઉન્ડમાંજ હતું. નિશાળના પ્રથમ માસ્તર ગોપાળ મુળજીભાઇ હતા. તેઓ બાંધકામમાં રોકાયા ને ધર્મોપદેશક પણ થયા ત્યારે વિલ્ચમ ગંગારામ માસ્તર થયા. તે વખતે દાઉદ નાથાભાઇ અને આ લખનાર આસિસ્ટન્ટ હતા. તે વખતે

તેત્રીસો કાળ (સંવત ૧૯૩૩) પડ્યો. ત્યારે ગરીબ લોકો બહુ દુઃખી હતા. ખ્રીસ્તીઓને પણ બહુ ભારે હરકત થઇ હતી, કેમકે ખ્રીસ્તી થયા પહેલાંની ધીરધાર ખ્રીસ્તી થયાને લીધે તુટી ગઇ હતી. આ વખતે છોકરાંના હોસ્પેલમાં છોકરાંની ખુબ ભરતી થઇ હતી, કેમકે માથાપવાળાં ગરીબ છોકરાંને પણ નિશાળમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. હા, દુકાળે અકાળે, મરકી મોંઘવારીએ આ મિશન હોસ્પેલો તે અનાથ અને ગરીબોને માટે આશ્રયસ્થાનરૂપ છે. એ ખરડીયામાં શિલેડી સાહેબે એટલું બધું કાપડ વણાવ્યું કે ભરવાને પણ જગા ન હતી. પછી જ્યારે આણુંદ રેલ્વે સ્ટેશન પર સાહેબે બંગલો, ઘરો અને નિશાળો બંધાવ્યાં ત્યારે તેમણે જુના કંપાઉન્ડમાંથી કામદારો અને છોકરા વગેરેને પોતાની પાસે નવા કંપાઉન્ડમાં રાખ્યા ; તે રીત આજ સુધી ચાલે છે. પછી ઝનાના મિશનનાં મિસ સાહેબો આવ્યાં, તેમનું કંપાઉન્ડ વધ્યું ; ઇસ્પીતાલના ડોક્ટર સાહેબો આવ્યા, તેમનું ત્રીજું કંપાઉન્ડ થયું ; અને ચોથું દેવળ કંપાઉન્ડ થયું. એમ આણુંદ ગુજરાતમાં આઇ. પી. મિશનનું મધ્યમિદુ થયું. તેમાં વારંવાર પ્રેસ્બિટેરી ભરાય છે. હજીએ આણુંદ વિષે જોટલું લખીએ તેટલું લખાય, પણ દળેલું દળવા જેવું થાય છે. માટે હવે આણુંદની એક મોટી શાખા ને વળી વ્યવસ્થિત મંડળી ફરીપુર વિષે થોડું લખું તો તે અસ્થાને તો નહિજ કહેવાય, કેમકે આણુંદ સ્ટેશનની વાત હજી ચાલે છે.

ફેરીપુરનું બંધાવું

સને ૧૮૭૮માં મહે. જોન શિલેડી સાહેબે ડોક્ટરની ઉત્તરે કપડવંજની કાચી સડક પર (ડોક્ટરથી આઠ માઇલ તેત્રસુંઆ ગામની પૂર્વે) બીડ રાખી તેને સુધારી પડું બંધાવ્યું. એ પડું બંધાવવામાં પહેલવહેલા દેવજી બળવંત વડીલને ત્યાં રાખવામાં આવ્યા. તેમણે ત્યાં રહીને ઘરો વગેરે બંધાવ્યાં, ને આણુંદની આસપાસનાં ફેટલાંક ગામોમાંથી સારા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં લઇ જઇને વસાવ્યા. તેને માટે રસ્તા પર સાડું મોટું મંદિર બંધાવ્યું, તેની પાસે લગોલગ મિશનેરી સાહેબ રહી શકે એવો ભાગ બંધાવ્યો. તેમાં સહુથી પહેલાં દેવજીભાઇ કામદાર તરીકે રહ્યા ; પછી થોમાભાઇ પાથાભાઇને રાખવામાં આવ્યા. થોમાભાઇ ત્યાંના પ્રથમ પાળક પણ થયા. તેમને

ત્યાં સાફ નહિ રહેવાથી નયુભાઇ હરીભાઇના મરણ પછી તેમને ભાલેજ રાખવામાં આવ્યા, ને ત્યાંજ તેઓ પુનઃસ્થાપિત થયા. કેરીપુરમાં રેવ. પીતાંબરભાઇ શામજીની નિમણૂક થઇ અને ત્યાં તેમની પાળકપદની દીક્ષા થઇ. કેટલાંક વર્ષ પછી રેવ. પિતાંબરભાઇને કેરીપુરથી આજુદ બોલાવવામાં આવ્યા. અહીં તેઓ પુનઃસ્થાપિત થયા. ૧૯૧૪માં કેરીપુરમાં દાનીયેલભાઇ ડાહ્યાભાઇની દીક્ષા થઇ, અને પછી તેમની જગાએ જભાઇ પરશોતમભાઇ કેરીપુર ગયા. તેઓ પાળકપદ પામ્યા અને હાલ સુધી ત્યાંના પાળક તરીકે કામ કરે છે.

કેરીપુરમાં પ્રથમ વસવા ગએલા પિતૃઓ.

નંબર	નામ	ગામ	સંખ્યા
૧.	ડાહ્યાભાઇ બોધાભાઇ	આખડોલ	૯
૨.	રામભાઇ બોધાભાઇ	"	૨
૩.	ખીમચંદ નાનાભાઇ	કરમસદ	૨
૪.	દુધાભાઇ મીઠાભાઇ	નાવલી	૫
૫.	શીવા હરખા	"	૬
૬.	મીઠા ડુંગરભાઇ	"	૨
૭.	દાનીયેલ કાળીદાસ	ખંભોળજ	૫
૮.	લાલા રણછોડ	અજલપુર	૩
૯.	લલ્લુ ભીખાભાઇ	"	
૧૦.	મુળજી હીરાભાઇ	ઉત્તરસંડા	૪
૧૧.	જીમ ઠાકરસી	કરમસદ	૪
૧૨.	માધવ નયુભાઇ	"	૫
૧૩.	જીવા મોટાભાઇ	કેરીઆની	૪
૧૪.	ઉકા જેરોમ	બડાપડું	૨
૧૫.	દયાળજી વિરજી	ચાંગા	૬
૧૬.	ધના જીવાભાઇ	નડિયાદ	૨
૧૭.	તુળશી નયુભાઇ	ભાલેજ	૫

કેરીપુર વસાવવાનું ખરય કેરી સાહેબે આપ્યું તેથી શિલેડી સાહેબે તેનું નામ “કેરીપુર” રાખ્યું.

આણંદ મંડળીની એક જીની જેવી શાખા વિષે લખવા હું ભુલી ગયો છું; પણ હજી આણંદ મંડળીની શાખાઓ લખાય છે ત્યાંજ તે વિષે કંઈક લખું તો તે અસ્થાને તો નહિજ ગણાય.

મંડગમરીપુર

આ પડું આણંદથી બહુ છેટે તો નથી. જોરીઆવી ગામની પાસે અને બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેના જોરીઆવી સ્ટેશન પર આ પડું બંધાવેલું છે. ગાડીમાં બેઠે બેઠે દેવળ દેખાય છે, ત્યાં ધણાં ધરો છે. તેમાં હાલ નદાણીયાના પરા સાથે ૧૦૧ માણસની વસતી છે. તેમાં સને ૧૯૦૬માં શમૂએલભાઈ ગણાભાઈ પાળક નીમાયા. તેઓ હજી તેમાંજ કામ કરે છે. ત્યાંનું મંદિર સને ૧૯૨૭ના વાવાઝોડામાં પડી ગયું. તે જગ્યાએ નવું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. એ પેટે ગુજરાત કાઠિયાવાડની મંડળીઓએ તથા વ્યક્તિગત ભાઈબેનોએ સારો ફાળો આપ્યો. તેની પ્રતિષ્ઠા તા. ૧-૩-૩૦ને દિને કરવામાં આવી. એ મંડળીમાં ધણાં વસોથી પાળક તો છે, પણ અત્યાર સુધી વડીલો નહોતા; પરંતુ મંડગમરીપુરની મંડળીના ધનભાગ્યે જે દિવસે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તેજ દિવસે મુસા નાથાજી અને સરદાર બલુભાઈ નામના બે શખસોની વડીલપદે દીક્ષા પણ કરવામાં આવી. જેથી મંડળીને નવું મંદિર મળ્યું તેજ દિવસે તે પૂર્ણ વ્યવસ્થિત પણ થઈ. પ્રતિષ્ઠા તથા દીક્ષાના મંગળમય દિવસે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાંથી પુણ્ડળ ભાઈબેનો હાજર થયાં હતાં.

રાણીપુર વિષે કાંઈ વધારે જણવા જોમ

સને ૧૮૭૬ સુધી રાણીપુરમાં મંદિર બંધાવેલું ન હતું. નિશાળના મકાનમાં પ્રાર્થના થતી હતી. મહે. રેવ. રાબટ્ ગિલેસ્પી સાહેબે રાજકોટથી અમદાવાદ આવીને રાણીપુરમાં મંદિર બંધાવવાનું કામ હાથ ધર્યું. એના ખરચને માટે તેમણે આયર્લીંડમાં ઉધરાણું કરાવ્યું, તેમાં ૪૫૦ પૌંડ ઉધરાણું થયું. આ સમયે રાણીપુરની મંડળીમાં બેચરભાઈ અમરસિંહ, અન્નુભાઈ બાપુજી, ભગવાનભાઈ ગોબરભાઈ, જેસિંગભાઈ દેશાઈભાઈ અને ભાઈજીભાઈ ખુશાલભાઈ સ્તંભ જેવા ગણાતા હતા. મેં સાંભળ્યું

છે કે રાણીપુરના લોકોને દેવળ સંબંધી એટલો બધો હખં થયો કે, દેવળમાં કામ કરવાની મજૂરીના પૈસા લેવા નહિ, અને ગોડાનાં ભાડાં પણ લેવાં નહિ, પણ ખુશીથી મફત કામ કરવું એવું તેઓએ કબુલ કર્યું. દેવળ પુરું થયા પછી તા. ૧૧ માર્ચ, ૧૮૭૭ માં સેવાથે તે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું. એ પ્રસંગે મહે. રેવ. રોઅર્ટ મંટગમરી સાહેબ અને મહે. રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ પધાર્યા હતા. મંટગમરી સાહેબને હાથે મંદિર ખોલવામાં આવ્યું, ને ટેલર સાહેબે પ્રતિષ્ઠાનું લગ્ન કરાવ્યું. વળી એ દેવળની પાસે એક ઘર પણ બનાવવામાં આવ્યું, કે જેમાં દેશી પાળક રહે. પણ અરેરેરે! ઘણીજ અફસોસની વાત છે કે હાલ સુધી એટલે ૫૦ વર્ષ ઉપરાંત વહી ગયાં, પણ હજી કોઈ દેશી પાળકને રાણીપુરે આમંત્રણ આપ્યુંજ નથી! વડીલો છે ખરા, પણ હજી પાળક નથી!! પ્રભુ એ દિવસ વહેલો આણો કે આ જુની મંડળી પાળકવાળી અને પૂર્ણ વ્યવસ્થિત થાય. હાલ આ મંડળીમાં ૪૦૦ ઉપરાંતની સંખ્યા છે, તેમાં ૭૦ ઉપરાંત પ્રભુભોજનમાં બેસનાર છે. હાલમાં રાણીપુર લગભગ ગામના રૂપમાં આવી ગયું છે, ને ઇશ્વરકૃપાથી હજી વધશે ને મોટું થશે.

(૬) ઇશ્વરવિદ્યાશાળા

ડિવિનિટી કોલેજ—પહેલાંનું શિક્ષણ

ગુજરાત તથા કાર્ઠિયાવાડના કામદારોને કામને લાયક કરવા માટે પ્રથમ અમદાવાદમાં એક “થિઓલોજીકલ” ટ્રેનિંગ ક્લાસ ચલાવવામાં આવતી હતી. એ ક્લાસના પ્રથમ સ્થાપક મહે. રેવ. જેમ્સ વોલેસ સાહેબ હતા. ત્યાર પછી એ ક્લાસ ચલાવનાર મહે. રેવ. ડી. એલ. વેલ્સ સાહેબ, મહે. રેવ. રોઅર્ટ ગિલેરપી સાહેબ, રેવ. વિલ્યમ ખ્રીટી સાહેબ અને રેવ. જ. વ. સ. ટેલર સાહેબ હતા. તે ઘણું કરીને દર ચોમાસે ચાલતી. તેનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો હતો. તેમાં શીખવાના વિષયો નીચે પ્રમાણે હતા:—ખ્રીસ્તી મંડળીનો ઇતિહાસ (પુરો); જુનો ને નવો કરાર (પુરો); ધર્મસંસ્કારો; “ઇશ્વરોજયતુ” એટલે બોધ-ભાષણ નિરૂપણ; હિન્દુ, મુસલમાન ને પારસી ધર્મનું જ્ઞાન; (દ્રાકટોમાંથી) ઉદ્ધારમાર્ગ વિવેચન, પાળકવિદ્યા, સૃષ્ટિજન્ય ઇશ્વરજ્ઞાન (સૃષ્ટિ ચમત્કાર), વગેરે. પાછળથી તેમાં ધણોજ સુધારોવધારો કરવામાં આવ્યો. તે

વખતમાં સદરહુ વિષયો શીખીને જે પાસ થાય તે ઉપદેશક (લેસન્શીએટ) ને પાદરીપદને પાત્ર થઈ શકે. એ પ્રમાણે શીખીને કેટલાક પાળકા થયા : રેવ. રામભાઈ કલ્યાણ, નથુ હરીભાઈ, ચોહાન ગંગારામ અને પીતર ભૂંધરભાઈ. ખીજા કેટલાક વડીલસભાનાં ઠરાવેલાં ધોરણો, જેને જીનાં કે ખાનગી ધોરણ કહે છે, તે શીખીને ઉપદેશકો અને પાળકા થયા. એવા શીખેલા ધણા છે. પણ રેવ. ચોમાભાઈ પાથાભાઈ, લાન્ડરસ તેજપાળ અને ખીજા કેટલાક ઉપદેશકો થયા. પરંતુ જ્યારે અમદાવાદમાં સ્ટીવન્સન ડિવિનિટી કોલેજ સ્થાપન થઈ ત્યારે એ ચાલતી કલાસો બંધ થઈ. તે પછી વડીલસભાએ ઠરાવેલાં ખાનગી ધોરણો હજી ચાલે છે. એ બાબતના નિયમો તથા ધોરણોના વિષયો તથા પગાર ઇત્યાદિના નિયમોની ચોપડી છપાએલી છે, તેમાં વિદ્યાર્થીને જોઈતી બધી માહિતી મળશે; તેમાં જોઈને અભ્યાસ કરવો.

હવે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે, મિશન કામદારો મંડળીમાં તથા બહારના લોકોમાં પ્રભુનું કામ ચોખ્ખી રીતે કરી શકે માટે માનવંત ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડની વડીલસભા તરફથી ધોરણો ઠરાવવામાં આવ્યાં, જે જીનાં કે ખાનગી ધોરણ નામે ઓળખાય છે. પરંતુ એ ધોરણોનો અભ્યાસ કરનારાઓ વારંવાર બૂમો પાડતા કે, “ફલાણું પુસ્તક અમારી પાસે નથી, શામાંથી શીખીએ? તે પુસ્તક ક્યાંથી મળે?” એવી ઘણી અગવડો તેમને નડતી હતી, તેથી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે, જે જે રેશનોમાં એ પ્રમાણે શીખનારા હોય ત્યાંનો સાહેબ તેમને શિખવે અથવા પુસ્તક મેળવી આપે. વળી દિનપ્રતિદિન દેશની કુળવણી પણ વધતી ને સુધરતી ગઈ; તેથી વિધર્મીઓમાં જીદી જીદી સંસ્થા (સમાજો) ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેમજ મંડળીઓમાં પણ ઇશ્વરકૃપાથી ખ્રીસ્તી પ્રજાની વૃદ્ધિ થવા લાગી, જેથી કરીને તેમને પણ પોતાના ધર્મનું સંગીન જ્ઞાન મેળવવાની ને આપવાની ખરી આવશ્યકતા જણાઈ આવી. થનાર કામદારને પણ ઉચ્ચ ને ઉત્તમ કુળવણી આપવાની જરૂર જણાઈ, એ પરથી ડિવિનિટી કોલેજની યોજના કરવા ઠરાવ થયો.

સ્ટીવન્સન મેમોરિયલ ડિવિનિટી કોલેજ, અમદાવાદ

પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આપણા મિશન બોર્ડના કન્વિનર (સેક્રેટરી) મહે. ડા. સ્ટીવન્સન સાહેબ હતા. તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા

ત્યારે આયર્લીડમાંની આપણી મંડળીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે, મહુમ ડો. સ્ટીવન્સન સાહેબની યાદગીરીમાં અને પ્રભુના મહિમા અર્થે ગુજરાતના પાટનગરમાં “ઈશ્વરવિદ્યાની પાઠશાળા” ઉઘાડવામાં આવે તો સાફ. એ પ્રમાણે સને ૧૮૯૨ના જુલાઈ માસમાં કોલેજનું કામ શરૂ થયું. મહે. રેવ. ડો. જી. પી. ટેલર સાહેબે કોલેજનું આંધકામ કરાવ્યું, ને પોતેજ એ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પણ થયા. પહેલેજ વર્ષે જુદાં જુદાં મિશન સ્ટેશનોમાંથી કામ કરનાર ઉપદેશકો, તથા નિશાળોના માસ્તરો મળીને ૧૧ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા. જેમણે ગુજરાતી ધોરણો ઉપરાંત વડીલસલાનાં જુનાં (ખાનગી) ધોરણોનો પણ અભ્યાસ કરેલો હતો, તેમનાં શુભ નામોની યાદી આ સ્થળે આપવી ખરેખર ઉચિત છે :

(૧) વિલ્યમભાઈ ગંગારામ, (૨) જીભાઈ પરશોત્તમ, (૩) શમૂએલભાઈ ડાહ્યાભાઈ, (૪) કુંવરજી માનસિંગ, (૫) કાનજી પ્રેમાભાઈ, (૬) અયૂથ પુંગમભાઈ, (૭) જીવાભાઈ ઉકાભાઈ, (૮) મુળજી દેવજી, (૯) કરસનદાસ (દેસુદાસ) હરખાજી, (૧૦) મુસા નાથાભાઈ, (૧૧) જેકાભાઈ કેશવજી ; એ અગીયાર પહેલા વર્ષમાં. બીજા વર્ષમાં (૧) કાનજીભાઈ માધવજી રત્નઝાહી, (૨) દીપસિંગ સામભાઈ, (૩) હીરજી જીવણસિંગ, (૪) સુંદરભાઈ કદાનદાસ, અને (૫) લક્ષ્મીભાઈ જ્ઞાનમભાઈ. એ પ્રમાણે વર્ષોવર્ષ દાખલ થતાં થતાં આજ સુધીમાં ૧૦૦-૧૨૫ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ આ ઈશ્વરવિદ્યા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરીને ઉપદેશકો, લેસન્શીઓટો ને પ.ળકો થયા છે.

વળી કોલેજને માટે બીજા વધુ વિદ્યાર્થીઓ મળી શકે માટે આ અરસામાં, એટલે સને ૧૮૯૨માં, માનવંત વડીલસલાએ આજુદમાં કોલેજ માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થાય, એવી એક શાળા કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો ; જેને “પ્રીપેરેટરી સ્કુલ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું. શરૂઆતનાં બે વર્ષ લગી અભ્યાસ કર્યા પછી પ્રીપેરેટરી સ્કુલના વિદ્યાર્થી બે વર્ષ કોઈ પણ મિશનેરી સાહેબની દેખરેખ નીચે રહી પ્રભુનું કામ કરે, અને એ બે વર્ષ પછી તેની સારી વતજીક, કામકાજની હોશિયારી ને લાયકી વિષે તેના મિશનેરી સાહેબના લલામજીપત્રથી તે સ્ટીવન્સન કોલેજમાં દાખલ થઈ શકે. એ પ્રીપેરેટરી સ્કુલના પ્રથમ શિક્ષકો રેવ. પીતર બ્રૂધરભાઈ (તે વખતે માસ્તર હતા), ત્યાર પછી રેવ. થોમાભાઈ પાથાભાઈ અને પછી

રેવ. પીતાંબરભાઈ સામંતભાઈ થયા. કેટલોક વખત વિશ્વમભાઈ ગંગા-રામભાઈએ પણ એ કામ કર્યું હતું. છેવટે વઢવાણ કાંપની મિશન સ્કુલના હિન્દુ હેડ માસ્તર મહાશંકર મોનજી ત્રવાડીને રાખવામાં આવ્યા; તેઓ હાલ સુધી પણ હેડ માસ્તર છે. તેમના કામનું પરિણામ દર વર્ષે બહુ સાફ ને સંતોષકારક આવે છે, એટલે સોળેસોળ આના પાસ થાય છે. એમની પાસે વર્નાક્યુલર સ્કુલ ક્ષાત્રનંદ કલાસમાં શીખીને પાસ થએલો વિદ્યાર્થી એક બે વર્ષ કોઈ પણ મિશનેરી પાસે રહીને કામ કરે, ત્યાર પછી જો તેની મરજી હોય તો તે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વધુ શીખવા જાય ને સિનિયર થાય; અથવા તેની ઇચ્છા હોય તો તે શિક્ષક થાય કે પછી સ્ટીવન્સન ડિવિનિટિ કોલેજમાં દાખલ થાય.

સ્ટીવન્સન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને માટે અભ્યાસક્રમનાં ચાર વરસ ફરવેલાં છે. શીખવાના વિષયો નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે:— (૧) જીનો તથા નવો કરાર, (૨) વેસ્ટ મિનસ્ટર વિશ્વાસનામું, (૩) લધુ પ્રશ્નોત્તરાવળી, (૪) તત્તુતંતુ, (૫) ખ્રીસ્તી મંડળીનો ઇતિહાસ, (૬) ઉદ્ધારમાર્ગ વિવેચન, (૭) પાળકવિદ્યા, (૮) સતમત નિરૂપણ, (૯) બોધભાષણવિદ્યા, (૧૦) હસ્તલેખો, (૧૧) નિયમગણ, (૧૨) હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતા ધર્મોના મતમતાંતરો, ઇત્ય. વળી એ બધા ઉપરાંત એક જુદા શિક્ષકની મારફતે કેટલાંક વરસ સુધી “કેળવણીશાસ્ત્ર”નો વિષય પણ શિખવવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસનાં ચાર વરસ છે. દરેક વરસમાં બે ટર્મ ચાલે છે, અને દરેક ટર્મ પછી રજા પડે છે. એવી રીતે વરસમાં છ માસ અભ્યાસ કરવાનો અને છ માસ રજા ભોગવવાની. આ રજાના છ માસમાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના સ્ટેશનના પાળક સાહેબની દેખ-રેખ નીચે રહીને જે કામ તેને આપવામાં આવે તે કરે એવો નિયમ છે. જે વખતથી આ કોલેજમાં વર્ગ ઉધાડવામાં આવ્યો તેજ વખતથી સાબ્યાથ-શાળા પણ ચાલે છે. શરૂઆતમાં મહે. રેવ. આર. ગિલેરપી સાહેબ “રૂમીઓના પત્રોનો સવિસ્તર ખુલાસો” શિખવતા હતા. ત્યાર પછી જુદા જુદા પાળકો, અને કોઈ નહિ તો કોલેજના મદદગાર શિક્ષક મિ. યાકૂબભાઈ ગોપાળભાઈ એ કામ કરતા હતા. વળી વિદ્યાર્થીઓની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓને યોગ્ય સહાયકારી થઈ શકે માટે મહે. પ્રોફેસર જી. પી. ટેલર

સાહેબનાં મડમ સાહેબ તેમને વારંવાર પોતાને બંગલે શાસ્ત્ર શીખવા માટે બોલાવતાં હતાં.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બહારના વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રભુની વાત સારી રીતે પ્રગટ કરવાનો મહાવરો પામે માટે વિદ્યાર્થીઓમાંથી બબ્બે કે ત્રણ ત્રણની ટોળીઓ વારાફરતી ત્યાંના મુખ્ય કામદારની સાથે શહેરની જુદી જુદી જગાઓ અને લત્તામાં સુવાર્તા પ્રગટ કરવા જાય, એવી રીત કોલેજની શરૂઆતથી રાખવામાં આવી છે, અને તે હજીએ છે. કોલેજની શરૂઆતમાં ત્યાંના મુખ્ય કામદાર વયોવૃદ્ધ ઉપદેશક છગનલાલ ભગવાનદાસ સાથે, અને ત્યાર પછી વડીલ મિ. કાળીદાસ શીવાજી તથા ત્યાંના દેશી પાળકની સાથે આ ટોળીઓ જતી ને જાય છે. જ્યારે શ્રાવણ માસમાં હિન્દુઓના મેળા ભરાય છે, ત્યારે તો વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ડો. ટેલર કે ત્યાંના બીજા મિશનેરી સાહેબ સાથે મેળામાં ઉપદેશ કરવા ને ધર્મની ચોપડીઓ વેચવા જતો ને જાય છે. વળી તેઓ મંડળીમાં પણ પ્રભુની ભજનસેવા સારી રીતે કરી શકે એ હેતુથી કોલેજના મંદિરમાં તેમને ભાષણો સોંપવામાં આવે છે; અને સારી રીતે મહાવરો થયા પછી તેમને રવિવારે શહેરના મંદિરમાં પણ ધર્મસેવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તે રિવાજ હજી ચાલુ છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં ઉપદેશકોના ઉપયોગમાં આવે એવાં ધણાં સારાં પુસ્તકો અને ભાષણો છે. તેનો લાભ આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને મળે માટે માનવંત વડીલસલા તરફથી ઠરાવ કરી શરૂઆતમાં એક અંગ્રેજી વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો. તે વર્ગ હર્ષાજી કેશવજી માસ્તર ચલાવતા હતા. પરંતુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરના હોવાથી, ને બીજા વિષયો પર તેમને વધારે મહેનત કરવાની હોવાથી, અંગ્રેજી શીખવાં પર તેઓ વિશેષ ધ્યાન આપતા ન હતા, તેથી તે વર્ગ વર્ષેક ચલાવીને પછી બંધ કરવામાં આવ્યો. વળી એજ પ્રમાણે આણંદની પ્રીપેરેટરી શાળામાં પણ એક અંગ્રેજી વર્ગ ચાલુ કરવામાં આવ્યો છે, ને તે હજી ચાલે છે. એને માટે ખાસ એક અંગ્રેજી માસ્તરને રોકવામાં આવેલા છે. પરાંતિજમાં વિશેષ સગવડ હોવાથી હાલમાં એ પ્રીપેરેટરી શાળા ત્યાં મોકલવામાં આવી છે. તેના હેડ માસ્તર અને બીજા માસ્તરો પણ એ શાળા સાથે જ ગએલ છે.

તેમાં હેડ માસ્તર શિવાય બીજા ત્રણ ખ્રીસ્તી છે. વર્નાક્યુલર સ્કુલ ફ્રેનલ વર્ગનું શાસ્ત્રલેક્ષન ત્યાંના મુખ્ય કામદાર લે છે; અને બીજા ત્રણ વગોનું શાસ્ત્ર ખ્રીસ્તી માસ્તરો બહુજ સારી રીતે શિખવે છે.

શરૂઆતમાં ડિવિનિટી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ ન હતી, માટે વિદ્યાર્થીઓ શહેરના બુદ્ધા બુદ્ધા લત્તામાં રહેતા હતા. કેટલાક તો મિરબપુરમાં ડૉ. ટેલર સાહેબને બંગલે રહેતા. પરંતુ સને ૧૮૯૪માં રાયખડમાં મિશને બહુ મોંઘી જમીન રાખીને જમાલપુરની સડક પર સગવડ ભરેલી, રહેવા લાયક બાર કોટડીઓ બનાવી. ત્યાર પછી બુદ્ધા બુદ્ધા લત્તામાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ આ કોટડીઓમાં સાથે સાથે રહીને બહુ આનંદથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

હવે જેમ પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ ન હતી, તેમજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે પાઠશાળાનું મકાન પણ ન હતું. તેથી પ્રથમ મિશન હાઇ સ્કુલના ઉપલા માળના એક ઓરડામાં આસરે ૨૦ વર્ષ સુધી, અને થોડોક વખત રસાલામાં મહે. ડૉ. જી. પી. ટેલર સાહેબને બંગલે એક ઓરડામાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો. કોલેજના પ્રેફેસર સાહેબ પુલની પાર છેટે રહેતા, અને વિદ્યાર્થીઓ રાયખડમાં નવી કોટડીઓમાં રહેતા હતા. આ વખતે કોલેજના મકાન અને વિદ્યાર્થીઓનાં ધરાની ખરેખરી અગત્ય જણાઇ આવી; એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાગુરૂને નિકટ સંબંધ રહે, એવા હેતુથી રસાલામાં મહે. ડૉ. ટેલર સાહેબના બંગલાની પાસેની જમીન મિશન તરફથી રાખવામાં આવી, અને તેમાં કોલેજનું મકાન તથા વિદ્યાર્થીઓને માટે ૨૪ કોટડીઓ બાંધવાનો ઠરાવ થયો. તેને માટે આઇ. પી. મિશન તરફથી ધણું સાફ ઉધરાણું મળ્યું, અને આ દેશના આપણા મિશનેરી સાહેબ લોકો તરફથી પણ સારી રકમ મળી. એતદેશી ખ્રીસ્તી મંડળીઓ તરફથી પણ એ ઉધરાણામાં ધણી સારી મદદ મળી. એવી રીતે આ કામ મહે. ડૉ. ટેલર સાહેબ તથા મહે. રેવ. એસ. ગિલેસ્પી સાહેબની મહેનત અને ખતીલાપણાથી અઢી ત્રણ વર્ષમાં તો પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની કોટડીઓની સામસામી બે હારો છે, અને એ બન્ને હારોને દક્ષિણ છેડે સડક બણી એકેક મોડું

મેડીદાર ઉચું ધર છે. તે તો કાલેજના દેશી મદદનીશ અધ્યાપકને માટેજ બંધાવેલાં છે. મહે. ડૉક્ટર સાહેબ પરજ કાલેજના બધા કામનો ભારે બોજો હોવાથી માનવંત કૌન્સિલે તેમની મદદ માટે પ્રથમ મિ. યાદુભાઈ ગોપાળભાઈને મદદગાર નીમ્યા. તેઓએ પોતે પણ એજ કાલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

આ કાલેજ બાંધવામાં મહે. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન સાહેબે પણ ઘણી સારી મદદ કરી હતી, કેમકે મહુમ ડૉ. સ્ટીવન્સન સાહેબ જેના નામમાં આ કાલેજ બંધાઈ તેમના તેઓ મોબી પુત્ર હતા. તેમણે આ કાલેજનો નકશો પાડી આપ્યો હતો, અને અમનગરી પાણપુરના પાણુઓમાં કાતરણી કરાવી આ કાલેજની બારીઓમાં સુંદર તખ્તીઓ બેસડાવી; એટલે દીપવૃક્ષ, રણુશિંગડું, તરવાર, હથોડી, ધૂપદાની, કમળ, કાઠી, વગેરે. તેમાં ઘણો ભારે, ઉંડો ને બહોળો અર્થ સમાવેલો છે. મંદિરોમાં જે તખ્તીઓ હોય છે તેના કરતાં આ તખ્તીઓ જુદાજ પ્રકારની ને જુદાજ અર્થની છે. તેનો દુઃખ અર્થ મને લાગે છે તે પ્રમાણે નીચે મુજબ હશે :

૧. દીપવૃક્ષ = તમે જગતનું અજવાળું છો (અજવાળું થજો).
૨. રણુશિંગડું = દેવની વાત પ્રગટ કરો (સુવાતાં પ્રગટ કરજો).
૩. તરવાર = દેવની વાત, તે બેધારી તરવારરૂપ છે.
૪. હથોડી = દેવનાં વચનોથી હૃદયને ભાગો (નરમ કરો).
૫. ધૂપદાની = પ્રાર્થનાની વેદી સળગતી રાખો (બચાવ).
૬. કાઠી = રક્ષણ કરો કે ઘેટાં સંભાળો (પાળક થજો).
૭. કમળ = જગતમાં હોવા છતાં, જગતથી નિરાળા રહો.

સેવા, ભાષણો ને પ્રાર્થના માટે કાલેજમાં પશ્ચિમે નાનું, સુંદર મંદિર છે; વચમાં મોટી લાયબ્રેરી છે અને પૂર્વે શીખવાશિખવવાનો મોટો હોલ છે. વચમાં બે મોટા જુરજ આવેલા છે. આ મકાન સુંદર ને લવ્ય છે, અને તેની ગોઠવણ તથા બાંધણી બહુજ રમણીય છે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક વખત આપણી કાલેજના પ્રિન્સિપાલ માનવંત જી. પી. ટેલર સાહેબ, અને ગુજરાત કાલેજ કે જે સડકની દક્ષિણે આપણી કાલેજની જોડેજ છે તેના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ, સાથે

વાતચિત કરતા ફરતા હતા. ત્યારે ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબે કહ્યું, “મારી કોલેજ તો ગુજરાતનું મગજ છે.” પ્રિન્સિપાલ ડૉ. ટેલર સાહેબે જવાબમાં કહ્યું, “તમારી કોલેજ તો ફક્ત ગુજરાતનું મગજ છે; પણ મારી કોલેજ તો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું હૃદય છે. મગજ કરતાં હૃદય મહાન છે. શરીર અને મગજને પણ લોહી કે જીવન (જીવ) હૃદય પુરું પાડે છે. હૃદય સુધરે તો મગજ પણ સુધરે. સંસ્કૃતમાં કહેલું છે કે,

यस्य हृदयमशुद्धं, तस्य सर्वकृत्यं विरुद्धं।

यस्य हृदयं शुद्धं तस्य सर्वकृत्यं शुद्धम्॥ વળી—

“ચક્ર, કર, પગ રચના મળી, હૃદયતણા સૌ દાસ;

પણ દાસ કરો હૃદય દેવનું, તો પામો સુખવાસ.”

કોલેજની પ્રતિષ્ઠા

હવે આ સુંદર મકાન તૈયાર થયા પછી સને ૧૯૧૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની તા. ૧૨મીએ હિન્દની પ્રેસિડેન્ટીયન જનરલ એસેમ્બલીના મોડરેટર (પ્રમુખ) ડૉ. મેકીખન સાહેબ, અને ગુ. કા.ની વડીલસભાના (તે સાલના) પ્રમુખ રેવ. થોમાલાઇ પાથામાઇની હસ્તક આ કોલેજ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. આ શુભ પ્રસંગે આપણા મિશનના કેટલાએક આગેવાન મિશનેરી સાહેબોએ, ઝનાના મિશનનાં મિસી સાહેબોએ, દેશી પાળકો તથા ઉપદેશકોએ અને જુના નવા વિદ્યાર્થીઓએ પધારી અત્યાનંદ દર્શાવ્યો હતો. તે વખતે ડૉ. ટેલર સાહેબે એ કોલેજનું “સ્ટીવન્સન ડિવિનિટી કોલેજ” નામ જાહેર કર્યું હતું.

હવે જ્યારથી આ કોલેજનો વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો ત્યારથી આજ સુધી આ કોલેજમાં લગભગ સવાસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે. આ કોલેજ ગુજરાત કાઠિયાવાડની મંડળીઓને ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશકો તથા પાળકો પુરા પાડવાનું મહાન અગત્યનું સાધન થઈ પડી છે. આપણાં મિશન રેશનોમાં જોશો તો દરેકમાં એક બે કે તેથી વધારે આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમજ આપણા હોમ મિશન (કચ્છ મિશન)માં મોકલેલા ધણાખરા મોટા (મુખ્ય) કામદારો પણ આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંના છે. પ્રભુપિતા આ કોલેજ પર ને કોલેજના પ્રોફેસર સાહેબ તથા વિદ્યાર્થીઓ પર ધણો આશીર્વાદ મોકલે. આમેન.

આ કાલેજ પર જે પ્રિન્સિપાલ સાહેબો નીમાયા તેમનાં મુખ્યારક નામો :—

૧. મહુમ રેવ. ડોક્ટર જી. પી. ટેલર સાહેબ.
૨. મહે. રેવ. આર. એચ. બોયડ સાહેબ.
૩. મહે. રેવ. જી. વિલ્સન સાહેબ (હાલ છે).

પ્રકરણ ૪થું

આઇ. પી. મિશન સ્ટેશનોની વૃદ્ધિ

આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં આઇ. પી. મિશનનાં ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંનાં મોટાં સ્ટેશનો અને જુના પિતૃઓનાં વૃત્તાંત આપણે જોઇ ગયાં; પણ ત્યાર પછી બીજાં ફેટલાંક નવનવાં મુખ્ય સ્ટેશનો ને તેનાં પરાં (શાખાઓ) થયાં તે વિષે જો ના લખીએ તો હેવાલ અધુરો કહેવાય. કેમકે આઇ. પી. મિશનરૂપી વૃક્ષની ડાળીઓએ ફેલાઇને કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત ભરી કાઢ્યું છે. કાઠિયાવાડમાં પ્રથમ રાજકોટ, પોરબંદર અને ગોધા એજ મુખ્ય સ્ટેશનો હતાં, પણ ધીમે ધીમે વધીને વાલેસપુર બંધાયા પછી ભાવનગર બંધાયું.

૧. ભાવનગર

ભાવનગરમાં ઇજનેર મહે. સીમ સાહેબે લીલમ બાગ પાસે મોટું મંદિર બંધાવ્યું, તેમાં યુરોપિયનો અને દેશી ખ્રીસ્તીઓ પ્રાર્થના કરે છે. ત્યાં આઇ. પી. મિશનના કામદારો રહેવા લાગ્યા. દરબારી બુટલેર ફકીરચંદ તેમના મોટા કુટુંબસહિત ખ્રીસ્તી થયા. મુસાફર બંગલાના બુટલેર શંભુભાઇ ને તેમના ધરનાં, તથા જેઠાભાઇ જીવણભાઇ અને તેમનું મોટું કુટુંબ ખ્રીસ્તી થયાં. ખ્રીસ્તી ડાહીએન ભાણુ રતન મહેતાજીની દીકરી હોવાથી ભાણુ મહેતા પોતે સુરતથી ભાવનગર ધણુ વખત કામદાર રહ્યા. એ ઉપરાંત બહાર-ગામથી નોકરી અર્થે ધણુક લોકો અહીં આવી રહ્યા, તેથી ખ્રીસ્તીઓની સારી ભરતી થઇ. લખાભાઇ અને તેમના દીકરા શમૂએલભાઇ એ બધા ગેટ્ટેવી પર ઇજનેરી ખાતામાં ને ગાડીકારખાનામાં કામ કરતા હતા. આવી રીતે ભાવનગરમાં ખ્રીસ્તીઓનો સારો જથ્થો થયો. ભાણુ મહેતાજી

પછી રેવ. થોહાન ગંગારામ અને તેમની પછી બે ચાર બીજા કામદારો થયા. વળી રેવ. લાજરસ તેજપાળ પણ ભાવનગર કેટલાંક વર્ષ રહ્યો. મુસાફરીઓ વગેરેથી ભાવનગર સ્ટેટમાં બહુજ કામ થયું, હજીએ થાય છે, અને થશે.

ભાવનગરની પાસે એજન્સીના ગામ સોનગઢમાં હાલ એક બંગલો મિશન તરફથી રાખવામાં આવ્યો છે, અને જતે દહાડે ત્યાં પણ એક સારો કામદાર રાખવામાં આવશે.

૨. વઢવાણ કાંપ

વઢવાણ કાંપ અને શહેરમાં મુસાફરીદ્વારા કરીને કામ કરવામાં આવતું હતું; પણ ત્યાં રેલ્વેનું મોટું જંકશન થવાથી મિશને પહેલાં થોહાન ગંગારામને કાંપમાં કામદાર તરીકે મોકલ્યા અને નિશાળ ચાલુ કરી. ત્યાર પછી બંગલો, કંપાઉન્ડ અને ઘરો રાખીને મિશનેરીને રહેવા લાયક મોટું સ્ટેશન બનાવવામાં આવ્યું. ત્યાં પ્રથમ મહે. રેવ. રોબર્ટ ગિલ્લેસ્પી સાહેબ રહ્યા; પછી બીજા રહ્યા. તેઓએ મુસાફરીઓ વગેરેથી ઘણું કામ કર્યું, અને કરશે. હાલ વઢવાણ કાંપમાં મિશન દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું છે.

૩. ડીસા કાંપ

ગુજરાતની છેક ઉત્તરે શિરોહીની સરહદ પર ને આબુની તળેટીમાં ડીસા કાંપ આવેલો છે. બનાસ નદી પર એ કાંપ અંગ્રેજ સરકારે બાંધેલો છે. ડીસા ગામ તો કાંપને નૈઋત્ય ખુણે બનાસ નદીને પશ્ચિમ કાંઠે છે. તેમાં સને ૧૮૯૩ની સાલે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. એમાં પ્રથમ કેટલોક વખત મહે. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન સાહેબ રહ્યા. ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ, આસરે હમણાં સુધી, મહે. રેવ. જે. સી. પ્લેર સાહેબ રહ્યા. મિશને આબુ પહાડ પર બંગલો રાખ્યો. ત્યાં મિશનેરી સાહેબો ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે. આબુ રોડના સ્ટેશન પર પણ એક કામદાર રાખીને આસપાસ કામ કરવામાં આવે છે. વળી પાલણપુર, સિદ્ધપુર, પાટણ અને મેસાણા સ્ટેશનોએ પણ કામદાર કામ કરે છે. દરેક ઠેકાણે થોડાઘણા ખ્રીસ્તીઓ પણ છે. મહે. પ્લેર સાહેબ કામદારો સાથે મુસાફરીઓ કરીને કામ કરે છે. તે સાહેબની ગેરહાજરીમાં એ સ્ટેશન પર અમદાવાદના મિશનેરી સાહેબ દેખરેખ રાખે છે. ડીસાથી કામ કરતા કરતા મેસાણા સુધી (અમદાવાદની લગભગ) આવ્યા છે. ડીસાની

આસપાસ એકે પડે નથી. મંડળી લાંબા વિસ્તારમાં છુટક છુટક વેરાતી છે, તોપણ એમાં હાલ એ વડીલો છે, અને બધા મળીને ૨૪૩ ખ્રીસ્તીઓ છે.

૪. ભરૂચ

પહેલાં સુરતથી આવીને કામદારો કામ કરી જતા. શુકલતીર્થના મેળામાં અંકલેશ્વરમાં પણ કામ કરવામાં આવતું. એમ કરતાં કરતાં તે મિશનનું મોટું સ્ટેશન થયું. પશ્ચિમે કારેલા તરફ પણ કામ વધ્યું. ત્યાં હાલ દેશી પાળક જેરોમ જીવાભાઈ કામ કરે છે. ખુદ ભરૂચમાં એક મિશનેરી પાળક છે, અને દેશી પાળક રેવ. રણછોડ ભગવાન છે. ત્યાં ઝનાના મિશનની મોટી ધરપીતાલ છે. સામલોદ તરફના કેટલાક ખ્રીસ્તીઓ જે પહેલાં મેથોડિસ્ટ મિશનમાં બાપ્તિસ્મા પામી દાખલ થએલા, તેમને એ મિશને ભરૂચ ખાતે સોંપી દીધા. તેના બદલામાં જાંબુસર જે પહેલાં આઈ. પી. મિશનનું હતું તે હાલ મેથોડિસ્ટ મિશનના તાબામાં છે.

૫. ખંભાત

સને ૧૮૮૮-૮૯ના અરસામાં ખંભાત સ્ટેશન ખોલવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. મારી બદલી ૧૮૮૭માં ખઢાણે થઈ. ખઢાણે રહીને દર માસે ૮-૧૦ દિવસ ખંભાતમાં અને તેની આસપાસ બે ત્રણ કામદારને લઈ હું ફરતો, કેમકે ખંભાત મોટું શહેર અને વળી ગોધા જેવું બંદર હતું. તેજ વખતે હું ગોધાથી આવ્યો હતો માટે મને ત્યાં કામ કરવાનું બહુજ ગમતું. જોરવાડમાં એક નાની મેડી લાડે રાખીને અમે રહેતા, અને પુસ્તકો પણ સારી રીતે ખપતાં (મૂળે હું ચોપડીઓ વેચવામાં એકેકો ગણાતો, તેથી જ્યારે પુસ્તકો બહુ વેચાય ત્યારે મને આનંદ થતો). મારા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એ વર્ષ સુધી ખંભાત તરફ કરેલા કામની હકીકત આવી. છેલ્લે ૧૮૯૦માં ઓરસદની વડીલસભાવખતે મારો રિપોર્ટ વંચાયા પછી મહે. રેવ. વિલ્યમ બીટી સાહેબે મને પૂછ્યું કે, “તમે ખઢાણે રહો છો, કે ખંભાત?” મેં કહ્યું, “ખઢાણે રહું છું, ને દર માસે ૮-૧૦ દિવસ મારા સાથીઓને લઈને ખંભાતમાં કામ કરવા જઈ છું.” ફરી સાહેબે પૂછ્યું, “એમ કરવામાં તમારી શી મતલબ છે?” મેં કહ્યું, “તે જોઈએ કે મોટું મિશન સ્ટેશન થાય; ને લાલમાં કામ ચાલે, તો કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત જોડાઈ જાય તે કેવું સાડું!!”

એજ વખતે મહે. વિલ્પમ બીટી સાહેબે એ વાત વડીલસલા આગળ બહુ વિસ્તારથી ચર્ચાવી. મને હુકમ મળ્યો કે, એક એ કામદાર રહી શકે એવું ઘર ખંભાતમાં શોધી કાઢો. મેં હકીમ મિરજા અલીસાહેબની મહેરબાનીથી મસ્દીખાતાનું મોટું ઘર મેળવ્યું. તેજ ઘરમાં કાનજી પ્રેમાભાઈ, ગેંદાલ અમથાભાઈ અને શીલીપ બીજલભાઈ જેઓ હજી હયાત છે તે ત્રણે રહ્યા. થોડો વખત એ ત્રણે ભાઈઓ કામ કરતા, ને હું પણ એમના કામમાં મદદ કરતો. એ પછી સાહેબ રહી શકે એવું મકાન કોડીના બંગલા પાસે રાખવામાં આવ્યું. તેમાં પ્રથમ મહે. રેવ. એચ. માર્ટીન સાહેબ મહિના છએક રહ્યા. પછી મહે. રેવ. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબ પધાર્યા. તેમના પછી મહે. રોયલ ઓયડ (સીનિયર) રહ્યા. તેમણે સડક પર જમીન રાખી, અને બંગલો, ઘરો ને દેવળ બંધાવ્યાં. એમ ઇશ્વરઆપે મારી મુરાદ પુરી કરી. ત્યાર પછી બીજા મિશનેરીઓ ને દેશી કામદારોની વૃદ્ધિ થઈ. હાલમાં ખંભાતમાં ૪૧ ખ્રીસ્તીઓ છે, ને એ સિવાય જે ગામો પહેલાં ઓરસદ મંડળીની શાખા ગણાતાં હતાં તેવાં ગામો (ખઢાણા, પેટલાદ, દેવાતજ, સોજત્રા, વિશ્રામપુર, આમોદ અને ટેલરપુર) ખંભાત ખાતે ગણાયાં. એ બધી શાખા સુદ્ધાં ખંભાત મંડળીની કુલ સંખ્યા ૨૫૦ હશે. ખઢાણા ન્યારે ખંભાત મંડળીની શાખા ગણાયું ત્યારે તેની સાથે પેટલાદ ને ટેલરપુર પણ ખંભાત ખાતે ગયાં. પેટલાદમાં મહે. રોયલ હેન્ડરસન સાહેબ જમીન, કુવો વેચાણ રાખ્યાં; અને મહે. રોયલ ઓયડ સાહેબે કામદારો માટે ઘરો બંધાવ્યાં, વળી સાહેબ પણ રહી શકે તેવો તથા સલા ભરી શકાય એવો મોટો ઓરડો બંધાવ્યો. હેન્ડરસન સાહેબે ખઢાણા ગામની દક્ષિણે જમીન રાખીને તેમાં ઘરો બંધાવ્યાં, અને જ. વ. સ. ટેલર સાહેબના નામ પરથી તેને “ટેલરપુર” નામ આપ્યું.

૬. પરાંતિજ

અમદાવાદ જીલ્લાને ઇશાન ખુણે એક મોટો તાલુકો પરાંતિજ છે. તેની આસપાસ બીજાં કેટલાંક મોટાં ગામો છે. આસરે ૧૮૯૮-૯૯માં મહે. રેવ. વિલ્પમ બીટી સાહેબ અમદાવાદના મિશનેરી પાળક હતા. તેમને પ્રભુપ્રેરણા થઈ કે, પરાંતિજમાં મિશન સ્ટેશન ખોલવું, અને પરાંતિજ

રહીને આખી મહીકાંઠા એન્જિનિસમાં કામ કરવું. એ ધરાદાથી અને કદાચ કેન્સિલની સંમતિ મેળવીને સાહેબે રાણીપુરના વડીલ મિ. જેસિંગલાઇ દેશાઇલાઇને પરાંતિજમાં કામદાર તરીકે પ્રથમ મોકલ્યા. પીર મુસાફર કે ખીજ સાહેબે સહાયકારી પણ આપવામાં આવ્યા હશે. તેમણે પરાંતિજના પાટીદાર વર્ગમાં રહીને કામ કરતાં કરતાં સ્ટેશન નજીક જમીન રાખી, અને સાહેબને બધી વાતનો રિપોર્ટ આપ્યો. એએક વરસ એમ કામ ચાલ્યું. પછી સને ૧૮૯૫ની વડીલસલાવખતે મહે. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન સાહેબની નિમણૂક પરાંતિજ કરવામાં આવી. તેઓ પ્રથમ તો ગામમાં ધાંચીવાડામાં ધર ભાડે રાખીને રહ્યા, અને ફેટલાક દેશી કામદારોને સાથે રાખી યોગરદમ કામ કરતા હતા. મિશને રાખેલી સ્ટેશન પરની જમીન પર સાહેબે પ્રથમ સાત ધરોની ઝોળ બંધાવી, ને દક્ષિણ તરફનાં એ ધર જેમાં હાલ મુખ્ય કામદાર રહે છે, તેમાં સાહેબ પોતે રહેતા (ત્યારે સાહેબ છડા હતા). આ હોંસીલા સાહેબે પગપાળા ધણાં ગામોમાં મુસાફરી કરી. પ્રભુનું કામ કરતાં કદી થોડો કે ખીજું કંઈ વાહન તેમણે વાપર્યું નથી. તેમના શુભ હસ્તે પરાંતિજ મિશન સ્ટેશનનો પાયો નાખાયો. એમના ત્યાં ગયા પછી પાંચ છ વરસે “છપ્પનિયો” નામે ભારે દુકાળ પડ્યો. આ દુકાળે કરીને આ સ્ટેશન જમી ગયું. એ દુકાળ પહેલાં બેચારેક કુટુંબો હરસોલ ગામથી આવ્યાં હતાં : (૧) ચુનીલાલ કૃપાશંકર ને તેમનાં મા આનંદીયા, (૨) તેમના કાકા વાસુદેવ મુળજીલાઇ ગોર, અને (૩) જેડાલાઇ પારખ સોની. એ ત્રણ કુટુંબો અને કામદારો, એ બધાં મિશન કંપાઉન્ડમાં રહેતાં. તેમાં મુખ્ય કામદાર રેવ. ચેહાનલાઇ ગંગારામ હતા. દિપસીંગ-લાઇ શામજી અને જી. જેન્સન (પીર મુસાફર) વગેરે સહાયકારક હતા. છપ્પનિયા દુકાળમાં છોકરાછોડીઓની ભારે ભરતી થઇ. અનાથ છોકરાંને માટે મોટું હોસ્ટેલ ખોલવામાં આવ્યું. કહે છે કે એ અરસામાં ૪૫૦થી તે ૫૦૦ સુધી છોકરાં ટોળે થયાં. છોકરાઓને પરાંતિજમાં રાખવામાં આવ્યા, પણ છોડીઓને તો આણંદ ને બોરસદ એક્ટ્રીનેજમાં મિસ સાહેબોના તાબામાં સોંપી દેવામાં આવી. છોકરાઓને મહે. સ્ટીવન્સન સાહેબે પોતાના પુત્રોની પેઠે ઉછેર્યા, હા, ધણાંજ લાડ લડાવ્યાં. છોકરા તો સ્ટીવન્સન સાહેબને ‘આપા’જ કહીને બોલાવતા, ને હજી મોટા થયા તોપણ

આપાજ કહે છે. મહે. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબને 'કાકા' અને ચોહાન ગંગારામને, વાસુદેવ મુળજીને તથા લાન્ડરસ તેજપાળને પણ તેઓ 'કાકા' કહીને હજીએ બોલાવે છે. એ છોકરાઓને ભણવા માટે મોટી નિશાળ બંધાવવામાં આવી. આંધળા છોકરાઓને ભણાવવા પણ નિશાળ હતી, તે આંધળાની નિશાળ મહે. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબનાં મડમ સાહેબ પોતે ચલાવતાં. ધણી કાળજીથી મહેનત કરીને તેમણે આંધળાઓને વાંચતાં શિખવ્યું. વળી માંદાંને માટે દવાખાનું બંધાવવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી એ વરસ મહે. જી. વિલ્સન સાહેબ પરાંતિજ રહ્યા. તેમનાં માનવંત મડમ સાહેબ કંપાઉન્ડની ઈસ્પીતાલ અને ગામમાં કાઢેલી મિસ ગોસની ઈસ્પીતાલમાં બહુ સારી પેઠે કામ કરતાં હતાં. તેમાં ધણી સ્ત્રીઓ દવા માટે આવતી હતી. વળી પરાંતિજ ગામમાં નિશાળ સ્થાપવામાં આવી. એમ પરાંતિજ મંડળીનું કામ દહાડે દહાડે વધતું ગયું. આ મિશનના છોકરાઓ બધાજ ભણ્યાગણ્યા, પણ જે વધારે શીખ્યા અને હોશિયાર થયા તેમને મિશનમાં નોકરી મળી, અને જેઓ મોટી ઉમરના તથા ઓછું શિખેલા હતા તેમને ખેતીકામ શિખવવા માટે જેસિંગલાઇ દેશાઇલાઇ પાસે રાણીપુર મોકલવામાં આવ્યા. તેઓ ખેતીકામ શીખી રહ્યા ત્યારે તેમને માટે પરાંતિજ તાલુકાના તલોદ ગામની સીમમાં લુણી નદી પર ૩૮૫ એકર જમીન રાખવામાં આવી. તેમાં એક મોટું બીડ છે. સને ૧૯૦૫માં “હિમ્મત રાખીને કામ કરો” એ મીઠા બોધના સ્મરણાર્થે એ બીડમાં “હિમ્મતપુર” નામે પર્વ બંધાવવામાં આવ્યું. તેમાં મિશને છોકરાઓને વસાવી કુટુંબી કર્યા. એમાં દેવળ અને સાહેબ રહી શકે એવું એ ઝોરડા ને બે પરસાળવાળું મોટું ઘર બંધાવવામાં આવ્યું. ખેડુતોને માટે પાસેના ગામ પોરડાની પાસે એક કુવો અને જમીન પણ રાખવામાં આવી, કે માઠે વરસે ખેડુતોને હરકત ન થાય.

આ પરાંતિજ સ્ટેશનમાં મહે. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન સાહેબે, મહે. રેવ. એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી સાહેબે અને વળી મહે. રેવ. એચ. માર્ટિન સાહેબે ધણીજ મહેનત કરી છે. પરાંતિજની આસપાસ કેટલીક શાખાઓ ખોલવામાં આવી. પ્રથમ અમનગર (હાલનું હિમ્મતનગર); તેમાં શરૂઆતથીજ એક કામદાર રાખીને તળમાં તથા ગામડામાં, અને મુસા-

ફરીદ્વારા ઇડર, વડાલી ને ખેડખજાના મેળામાં વારંવાર કામ કરવામાં આવે છે. આ સ્થળે આ લખનાર પોતે પણ બે ત્રણ વર્ષ રહેલો છે ; અને તે તથા આઠદસ કામદારો સામળાજી (લુસડીયા) સુધી મહે. રેવ. બરકટ સાહેબના આમંત્રણથી મેળાપ્રસંગે ગયા હતા. પરાંતિજની બીજી શાખા સાદરા છે, ત્યાં પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ રહે છે. તેમાં પણ મહે. માર્ટિન સાહેબ એક કામદાર મુકી કામ કરાવે છે. વિશેષ સોલંકી સાહેબ, કમળાબાઈ તથા કુલબાઈનાં દીકરી કૃપાબાઈ ત્યાં હોવાથી સંસ્કાર માટે તથા મદિસાને સાહેબને તથા મારે પણ ત્યાં જવું પડતું, તેથી મહે. માર્ટિન સાહેબે ત્યાં એક સારો કામદાર મોકલ્યો. તે ખ્રીસ્તીઓમાં તથા બહારના લોકોમાં હરીફરીને કામ કરે છે. વળી ૧૯૨૭માં મહે. મુરહેડ સાહેબે કૅન્સિલની પરવાનગીથી બે કામદારો મોકલ્યા. તેથી પરાંતિજ મંડળીને વિસ્તાર દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે. જો કે મોટા છોકરા કામે લાગ્યા ને બીજા હિમ્મતપુર ખેતી કરવા ગયા તેથી મંડળીમાં જરા ઓટ થએલી દેખાતી હતી, પણ ૧૯૨૬ માં આણંદથી પ્રિન્સેપેટરી શાળા અને વર્નાક્યુલર ફ્રેન્ચ ક્લાસોના છોકરા તથા શિક્ષકો અને હોસ્ટેલ માસ્તર એ બધા ભરતીરૂપ થઈ આવ્યાથી પ્રાંતિજ મંડળીની ઓટ મટીને પુનઃ ભરતી થઈ. તેથી કંપાઉન્ડના ત્રણે ભાગ ભરાઈ ગએલા દેખાતા હતા; એટલે (૧) ભકિતપુર : દેવળ કંપાઉન્ડ, (૨) શાંતિપુર : અંગલાનું કંપાઉન્ડ અને (૩) ગરબડીયાપુર : હોસ્ટેલ, નિશાળ, વગેરેનું કંપાઉન્ડ. આ નામો મહે. સ્ટીવન્સન સાહેબે પાડેલાં. એકદમ ૬૫-૭૦ છોકરા આવ્યા, અને કુટુંબોસહિત માસ્તરો આવ્યા, એથી ત્રણે કંપાઉન્ડ ભરેલાં દેખાતાં અને રમણીય લાગતાં હતાં. ૧૯૨૭માં ૨૦૦ની વસ્તી હતી.

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં આઈ. પી. મિશનની વસ્તી

(હકીકત પત્રક પરથી ૧૯૨૮ની સાલના આંકડા)

I. વ્યવસ્થિત મંડળીઓ

નંબર	મંડળી	કુલ સંખ્યા
૧.	સુરત	૭૪૪
૨.	બોરસદ	૬૩૨
૩.	બુકહિલ	૩૩૪

નંબર	મંડળી	કુલ સંખ્યા
૪.	પોરડા	૧૦૫
૫.	આણંદ	૪૦૬
૬.	ભાલેજ	૨૬૪
૭.	કેરીપુર	૨૧૬
૮.	અમદાવાદ	૮૪૪
૯.	રાણીપુર (પાળક વિના)	૪૦૩
૧૦.	વાલેસપુર	૧૧૬
૧૧.	ખટાણા	૧૫૬

II. અવ્યવસ્થિત મંડળીઓ

૧.	મંટગમરીપુર	૧૦૧
૨.	નડીઆદ	૧૨૧
૩.	ખંભાત	૪૧
૪.	સોજીત્રા	૫૨
૫.	પરાંતિજ	૧૬૫
૬.	ડીસા	૨૪૩
૭.	ગોધા	૯૮
૮.	ભાવનગર	૭૮
૯.	રાજકોટ (પાળક છે)	૧૯૩
૧૦.	વઢવાણ	૨૫
૧૧.	બારડોલી	૪૭
૧૨.	અરેઠ	૮૦
૧૩.	ભરૂચ	૨૬૯
૧૪.	પોરબંદર	૩૩
૧૫.	કલોપ્પાપુર	૧૯૧

જંગલ દ્રાઈબલ મિશન

૧૬.	દાહોદ	૪૪૧
૧૭.	ઝાલોદ	૬૫૩
૧૮.	સંતરામપુર	૭૫

નંબર	મંડળી	કુલ સંખ્યા
૧૯.	ગરબાડા	૨૪
૨૦.	લુણાવાડા	૧૪
૨૧.	મોરવા	૭

કુલ ૭૧૪૩

પરદેશથી આવેલા મિશનરીઓ (લંડન મિશન)

નંબર	નામ	ગુજરાત (સુરત)માં આવ્યાની સાલ
૧.	રેવ. વિલ્યમ ફ્રેવી	૧૮૧૫
૨.	રેવ. જે. રિક્કનર	૧૮૧૫-૧૮૨૧ (મરણ ૧૮૨૧માં)
૩.	રેવ. આલેક્સાંદર ફ્રેવી	૧૮૨૨-૧૮૪૦ (મરણ સુરતમાં ; કબર દેવળની પાછળ)
૪.	રેવ. વિલ્યમ ક્લાર્કસન	૧૮૩૭
૫.	રેવ. વિલ્યમ ફ્લોવર	૧૮૩૯-૧૮૪૬ (મરણ ૧૮૪૭માં)
૬.	મિ. યંગ	૧૮૫૬-૧૮૬૧ (છાપખાના પર)
૭.	મિ. આન્ટુન (વડોદરે ક્લાર્ક હતા), સ્વયંસેવક.	
૮.	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર	૧૮૪૫ (પછી આઇ. પી.માં જોડાયા)
૯.	રેવ. મોર	

કુલ નવ લંડન મિશનના મિશનરીઓ હતા.

૧. (દેશી) રેવ. હોરમસજી પેસ્તનજી (મુ'બધના) ૧ વર્ષ જંબુસર રહ્યા.
આ મિશનરીઓ ૧૮૪૭માં આઇ. પી. મિશનને કુલ ચાર્જ સોંપીને
ચાલ્યા ગયા. તેમણે આસરે ૫૧ વર્ષ ગુજરાતમાં કામ કર્યું.

આઇ. પી. મિશનના મિશનરીઓ

નંબર	નામ	આવ્યાની સાલ
૧.	રેવ. જેમ્સ ગ્લાસગો, ડી. ડી.	૧૮૪૧-૬૪ (રાજકોટ)
૨.	„ આલેક્સાંદર ફેર	૧૮૪૧ (મરણ ૧૮૪૧માં)
૩.	„ આદમ ગ્લાસગો	૧૮૪૨
૪.	„ એ. ડી. ગ્લાસગો	૧૮૪૨-૧૮૫૫

નંબર	નામ	આવ્યાની સાલ
૫. રેવ.	રોઅર્ટ મંટગમરી	૧૮૪૨
૬. „	જેમ્સ મેકી	૧૮૪૨-૧૮૬૫
૭. „	જેમ્સ રિપર્સ	૧૮૪૨
૮. ડો.	સિક્કલેર (મેડીકલ મિશનેરી)	૧૮૪૩
૯. રેવ.	જ. વ. સ. ટેલર, બી.એ.	૧૮૬૦
૧૦. „	જેમ્સ વોલેસ	૧૮૪૫ (મરણ ૧૮૭૩માં)
૧૧. „	ડનલોપ મોર	૧૮૫૫-૧૮૬૬
૧૨. „	વિલ્યમ ડિક્સન, એમ. એ.	૧૮૬૪-૧૮૭૧ (મરણ સુરતમાં)
૧૩. „	ટી. એલ. વેલ્સ, બી.એ.	૧૮૬૪-૧૮૭૭ (મરણ સુરતમાં)
૧૪. „	વિલ્યમ બીટી, બી. એ.	૧૮૬૫-૧૮૬૦ (રિટાયર્ડ)
૧૫. „	જી. ટી. રે, એમ. એ.	૧૮૬૬-૧૮૬૦ (રિટાયર્ડ)
૧૬. „	ડબ્લ્યુ. મેકમોર્ડિ, એમ.એ.	૧૮૬૭-૧૮૭૬ (રિટાયર્ડ)
૧૭. „	રોઅર્ટ ગિલ્લેરપી, બી.એ.	૧૮૬૮-૧૮૯૯ (મરણ બોરસદમાં)
૧૮. „	જોન શિલેડી, એમ. એ.	૧૮૭૪-૧૯૧૫ (મરણ સ્વદેશમાં)
૧૯. „	ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. પ્લાઝિન, એમ. એ.	૧૮૭૪-૧૮૮૮
૨૦. „	જોન લ્યુએટ, એમ. એ., એલએલ. બી.	૧૮૭૪-૧૮૭૬ (મરણ મુંબઈમાં)
૨૧. „	જી. પી. ટેલર, એમ. એ., ડી. ડી.	૧૮૭૭-૧૯૨૦ (મરણ અમદાવાદમાં)
૨૨. „	એચ. આર. સ્કોટ, એમ. એ., ડી. ડી.	૧૮૮૩-૧૯૨૮ (મરણ ૧૯૨૯ સ્વદેશમાં)
૨૩. „	જે. એફ. સ્ટીલ, એમ. એ., ડી. ડી.	૧૮૮૩-૧૯૧૯ (મરણ દલહૌસીમાં)
૨૪. „	રોઅર્ટ બોયડ, બી. એ.	૧૮૮૪-૧૯૨૭ (રિટાયર્ડ)
૨૫. „	આર. ડબ્લ્યુ. સિક્કલર, બી. એ.	૧૮૮૬
૨૬. „	ટી. મેકનલીસ, બી. એ.	૧૮૮૬-૧૮૮૯ (મરણ આણંદમાં)
૨૭. „	રોઅર્ટ હેન્ડરસન, એમ. એ.	૧૮૯૦-૧૯૨૧ (કુબી ગયા)
૨૮. „	જે. એચ. ફીટ્સીમોન્સ, બી.એ.	૧૮૮૯-૧૮૮૯
૨૯. „	જે. સી. પ્લેર, એમ. એ.	૧૮૯૦

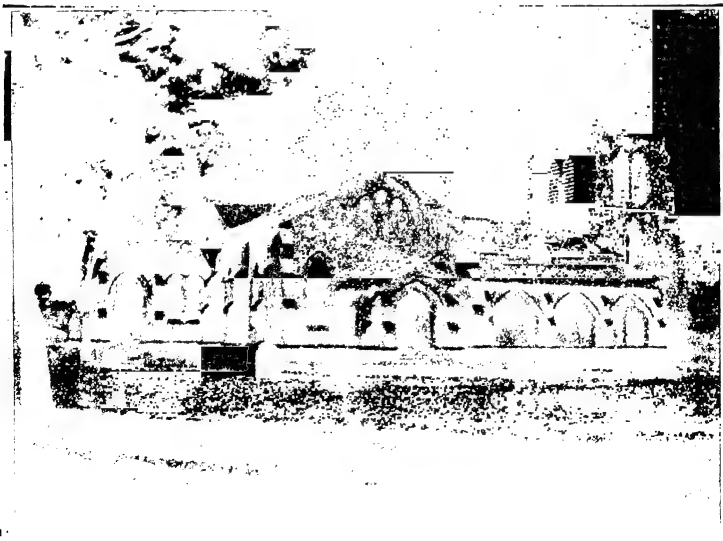
નંબર	નામ	આવ્યાની સાલ
૩૦. રેવ.	રોબર્ટ વિલ્સન, બી. ડી.	૧૮૯૪-૧૯૨૧ (રિટાયર્ડ)
૩૧. „	જે. એસ. સ્ટીવન્સન, એમ. એ., બી. ડી.	૧૮૯૫-૧૯૨૫ (મરણ વિજ્ઞાયતમાં ૧૯૩૦)
૩૨. „	એસ. ગિલેસ્પી, બી. એ.	૧૮૯૫-૧૯૨૮ (મરણ સુરતમાં)
૩૩. „	આર. આર. જોન્સન, બી. એ.	૧૮૯૫-૧૯૧૭ (મરણ અમદાવાદમાં)
૩૪. „	એચ. માર્ટિન, બી. એ.	૧૮૯૬-૧૯૨૭ (રિટાયર્ડ)
૩૫. „	એમ. ડબ્લ્યુ. બીટી, બી. એ.	૧૯૦૦
૩૬. „	જી. વિલ્સન, બી. એ.	૧૯૦૨
૩૭. ડો.	એન. એમ. ગેવિન, એફ. આર. સી. એસ.	૧૯૦૨-૧૯૧૬ (મરણ સ્વદેશમાં)
૩૮. રેવ.	ડબ્લ્યુ. કોવન, બી. એ.	૧૯૦૭-૧૯૦૯ (મરણ અમદાવાદમાં)
૩૯. „	આર.એચ. બોયડ, એમ.એ.	૧૯૦૯-૧૯૨૨ (હાલ વિજ્ઞાયત)
૪૦. „	જે. એમ. લાઇન, એમ. એ.	૧૯૧૫
૪૧. „	જે. રોજર્સ, બી. એ.	૧૯૧૫
૪૨. „	આર. એસ. ડીકી, એમ. એ.	૧૯૧૮
૪૩. „	ડબ્લ્યુ. જી. મલ્લિગન, એમ. એ.	૧૯૨૧
૪૪. „	ડબ્લ્યુ. જે. હાન્ના, એમ. એ.	૧૯૨૨
૪૫. ડો.	જે. બી. હાન્ના, એમ. બી., સીએચ.બી.	૧૯૦૧ (આણંદ)
૪૬. રેવ.	જે. પ્રોલી, બી. એ.	૧૯૨૩
૪૭. „	આર. જે. મુરહેડ, બી. એ.	૧૯૨૪-૧૯૨૮ (રિટાયર્ડ)
૪૮. મિ. એા. એન.	બ્રાઉન, બી. એ.	૧૯૨૬ (અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલ)
૪૯. ડો.	જે. આર. હેન્ડરસન, એમ. બી., સીએચ.બી.	૧૯૨૭
૫૦. „	જે. સ્ટીવન્સન, એમ. બી., સીએચ.બી.	૧૯૨૯

ગુજરાત કાઠિયાવાડના એતદ્દેશી પાળકોની સાંકળ

નંબર	નામ	ક્યાં દીક્ષા થઈ? ક્યારે થઈ? ક્યાં છે?
૧. રેવ.	રામભાઈ કલ્યાણ	બ્રુક્લિન ૧૮૮૮ મરી ગયા
૨. „	નથુભાઈ હરીભાઈ	લાભેજ ૧૮૮૮ „

દેવ. જીહા બાબાઈ
 દેવ. ખીતરબાઈ, દેવ. કે. એમ. રત્નગ્રાહી, દેવ. ખીતાંબર, દેવ. થોખાબાઈ,
 દેવ. લાન્ડસ તેજપાળ, દેવ. શમુએલબાઈ, દેવ. થોડાન ડ. ઠક્કર

ખારસદનું દેવળ

નંબર	નામ	ક્યાં દીક્ષા થઈ?	ક્યારે થઈ?	ક્યાં છે?
૩.	રેવ. થોહાનભાઈ ગંગારામ	સુરત	૧૮૯૩	મરી ગયા
૪.	„ થોમાભાઈ પાયાભાઈ	કેરીપુર	૧૮૯૮	„
૫.	„ લાન્ડરસ તેજપાળભાઈ	ખઢાણા	૧૮૯૮	(રિટાયર્ડ)
૬.	„ પીતરભાઈ ભૂધરભાઈ	સુરત	૧૯૦૩	(રિટાયર્ડ)
૭.	„ કહાનભાઈ માધવજી રત્નગ્રાહી	બુકહિલ	૧૯૦૫	મરી ગયા
૮.	„ પીતાંબરભાઈ સામજી	કેરીપુર	૧૯૦૫	આણંદ
૯.	„ શમૂએલ ડાહ્યાભાઈ	મંટગમરીપુર	૧૯૦૮	મંટગમરીપુર
૧૦.	„ જોહાભાઈ બાભાઈ	બોરસદ	૧૯૦૯	(રિટાયર્ડ)
૧૧.	„ કાનજી પ્રેમાભાઈ	ખઢાણા	૧૯૧૨	(રિટાયર્ડ)
૧૨.	„ રામસિંહ કહાનદાસ	વાલેસપુર	૧૯૧૩	વાલેસપુર
૧૩.	„ જોરોમભાઈ જીવાભાઈ	પોરડા	૧૯૧૩	કારેલા
૧૪.	„ દાનીયેલ ડાહ્યાભાઈ	કેરીપુર	૧૯૧૩	નડીઆદ
૧૫.	„ કુંવરજી માનસિંહ (કચ્છ માટે) અમદાવાદ		૧૯૧૬	મરી ગયા
૧૬.	„ વિશ્વાસ સુલેમાનભાઈ	અમદાવાદ	૧૯૧૬	મુંબઈ
૧૭.	„ જીભાઈ પરશોત્તમભાઈ	કેરીપુર	૧૯૧૮	કેરીપુર
૧૮.	„ થોહાનભાઈ નારાયણભાઈ	બુકહિલ	૧૯૧૯	બુકહિલ
૧૯.	„ માધવલાલ ગોવિંદભાઈ	ખઢાણા	૧૯૧૯	ખઢાણા
૨૦.	„ રેઉબેનભાઈ અબેસિંગભાઈ	પોરડા	૧૯૨૦	પોરડા
૨૧.	„ રણછોડભાઈ ભગવાનભાઈ	ભરૂચ	૧૯૨૧	ભરૂચ
૨૨.	„ ગેંદાલભાઈ અમથાભાઈ	ભાલેજ	૧૯૨૧	ભાલેજ
૨૩.	„ ખોડાભાઈ જોહાભાઈ	સુરત	૧૯૨૭	સુરત
૨૪.	„ પાઉલભાઈ કાળીદાસ	અમદાવાદ	૧૯૨૭	અમદાવાદ
૨૫.	„ સુલેમાનભાઈ રામદાસ	રાજકોટ	૧૯૨૮	રાજકોટ
૨૬.	„ બેન્યામિનભાઈ લાલભાઈ	બોરસદ	૧૯૨૯	બોરસદ

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ મધ્યેની બાઈ. પી. મિશન મંડળીઓમાં સને ૧૮૬૮થી તે ૧૯૩૦ સુધી થએલા વડીલોનાં નામ. જ્યાં તેઓ દીક્ષિત થયા ત્યાંજ તેમનું નામ એકવાર લખવામાં આવ્યું છે. પછી નો

તેઓ બીજી મંડળીમાં પ્રતિસ્થાપિત થયા હોય તો તેમના નામની સામે (ક્યાં પ્રતિસ્થાપિત થયા) તે પણ દેખાડવામાં આવ્યું છે.

આલુ નંબર	મંડળીવાર નંબર	નામ	કઈ મંડળીમાં	સાલ	હાલ ક્યાં છે?
૧	૧	દેશાધભાઇ ખોજદાસ	ખોરસદ	૧૮૬૮	મરણ પામ્યા
૨	૨	ગીરધરભાઇ રૂપજી	"	"	"
૩	૩	ધનુરદાસ વણારસી	"	"	"
૪	૪	કહાનદાસ પુંજભાઈ	"	૧૮૭૭	"
૫	૫	ગોવિંદભાઇ ઉકાભાઈ	"	"	"
૬	૬	હરખાજી કેશવજી	"	૧૯૦૬	ખોરસદ
૭	૭	આશીર્વાદ જીજીભાઇ	"	૧૯૨૦	"
૮	૮	એન્યામીનભાઇ લાલભાઇ	"	૧૯૨૦	" પાળક
૯	૯	સુલેમાન હીરાભાઈ	"	૧૯૨૦	માંડવી
૧૦	૧૦	દાઉદભાઇ ઉકાભાઇ	"	૧૯૨૭	ખોરસદ
૧૧	૧૧	જગન્નાથ શીવરામ	"	૧૯૨૭	ગોધા
૧૨	૧	ડાભાઇ ત્રીકમદાસ	જુકહિલ	૧૯૦૬	મરણ પામ્યા
૧૩	૨	કાળાદાસ લીંબાભાઇ	"	"	જુકહિલ
૧૪	૩	યોહાનભાઇ પુંજભાઇ	"	"	"
૧૫	૪	વાઘજીભાઇ ગોકળભાઇ	"	૧૯૨૯	"
૧૬	૧	દેવજીભાઇ બળવંત	આણુંદ	—	મરી ગયા
૧૭	૨	દાઉદભાઈ નાથાભાઈ	"	"	મરણ પામ્યા
૧૮	૩	ઓમેદભાઇ તળશીભાઈ	"	૧૯૧૮	આણુંદ
૧૯	૪	ડૉ. દલપતભાઇ મકનભાઇ	"	"	મરણ પામ્યા
૨૦	૫	જેઠાભાઇ માધવભાઇ	"	"	"
૨૧	૬	જીવાભાઇ ઉકાભાઇ	"	"	ભાલેજ
૨૨	૭	ડૉ. રંજીભાઇ રણછોડભાઇ	"	૧૯૨૯	વઢવાણ
૨૩	૧	ઉકાભાઈ વિરાભાઇ	ભાલેજ	—	મરણ પામ્યા
૨૪	૨	કુખેરભાઇ બાભાઇ	"	—	ભાલેજ
૨૫	૩	જાખી ખુશાલભાઈ	"	૧૯૨૬	"

આણ નંબર	મંડળીવાર નંબર	નામ	ક્રમ મંડળીમાં	સાલ	હાલ ક્યાં છે?
૨૬	૧	રામભાઈ ખોધાભાઈ	કેરીપુર	૧૯૧૩	કેરીપુર
૨૭	૨	દયાળભાઈ વિરજી	"	૧૯૧૬	મરણ પામ્યા
૨૮	૩	સુંદરભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ	"	"	કેરીપુર
૨૯	૧	ભાણુભાઈ રતનજી મહેતા	સુરત	૧૮૯૨	મરી ગયા
૩૦	૨	કરસન દેવજીભાઈ	"	"	"
૩૧	૩	મકનભાઈ ડાહ્યાભાઈ	"	"	"
૩૨	૪	માનાભાઈ રામાભાઈ	"	"	"
૩૩	૫	એ. એલ. ખોઝ સાહેબ	"	૧૯૧૨	સુરત
૩૪	૬	તીમોથીભાઈ મકનભાઈ	"	૧૯૧૯	"
૩૫	૭	પ્રભુદાસ નારણદાસ	"	૧૯૨૭	"
૩૬	૮	જેસદ્દાભાઈ ખુશાલભાઈ	"	૧૯૨૮	"
૩૭	૧	કાળીદાસ શીવાજી	અમદાવાદ	૧૯૧૭	અમદાવાદ
૩૮	૨	જેરોમભાઈ જેસિંગભાઈ	"	"	"
૩૯	૩	ગાંધીભાઈ ધુળાભાઈ	"	"	"
૪૦	૪	જેમ્સભાઈ ધનજી	"	"	(રિટાયર્ડ)
૪૧	૫	મુકુંદરાય એન્જનીન	"	૧૯૨૭	અમદાવાદ
૪૨	૬	શમૂએલભાઈ જેઠાભાઈ	"	"	"
૪૩	૭	જેમ્સભાઈ ઉકાભાઈ	"	"	"
૪૪	૮	હેનરીભાઈ વિલ્યમભાઈ	"	"	"
૪૫	૧	જેસિંગભાઈ દેશાઈભાઈ	રાણીપુર	૧૯૧૭	મરણ પામ્યા
૪૬	૨	લુથરભાઈ જેસિંગભાઈ	"	"	રાણીપુર
૪૭	૩	લલસિંગ ખેચરદાસ	"	"	મરણ પામ્યા
૪૮	૪	સુરસિંગ માનસિંગ	"	"	ડીસા
૪૯	૧	ભીખાજી મોતીભાઈ	વાલેસપુર	૧૯૧૭	વાલેસપુર
૫૦	૨	જેરોમભાઈ હરીભાઈ	"	૧૯૨૩	મરણ પામ્યા
૫૧	૩	સાવધાનભાઈ મુળજી	"	"	વાલેસપુર
૫૨	૧	યુસદ્દાભાઈ હમીદભાઈ	રાજકોટ	—	મરણ પામ્યા

આલુ નંબર	મંડળીવાર નંબર	નામ	કઈ મંડળીમાં	સાલ	હાલ ક્યાં છે?
૫૩	૨	લાન્ડરસભાઇ ભૂધરભાઇ	રાજકોટ	૧૯૩૦	રાજકોટ
૫૪	૩	ભાણુભાઇ અમથાભાઇ	"	"	"
૫૫	૧	વિશ્રામભાઇ મીઠાભાઇ	ખઢાણા	૧૯૨૩	ખઢાણા
૫૬	૨	મહીજીભાઇ હીરાભાઇ	"	"	પેટલાદ
૫૭	૩	રણછોડભાઇ ગણેશભાઇ	"	"	ખઢાણા
૫૮	૧	ખુશાલભાઇ વિરજી	પોરડા	૧૯૧૩	પોરડા
૫૯	૨	ડીસાભાઇ હાંસજી	"	૧૯૨૯	"
૬૦	૩	અયૂબભાઇ જોડાભાઇ	"	"	"
૬૧	૧	એલીશા અબેસિંગ	ડીસા	૧૯૨૩	ડીસા
૬૨	૧	ધનજીભાઇ ભીખાજી	ભાવનગર	૧૯૨૯	ભાવનગર
૬૩	૨	ડોક્ટર કૃષ્ણસિંગ	"	"	"

જંગલ ટ્રાઇબ્સ મિશનમાં થએલા યુરોપિયન વડીલો.

૧	મિ. એચ. જી. રે	ઝાલોદ	૧૯૧૩
૨	" એ. કોકાર્ટ	દાહોદ	૧૯૧૯
૩	" જી. નિલ	"	૧૯૨૦
૪	" એ. એસ. બ્રીજ	ઝાલોદ	૧૯૨૭
૫	" ડબ્લ્યુ. એચ. રોબીન્સન	"	૧૯૨૭
૬	" આર. હાન્ના	દાહોદ	૧૯૨૮

પ્રકરણ પાંચું

ઝનાના મિશનની સ્થાપના

સમસ્ત હિન્દમાં ઝનાના (પડદે) રહેવાનો રિવાજ છે. પણ ખાસ કરીને રજપૂતસ્તાનમાં, ગરાસીઆમાં, લેવા પાટીદારો ને કરખાતી મુસલમાનોની વસ્તી જ્યાં વધારે છે, ત્યાં તો ખાસ કરીને પડદે રહ્યા વિના છુટકોળ નથી. હિન્દમાં પડદે રહેવાનો રિવાજ મુસલમાની રાજ્યના વખતથી શરૂ થયો કહેવાય છે; તેનું કારણ મુસલમાન જીવાનોનો જીલમ. વહુ દીકરીઓને પુખ્ત-ઉમરે આવતાંજ પડદે રહેવું પડતું હતું. તેઓથી

છ્યોક ચોકબજારે, અને પાણી ભરવા કુવેપાવટે જઈ શકાતું ન હતું. આધું ઓઢવું એ પણ પડદાનીજ નિશાની છે. એ અરધો પડદો છે. આવી બંદીવાન જેવી સ્ત્રીઓને ધર્મનું જ્ઞાન તો ક્યાંથી હોય અને કાણુ આપે ? જ્યારે માતાઓની આવી દશા, ત્યારે સંતાનોની શી દશા ? તેમને સુધરવાની આશા શી હોય ? ખરેખર આવા દેશમાં ઝનાના મિશનની ધણીજ અગત્ય હતી. તે યોગ્ય પ્રસંગે પ્રભુપિતાએ પૂર્ણ કરી. તેના નામની સદા સ્તુતિ થાઓ ! ખચીત પ્રભુનાં કામ બહુજ અન્યથા જેવાં છે. તે પોતાના દરાવો અણુધારી રીતે પુરા કરે છે, તે આ ઉપરથી સાફ જણાય છે.

સને ૧૮૭૪ની સાલે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની વડીલસભા બોરસદમાં મળી. તે વખતે આપણી વડીલસભાએ મરાઠી મિશન વડીલસભા તરફથી બે સલાહકાર પ્રતિનિધિઓ માગ્યા. તેમાં રેવ. ડો. મરિમિયલ સાહેબ અને રેવ. ડો. નારાયણ શેસાદ્રી સાહેબ, એ બે મહાન પુરૂષો પુનાથી પધાર્યા. તેમણે વડીલસભામાં આખર સુધી રહીને બધી હકીકત સાંભળી. પછી તેમણે સત્તાહ આપી કે, આ દેશ માટે ઝનાના મિશનની બહુજ જરૂર છે. આ સલાહને આપણી વડીલસભાએ પુરી રીતે ધ્યાનમાં લીધી, તેમજ આપણા મિશનેરી અગ્રેસરોને પણ તેની ખરી અગત્ય જણાઈ, તેથી તેઓએ આયર્લાંડની માતુશ્રી મંડળી પાસે ઝનાના મિશનની માગણી કરી, અને પ્રભુએ તે માગણી સફળ કરી.

સને ૧૮૭૫ના જુન મહિનાની તા. ૧૨મીએ આયર્લાંડ દેશના લંડનડેરી શહેરમાં એક બંધ સભા ભરાઈ. તેમાં પ્રભુના લાવિક લકતોએ બહુજ હોંસબર્યો લાગ લીધો, અને ગુજરાત કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓમાં ત્રાતાની સુવાર્તા પ્રગટ કરવા સાડ મોડું ઉધરાણું કર્યું. તે વખતે માત્ર એકજ લેડી મિશનેરી ગુજરાતમાં હતાં એટલે મિસ બ્રાઉન. તેઓ પોતાના ભાઈ મહે. રેવ. બ્રાઉન સાહેબ સાથે ૧૮૭૨માં આવ્યાં હતાં અને ૧૮૮૨ સુધી રહ્યાં. તેઓ બોરસદમાં રહીને ખ્રીસ્તી સ્ત્રીઓમાં તથા અન્યધર્મની સ્ત્રીઓમાં હરીફરીને કામ કરતાં હતાં. ગુજરાતમાં આઠનવ વરસ કામ કરીને તેઓ પોતાના ભાઈ સાથે પાછાં સ્વદેશ ગયાં. તે બન્ને ભાઈજીને બહુમાં માંદાં થઈને ગયાં, અને થોડાં વરસ પછી બ્રાઉન સાહેબ ગુજરી

ગયા. મિસ બ્રાઉન હજી સુધી હેયાત છે, અને ગુજરાતને બહુજ યાદ કરે છે. તેમના વહાલા બુકહિલને તેઓ બૂલી ગયાંજ નથી, તેની વાત જાણવા સાંભળવા તેઓ બહુ આતુર છે. તેઓ દર માસનું “સત્યોદય” મંગાવે છે ને વાંચે છે.

ત્યાર પછી ઝનાના મિશનની સ્થાપના થઈ, એટલે બીજાં મિસ સાહેબો આવવા લાગ્યાં. સુરત, બેરસદ, અમદાવાદ, આણંદ, ભરૂચ અને રાજકોટ વગેરે સ્ટેશનોમાં તેમને માટે બંગલા બંધાવવામાં આવ્યા, અને ધરપીતાલો પણ બાંધવામાં આવી. તેમણે આવીને પ્રથમ કન્યા-શાળાઓ ઉઘાડી, અને સ્ત્રીઓને ઘેર, હા, ઘેરઘેર જઈને ધર્મશિક્ષણ આપવા માંડ્યું. સાથે દેશી બાયબલવુમનો રાખીને સ્ત્રીઓમાં તથા છોડીઓમાં પ્રભુનું જ્ઞાન હરેક રીતે ફેલાવવા તેઓ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યાં. મિસ સાહેબોને થોડાજ વખતમાં માલમ પડી આવ્યું કે, મંદવાડની વખતે આ દેશની સ્ત્રીઓની દશા બહુજ દયામણી હોય છે. જે સ્ત્રીઓ ઓઝલ (પડદે) રહે છે, તેઓ કોઈ પુરૂષડોક્ટરની પાસે જતી નથી ને તેમની મદદ લેતી નથી. આથી ઘણી સ્ત્રીઓ ભારે દુઃખ વેડીને કમોતે મરણ પામતી હતી. એ કારણને લીધેજ સ્ત્રીડોક્ટરની ભારે જરૂર જણાઈ. તે પરથી આ દેશમાં સ્ત્રીડોક્ટરોને બોલાવવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

આપણા આઈ. પી. મિશનમાં પ્રથમ સને ૧૮૭૬માં ડોક્ટર મિસ ફોર્સ્ટ સાહેબે સુરતમાં દવાખાનું ખોલ્યું. તે દવાખાનાનો લાભ સુરતની હજારો સ્ત્રીઓએ લીધો. ત્યાર પછી વધતાં વધતાં બેરસદ, આણંદ, ભરૂચ, અમદાવાદ અને રાજકોટ વગેરે મોટી ને ભારે વસ્તીવાળાં શહેરોમાં લેડી ડોક્ટર મિસ સાહેબો ધરપીતાલો ખોલીને ખાસ સ્ત્રીઓને માટેજ ઉપયોગી કામ કર્યાં કરે છે. દૈહિક દવા સાથે આત્મિક દવા-દેવનું જ્ઞાન-સુવાર્તાનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. હા, તેઓ સુવાર્તાઓ પણ વહેંચે છે, ને વેચે છે.

વળી મારે વચ્ચે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, મિસિસ જેકબ (મહે. રેવ. રોબર્ટ મંટગમરી સાહેબનાં વડાં દીકરી) જે મુંબઈના ઓક સિવિલિયન સાહેબ સાથે પરણેલાં હતાં, તે તે સાહેબના મરણ પછી રંગાયાં, ને સુરતમાંજ રહીને સ્ત્રીઓમાં કામ કરતાં હતાં. તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગુજ-

રાતનાં ગામડાંમાં પણ પોતાની સાથે સ્ત્રીકામદારો લઈને ફરવા નીકળતાં. તેમની સાથે લીયા (સિદી) બાઈ હમેશ ફરતી હતી. પછી જ્યાં જ્યાં મોટાં સ્ટેશનો નજીક તેઓ ફરવા જતાં ત્યાંની બાયબલવુમનો પણ તેમની સાથે ફરવા જતી. પેટલાદ, ખઢાણા, સોજીત્રા વગેરે ઠંકાણે તેઓએ અમારી સાથે પણ મુસાફરી કરેલી છે. તેઓએ પોતાની આખી જીંદગી પ્રભુની સેવામાં જ કાઢી હતી. સને ૧૯૧૦માં તેઓ પોતાની સેવાનું ફળ પામવા પ્રભુની પાસે જઈ પહોંચ્યાં.

જનાના મિશનની સ્થાપના પછી જે જે મિસ સાહેબો આ દેશમાં પધાર્યાં ને જ્યાં જ્યાં રહ્યાં ને જે જે કામ તેઓએ કર્યું તે બધાની વિગત-વાર નોંધ મારી પાસે નથી, પણ જે કંઈ થોડુંબહુ હું જાણું છું તે બહુજ ટુંકામાં લખું છું.

મિસ મેક્રી સાહેબ પ્રથમ સુરત રહ્યાં. તેમણે સુરતની છોડીઓને માટે એક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલ ઉઘાડી. તેમાં અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ ચાલતો હતો. એ સ્કુલ સરકાર તરફથી પણ બહુ વખણાતી હતી. પાછળથી તે કન્યાઓની હાઇ સ્કુલ બની, અને મુંબઈની યુનિવર્સિટી સાથે જોડાઈ ગઈ. હિન્દુ, મુસલમાન અને વિશેષે કરીને પારસીઓની છોડીઓ એ સ્કુલથી ઘણોજ લાભ પામી છે. તે સ્કુલમાં મુન્શી અબ્દુલ રહેમાન સાહેબનાં દીકરી આશાબાઈ મુખ્ય શિક્ષિકા ગણાતાં હતાં. વળી મિસ મેક્રી સાહેબે પોતાના એ કામ ઉપરાંત સુરતમાં દેશી ખ્રીસ્તી છોડીઓને માટે એક ટ્રેનિંગ ક્લાસ પણ કાઢી, એ ધરાદાથી કે તેમાં જે પાસ થાય તે બીજી નિશાળોમાં શિક્ષિકાનું કામ બહુ સારી રીતે કરી શકે. પણ જ્યારે અમદાવાદમાં સરકાર તરફથી ફ્રિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ નીકળી ત્યારે જનાના મિશને આ ક્લાસ બંધ કરી, ને ખ્રીસ્તી છોડીઓને અમદાવાદ લણવા મોકલવા માંડી. હાલ ઘણીજ ખુશીની વાત તો એ બની છે કે, પ્રથમ અમદાવાદ, ને પછી બોરસદમાં આપણી પોતાની ટ્રેનિંગ કોલેજ ખોલવામાં આવી છે, ને તેમાંથી વર્ષોવર્ષ ઘણી છોડીઓ સાફ શિક્ષણ પામીને બાહોશ શિક્ષિકાઓ તરીકે બહાર આવે છે.

સને ૧૮૮૫ની સાલમાં ડોક્ટર મિસ મેરી મેકબ્રેજને અમદાવાદ મોકલવામાં આવ્યાં. ત્યાં તેમણે સ્ત્રીઓને માટે એક દવાખાનું ઉઘાડ્યું,

તેમાં ગરીબ ધરનાં તેમજ હિન્દુ, મુસલમાન અને પારસી વગેરે મોટાં ધરનાં યૈરાં દવાનો લાભ લેતાં હતાં ; કેમકે કુળવાન અને જનાને રહેનાર સ્ત્રીઓ જાહેર ધરપીતાલમાં દવા લેવા જતાં હમેશાં અટકે છે, પણ તેઓ સ્ત્રી ડોક્ટર પાસે ધણી ખુશીથી દવા કરાવે છે, ને જરાય આચકા ખાતાં નથી ; તેથી આ દવાખાનામાં સ્ત્રીઓની સારી સંખ્યા થાય છે. ડોક્ટર મિસ સાહેબો અને બીજાં જનાનાખાતાનાં મિસી સાહેબો દેશી ખ્રીસ્તી બાઈઓને પોતાની સાથે રાખીને હમેશાં પોતાનું કામ ધમધોકાર ચલાવ્યા કરે છે. વળી દરેક દવાખાનામાં તેઓએ આ એક ઉત્તમ રીત રાખી છે કે, દર સવારે ડોક્ટર ને સહાયકારી બધાં માણસો ભેગાં થઇને એક કોટડીમાં એકાંતે શાસ્ત્ર વાંચીને પ્રાર્થનાથી ઇશ્વરની સહાય માગે છે, અને પછી કામે લાગે છે. અંદરના દરદીઓની સારવાર કર્યા પછી બહારથી આવેલા દરદીઓને એકઠા કરી તેમની આગળ શાસ્ત્રવાંચન તથા પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, પછી તેમને દવા આપવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાક ભાવિક જનો સુવાર્તા પણ ખરીદે છે. આથી ડોક્ટર ને દરદીઓ પર ઇશ્વરનો અનુગ્રહ આવે છે. ડોક્ટર મેરી મેકન્જેન્ઝ અમદાવાદમાં ચાર વર્ષ દવાખાનું ચલાવ્યું. તેમાં મહુમ ડોક્ટર દલપત મકનભાઈ કંપાઉર હતા. પછી તેમને વધુ અભ્યાસ કરવા મેડિકલ સ્કુલમાં દાખલ કરી ડો. મેરી મેકન્જેન્ઝ સ્વદેશ ગયાં, એવી આશાથી કે પોતે વિલાયતથી પાછાં આવે ત્યારે ડો. દલપતભાઈ તેમને વધુ ઉપયોગી થઈ પડે. પણ રજા ભોગવી પાછાં ફરતાં સને ૧૮૯૨માં ડો. મેરી મેકન્જેન્ઝ અને મહે. રેવ. વિલ્યમ બીટી સાહેબનાં મડમ સાહેબ, એ બન્ને સદાના વિશ્રામમાં ગયાં (દરિયામાં ડુબી ગયાં). આ દુઃખદ ખબર ગુજરાતમાં આવતાંજ સર્વે વહાલાંને અત્યંત દુઃખ થયું.

બોરસદમાં મિસ રોબર્ટ્સ સાહેબ દવાખાનાનું કામ કરતાં હતાં. ત્યાર પછી ડો. મિસ ઇ. મંટગમરી સાહેબ તે દવાખાનું ચલાવતાં હતાં. તેઓના ભરૂચ ગયા પછી ડો. મિસ મેકલડેરી સાહેબ એ દવાખાનું ચલાવે છે. તેઓ બુનાં અને અનુભવી છે. તેમની સાથે થોડાંક વર્ષથી ડો. મિસ બોયડ સાહેબ ડોક્ટરનું કામ કરે છે. ભરૂચમાં પણ ખાસ સ્ત્રીઓને માટે દવાખાનું છે. તેમાં ડો. મિસ. ડન, એમ. બી., બી. સી.એચ. કામ કરે છે.

મિસ રૉબર્ટ્સ સાહેબે પહેલાં બોરસદ કામ કર્યું, પછી તેઓ આણંદ ગયાં ને ત્યાં તેમણે સ્ત્રીઓ માટે દવાખાનું ખોલ્યું. આણંદ ગામમાં પણ મોટું ઘર રાખી તેઓ દવા કરતાં હતાં. ત્યાર પછી આણંદમાં આપણી મોટી ઇસ્પીતાલ થઇ; તેમાં ડૉ. મહેરબાન ગેવીન સાહેબ અને તેમનાં મઝમ સાહેબ પુરૂષો ને સ્ત્રીઓની દવા કરવા લાગ્યાં. આ આપણી ઇસ્પીતાલ બહુ પ્રખ્યાત થઇ પડી. તેમાં હાલ ડૉ. હાન્ના સાહેબ મુખ્ય ડોક્ટર તરીકે કામ કરે છે.

જે બધાં મિસ સાહેબો આ દેશમાં આવીને કામ કરી ગયાં, અને હાલ કરે છે તેમના કામનું સવિસ્તર વર્ણન લખીએ તો એક મોટું પુસ્તક થાય. આ નાના પુસ્તકમાં એવું સવિસ્તર વર્ણન સમાઇ શકે નહિ. પણ તેઓ જે જે મુખ્ય કામ કરે છે તે જો માત્ર ગણી જાઉં તો તેમનાં ખાસ કામ ક્યાં ક્યાં છે તે વાંચનાર જાણી શકશે :

- (૧) દેશની સર્વ અબળા (સ્ત્રીઓ, છોડીઓ)ને ખ્રીસ્તની સુવાર્તા પ્રગટ કરવી-કરાવવી. એમાં ખ્રીસ્તી અને વિધર્મી સર્વે આવી જાય છે.
- (૨) સ્ત્રીઓને માટે ખાસ દવાખાનાં ખોલીને દરદી સ્ત્રીઓની દવા કરવી. જે સ્ત્રીઓ જાહેર દવાખાનામાં જઇ પુરૂષ ડોક્ટરોની મદદ લેતી નથી એવી સ્ત્રીઓની દવા ને સારવાર કરવી. તેમ કરતાં પણ સુવાર્તા પ્રગટ કરવાનો હેતુ ને ઇરાદો અખંડ રાખીને સુવાર્તિક બાઇબો હમેશ એ કામ કર્યાજ કરે છે, ને ગીતોથી આખી ઇસ્પિતાલ ગજવી મુકે છે.
- (૩) અનાથાશ્રમમાં આવેલી અનાથ છોડીઓની પ્રીતિપૂર્વક સંભાળ કરવી. તે સાથે ગીતો, શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા પ્રાર્થનાઓ કરવા-કરાવવામાં આવે છે.
- (૪) ખ્રીસ્તી સ્ત્રીઓ માંદગી વખતે મોટી સહાય પામે છે, ને ઘણી સ્ત્રીઓ જોખમોમાંથી બચી જાય છે. આ તો ઝનાના મિશન ઇસ્પિતાલોનો પ્રતાપ છે. ખ્રીસ્તી છોકરીઓને ઉચી ફળવણી આપવી, દેશી ખ્રીસ્તી સ્ત્રીઓને ફળવળે બેબલ-વુમેનના કામને લાયક કરવી, તેમની સાથે ફરીને ગામડાંમાં

સુવાતી પ્રગટ કરવી-કરાવવી, એ એમનું મુખ્ય કામ છે. કેટલીક છોડીઓને ડોકટરી કામમાં કાબેલ કરી કંપાઉંડરનું, નર્સનું કામ શિખવીને પારંગત કરવામાં આવે છે. બધી ધરપીતાલોમાં આ કામ કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પ્રથમ કેટલીક દબોરાહમા જેવી ઘણી બૈંયસલુમનો થઇ ગઇ. તેમાંનાં થોડાંક મુખ્યારક નામો આ સ્થળે શોભ્યા વગર રહેશેજ નહિ, જેમકે—

(૧) કુલબા રામદાસ (બોરસદ), (૨) લેઆહબેન (સુરત), (૩) વખતબા ઇશ્વરદાસ (બોરસદ), (૪) જીતાબેન પ્રેમાભાઈ (બોરસદ), (૫) આશાબાઈ જેઠાભાઈ (પ્રથમ બોરસદ, પછી પરાંતિજ, હાલ અમદાવાદ), (૬) એસ્તેરબા ગબડભાઈ, (૭) કીરપાબાઈ મોતીભાઈ (બોરસદ), તથા માનબાઈ, (૮) જીબાબેન આશિષભાઈ (આણંદ), (૯) લાયજીબા રામદાસ (અમદાવાદ), નાનીબા સામાજી (અમદાવાદ), (૧૦) પ્રધાનબા જશાભાઈ (બુકહિલ); (૧૧) જીવીબાઈ માધવલાલ, (૧૨) મેરીબાઈ લાલા, તથા (૧૩) રાખાબાઈ ગણેશ (ભાલેજ), એ જીનાં જમાનાનાં સુવાર્તિક બેનો હતાં. હાલ તેમાંનાં કેટલાંક છે, અને કેટલાંક મરણ પામેલાં છે. ત્યાર પછી હાલમાં બધે ઠેકાણે બેનો મિસ સાહેબો સાથે અને કેટલીક તેમની દેખરેખમાં કામ કરે છે. હવે જે જે મિસ સાહેબો આયર્લેંડથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં પધાર્યાં તેમનાં મુખ્યારક નામોની ટીપ આ સ્થળે આપવી બહુજ ઉચિત છે.

જનાના મિશનનાં મિસ સાહેબો

નંબર	નામ	સાલ	કુંક હકીકત
૧.	મિસ બ્રાઉન	૧૮૭૪-૧૮૮૨	
૨.	ડો. ફ્રેરેટ	૧૮૭૬-૧૮૮૫	
૩.	મિસ પાટેસન	૧૮૭૬-૧૮૭૮	
૪.	„ આર્મસ્ટ્રાંગ	૧૮૭૭ (શીલેડી સાહેબ સાથે લગ્ન ૧૮૭૯માં)	
૫.	„ લૉગ	૧૮૭૮-૧૮૮૩ (ક્રિસ્ટન ફ્રેન્કેટ સાથે લગ્ન)	
૬.	„ મેકી	૧૮૮૧-૧૮૯૦	
૭.	„ બાલ્કર	૧૮૮૨ (ડો. સ્ટીલ સાહેબ સાથે લગ્ન ૧૮૮૬)	
૮.	ડો. રોબર્ટસ	૧૮૮૩ (બોરસદ ને આણંદના દવાખાનામાં)	

નંબર	નામ	સાલ	ટુંકે હકીકત
૯.	મિસ મોર	૧૮૮૪ (ડો. સ્કોટ સાહેબ સાથે લગ્ન ૧૮૮૮)	
૧૦.	ફ્રાન્સીસ વાન બીર્જસ્ટાઇન	૧૮૮૪-૧૮૮૫	
૧૧.	મિસ શા	૧૮૮૪-૧૯૧૧	
૧૨.	ડો. મેરી મેકલેન્ક	૧૮૮૫-૧૮૯૨ (પાછાં આવતાં ડુબી મુખ્યાં)	
૧૩.	મિસ મેકડોવેલ	,, (પાછાં ગયાં)	
૧૪.	,, હેન્ડરસન	૧૮૮૬-૧૮૮૭ (મરણ પામ્યાં)	
૧૫.	,, સુલીવન	૧૮૮૭-૧૮૯૦ (પાછાં ગયાં)	
૧૬.	મિસિસ જેકબ (મંટગમરી સાહેબનાં દીકરી)	૧૮૮૮-૧૯૧૦	
૧૭.	મિસ સ્ટેવલી	૧૮૮૮-૧૮૯૦ (પાછાં ગયાં)	
૧૮.	,, કોનેલ	૧૮૮૯-૧૮૯૦ ,,	
૧૯.	,, મિલિકન	૧૮૯૦-૧૮૯૭.	
૨૦.	,, એ. મંટગમરી	૧૮૯૧	
૨૧.	,, આર્નોલ્ડ	૧૮૯૧-૧૯૧૨ (સુરતમાં ૨૧ વર્ષ રહ્યાં)	
૨૨.	,, જે. બીટી	૧૮૯૧-૧૯૦૭ (આણંદ રહ્યાં)	
૨૩.	,, ઇરવીન	૧૮૯૩	
૨૪.	,, એફ. બીટી	૧૮૯૩	
૨૫.	ડો. ઇ. મંટગમરી	૧૮૯૫-૧૯૨૦ (ખોરસદ ને ભરૂચ રહ્યાં)	
૨૬.	મિસ સ્કોગી	૧૮૯૬	
૨૭.	,, એકર્ડ	૧૮૯૬-૧૯૦૦	
૨૮.	,, સ્ટોન્સ	૧૮૯૭.	
૨૯.	,, સ્ટીન	૧૮૯૮-૧૯૧૨ (અમદાવાદમાં મરણ)	
૩૦.	,, એગન, બી.એ., એલ.એલ.બી.	૧૮૯૯	
૩૧.	,, વિલ્સન	??	
૩૨.	ડો. હુસ્ટન, એમ. બી.	૧૯૦૦-૧૯૦૭	
૩૩.	,, ફોર્ડ, એમ. બી.	૧૯૦૦	
૩૪.	,, મેકલેડરી, એમ. બી., સી.એચ.બી.	૧૯૦૧ (લાલ ખોરસદ)	
૩૫.	મિસ મેકોલી	૧૯૦૧	
૩૬.	,, ગિલેસ્પી	૧૯૦૨	

નંબર	નામ	સાલ	ટુંક હકીકત
૩૭.	મિસ કુહુન, બી. એ.	૧૯૦૩	
૩૮.	,, શિલેડી	૧૯૦૩	(હાલ ઓરટ્રેલિયા)
૩૯.	,, સ્ટુઅર્ટ	૧૯૦૩	
૪૦.	,, રાઇલન્સ	૧૯૦૪	(હાલ સ્વદેશ)
૪૧.	ડો. ડન, એમ. બી., બી. સીએચ.	૧૯૦૬	(ભરૂચ)
૪૨.	મિસ હેનરી, બી. એ.	૧૯૦૮	
૪૩.	,, સ્ટીવન્સન	૧૯૦૯	(ડીપી સાહેબ સાથે લગ્ન)
૪૪.	,, જોમિસન, બી. એ.	૧૯૧૦	(લુઇસ સાહેબ સાથે લગ્ન)
૪૫.	,, ફ્લેમિંગ, એમ.એ.	૧૯૧૨	
૪૬.	,, બોલ, એમ. એ.	૧૯૧૩	
૪૭.	,, કે. મેકફેરન, બી.એ.	૧૯૧૬-૧૯૨૧	(રોજર્સ સાહેબ સાથે લગ્ન)
૪૮.	,, કેમરોન	૧૯૧૯	(હાલ ભરૂચ)
૪૯.	ડો. બોયડ, એમ.બી., બી. સીએચ.	૧૯૨૦	(હાલ બોરસદ)
૫૦.	મિસ મેકાર્થની, એમ. એ.	૧૯૨૧-૧૯૨૯	(મરણ બોરસદ)
૫૧.	,, હડસન	૧૯૨૨	
૫૨.	,, બ્લેર, બી. એસસી.	૧૯૨૨	(હાના સાહેબ સાથે લગ્ન)
૫૩.	,, ડોનાલ્ડસન	૧૯૨૩-૧૯૨૫	(રીટાયડ)
૫૪.	,, મેગિલ	૧૯૨૩	(હેલ્ક્સ સાહેબ સાથે લગ્ન)
૫૫.	,, બારી	૧૯૨૪	
૫૬.	,, ડીટી	૧૯૨૪	(ડા. સ્ટીવન્સન સાથે લગ્ન)
૫૭.	,, પાર્ક, બી. એ.	૧૯૨૪	
૫૮.	,, વિલ્સન, એમ.બી., સીએચ.બી., ડી.પી.એચ.	૧૯૨૪	(હાલ ભરૂચ)
૫૯.	,, એલ્યોટ, બી. એસસી.	૧૯૨૬	
૬૦.	,, મક્લગેજ, એમ. એસસી.	૧૯૨૬	
૬૧.	,, વિલ્કીમસન, એમ.બી., બી. સીએચ.	૧૯૨૭	(બોરસદ)
૬૨.	,, એન. રકોટ	૧૯૨૯	
૬૩.	,, ડી. હેમિલ્ટન	૧૯૨૯	
૬૪.	,, હન્ટર ૧૯૨૯ (નર્સ, આઇ. પી. મિશન હોસ્પિટલ, આણંદ)		

જંગલ ટ્રાઇવુસ મિશનની સ્થાપના

(૧) કામ અને વૃદ્ધિ

સને ૧૮૫૬ માં રેવ. રે. સાહેબ અને રેવ. ડિકસન સાહેબે પંચ-મહાલમાં જઈને બીલ લોકાની મુલાકાત લીધી, અને તેઓમાં કામ કરવા માટે ગોધરામાં બે કામદાર મુક્યા.

સને ૧૮૮૭ માં રેવ. ડો. જી. શિલેડી સાહેબે બીલ લોકા વિષે એક ચોપાનિયું (અંગ્રેજીમાં) છપાવીને બહાર પાડ્યું, અને વળી તે આયર્લીન્ડની બોર્ડ પર મોકલ્યું. તે પરથી બેલફાસ્ટમાં એક મોટી સભા મળી, અને બીલ લોકા માટે મિશનેરીઓ મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. તેનું નામ “જંગલ ટ્રાઇવુસ મિશન” રાખવામાં આવ્યું. જેઓએ કોલેજમાં અભ્યાસ કરેલો નહિ, પણ જેઓ કામ કરવાને લાયક ને ધણા આસ્થિક હોય એવા મિશનેરીઓને ત્યાં મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. એ રીતે આ મિશનની સ્થાપના થઈ. સને ૧૮૮૯માં ત્યાંની જનરલ એસેમ્બલીમાં એક કમિશન મોકલવામાં આવ્યું, અને સને ૧૮૯૦માં આ મિશન બેલફાસ્ટમાં મંજૂર કરવામાં આવ્યું.

એ મિશનના પ્રથમ મિશનેરી વિલ્યમ મલિગન સાહેબ હતા. તેમને સને ૧૮૯૦માં ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. તેઓએ પ્રથમ સુરતમાં રહીને ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. આયર્લીન્ડની હોમ કમિટીની એવી મરજી થઈ કે, મિ. મલિગન સાહેબ એકલા બીલ લોકામાં ના જાય, માટે તેમની સાથે જવા સાડ મિ. જી. ડબ્લ્યુ. પ્લેર સાહેબને ઠરાવવામાં આવ્યા. એ બન્ને સાથે બીલ દેશમાં દાહોદ ગયા, પણ તેમને સગવડ કરી આપવા આણંદથી મહે. રેવ. ડો. જી. શિલેડી સાહેબ તેમની સાથે દાહોદ સુધી ગયા. તેઓએ દાહોદમાં તૈવાડામાં એક મકાન ભાડે રાખ્યું. એ ભાડાના ધરમાં રહીને તેઓએ બંગલા, ધરો, વગેરે માટે જમીન રાખી, અને બંગલો વગેરે બંધાવતાં બંધાવતાં તેઓ આસપાસનાં ગામડાં ને દાહોદમાં કામ કરતા રહ્યા. તે વખતે તેમની

સાથે દાનીયેલ પ્રેમાભાઈ કરીને સુરતના એક દેશી કામદાર હતા. બંગલો તૈયાર થયો ત્યારે સાહેબો તેમાં રહેવા ગયા, ને તેમણે ધમધોકાર કામ કરવા માંડ્યું.

સને ૧૮૯૩માં મિ. જી. એચ. મકનિલ ને તેમનાં મડમ સાહેબ આવ્યાં. પાછળથી એમને રેવરેન્ડની દીક્ષા મળી. કામદાર વધ્યા માટે તેમણે બીજું સ્ટેશન ઝાલોદ ઉઘાડ્યું, ને કામમાં વધારો કર્યો.

નવા સ્ટેશન ઝાલોદમાં મિ. મલિગન સાહેબ રહેવા ગયા. સને ૧૮૯૫માં જંગલ ટ્રાઇબ્સ મિશન માટે કૅન્સિલ સ્થાપન કરવામાં આવી, એટલે બધું કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા લાગ્યું. વળી તેઓ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની આઈ. પી. મિશન કૅન્સિલ અને વડીલસભા સાથે જોડાઈને પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટ વગેરે આપે છે. ધર-મૂળથી તેમને જોષતા કામદારો પણ આઈ. પી. મિશન કૅન્સિલ પુરા પાડે છે, પણ હાલમાં તો તેઓ પોતાના ખાતામાં છોકરાઓને લણાવીને તેમને ખપ પુરતું જ્ઞાન આપે છે, તેથી ધણાખરા કામદાર તેઓ પોતાના મિશન-માંથી રાખે છે. તેઓમાંના કેટલાક જીવાનો અમદાવાદ ડિવિનિટી કોલેજમાં શીખીને લેસન્સ પણ પામ્યા છે.

સને ૧૮૯૭માં મિ. આર. બી. મોઝીની સાહેબ આવ્યા. બીલ મિશનમાં પહેલવહેલાં બાપ્તિસ્મા લઈ ખ્રીસ્તી થનાર નારસિંગભાઈ જગજીભાઈ હતા. તેમનું બાપ્તિસ્મા રેવ. જી. ડબ્લ્યુ. પ્લેર સાહેબે કર્યું હતું. તેઓ જણેલા હતા માટે રેલ્વેખાતામાં મુદરદમનું કામ કરતા હતા. ખ્રીસ્તી થયા પછી તેઓ મિશનમાં કામદાર થયા, પણ તેમના પર તેમનાં સાસ-રિયાં તરફથી ભારે સતાવણી આવી. તેઓએ તેમને મારવા ધર ધેર્યું પણ પ્રભુએ તેમને બચાવ્યા, ને એક અળણ્યા માણસે મહા બહાદુરીથી તેમને ઝાલોદ પહોંચાડ્યા. કહે છે કે એ અળણ્યો બહાદુર ને દિલાસો દેનાર તો ઇસુ કે તેનો દૂત હતો. નારસિંગભાઈ તો બીલ મિશનનું પ્રથમ ફળ કહેવાય.

સને ૧૮૯૯માં ડોક્ટર મેકગ સાહેબ આવ્યા. એજ અરસામાં સંતરામપુર અને સુંધરોડ એ બે સ્ટેશનો ખોલવામાં આવ્યાં. સને ૧૯૦૦માં “છપનિયો” પડ્યો, ત્યારે આ મિશને ધણા જીવોનો બચાવ કર્યો.

તેઓએ ભૂખ્યાંને અન્ન, ઉધાડાંને વસ્ત્ર અને નિરાધારને આધાર આપ્યો. આ વખતે જેમ બીજાં મિશનનો તેમ આ મિશનને પણ છોકરા-છોકરીઓને માટે અનાથાશ્રમો બાંધ્યાં, અનાથ છોકરાંઓનું પાળણું કર્યું; અને ઘણી રક્ષણી લાસો ગતે ધાલી. આ માઠા વખતમાં સરકારને પણ સંકટનિવારણ કામમાં મિશનરીઓએ બહુજ મદદ આપી હતી. વળી તેઓએ પોતાનાં મિશનોથી મોટું ખર્ચ કરીને રાજપરરાજનો બેઠ નહિ. રાખતાં ગાયકવાડી, નવાબી, અને દેશી રાજ્યની પ્રજાને પણ બનતી મદદ આપી તેમના જીવો ઉગાર્યા. એ બાબત જોટલું લખીએ એટલું લખી શકાય. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેઓએ મિશન કામદારોને ગામેગામ ને ઘેરઘેર મોકલીને ગરીબોને શોધી કઢાવ્યા અને તેમને મદદ આપી. વળી તેઓએ રસ્તે રક્ષણતાં અનાથ છોકરાંને એકઠાં કરાવ્યાં. એવાં અશક્ત છોકરાંથી ચક્રાય નહિ ત્યારે મિશનરી સાહેબો તેમને પોતાના ઘોડા પર બેસાડીને પોતે ઘોડો દોરતા, ને ચાલતાં પોતાના આશ્રમે લાવી પરવરશી કરતા !! સને ૧૯૦૧ ની સાલે રેવ. મંટગમરી સાહેબ હિન્દની મુક્તાકાંતે આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે ડો. જે. બી. હાન્ના સાહેબને લેતા આવ્યા. તેમણે પહેલાં કેટલાંક વર્ષ સુધી બીલ લોકામાં કામ કરેલું; પછી સ્વદેશ ગયા બાદ તેમણે ડાક્ટરના કામનો અભ્યાસ કર્યો, અને મહે. ડાક્ટર ગેવિન સાહેબના મરણ પછી આણંદમાં તેમની જગ્યાએ તેઓ સાહેબ નીમાયા; અને હાલ સુધી એજ ઇસ્પીતાલમાં તેઓ ડાક્ટરનું કામ કરે છે.

સને ૧૯૦૩ માં મિ. સ્લોન સાહેબ પધાર્યા, પણ દુઃખની વાત કે, ૧૯૦૪ માં તેઓ દેવલોક પામ્યા. સને ૧૯૦૪માં મિ. ડી. લુઇસ સાહેબ આવ્યા. તેઓ પ્રથમ વડીલની અને પછી રેવરેન્ડની દીક્ષા પામ્યા.

એવી રીતે કામ શરૂ થયા પછી કેટલાક મિશનરીઓ આવ્યા. તેમનાં મુખ્યારક નામોજ માત્ર આ સ્થળે આપેલાં છે. જેમકે—સને ૧૯૦૫ માં મિ. ફર્ગ્યુસન સાહેબ આવ્યા. ૧૯૦૬માં મિ. રે સાહેબ આવ્યા. ૧૯૧૩માં મિ. આંદ્રુ કોકાટ સાહેબ, ૧૯૧૪માં મિ. જે. નીલ સાહેબ, ૧૯૨૦માં મિ. એ. એસ. બ્રીજ સાહેબ, ૧૯૨૧માં વડીલ ડબ્લ્યુ. રોબીન્સન અને ૧૯૨૨માં મિ. આર. ઇ. હાન્ના સાહેબ પધાર્યા.

(૨) જંગલ દ્રાવણ મિશનનાં ફેરિયાનો અને સભાસદોની સંખ્યા
(સને ૧૯૨૮ સુધી)

નામ	સભાસદોની સંખ્યા
૧. દાહોદ (બે હદ એટલે માળવા અને ગુજરાત વચ્ચેનું શહેર)	૪૪૧
૨. ઝાંઝોદ	૬૫૩
૩. સંતરામપુર	૭૫
૪. ગરબાડા	૨૪
૫. લુણાવાડા	૧૫
૬. મોરવા	૭

કુલ ૧૨૧૫

(૩) દેશી જુના કામદારો

૧. દાનીયેલ પ્રેમાભાઈ	૧૨. રૂપાભાઈ મુળજીભાઈ
૨. રામચંદ્ર નાનાભાઈ	૧૩. દાઉદભાઈ ઉકાભાઈ
૩. રામા નાથાભાઈ	૧૪. ભલજી વેસ્તા
૪. જેઠાભાઈ બાભાઈ (ચાંડો વખત)	૧૫. વિશિયા નારજી
૫. નારસિંગ જગજીભાઈ	૧૬. નાથા રાયસિંગ
૬. મોરાર મોટાભાઈ	૧૭. ધીરાજી દલાજી
૭. ખુશાલ રામભાઈ	૧૮. દલજી માનજી
૮. મોતીભાઈ જેઠાભાઈ	૧૯. ભાવાભાઈ લીંબાજી
૯. લક્ષ્મીભાઈ નરસીંહ	૨૦. લાલા કેશવભાઈ
૧૦. માધવભાઈ સામાભાઈ	૨૧. રણુછોડભાઈ જીવાભાઈ
૧૧. હીરજી માલજીભાઈ	૨૨. વાલજીભાઈ કાળીદાસ

મકરણ ૭મું

હોમમિશનની સ્થાપના

(૧) શરૂઆતના કામદારો અને સ્ટેશનો

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની પ્રેસિડેન્સી સુવાર્તાપ્રચારક મિશનની સ્થાપના તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૮ના રોજે થઈ. આ સંસ્થાનું ખીજું નામ “હોમ મિશન” કે “કચ્છ મિશન” છે. આ મિશનની સ્થાપના માટે આણંદ મુકામે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંની જુદી જુદી ૨૧ મંડળીઓમાંથી ૫૯ પ્રતિનિધિઓની સલા થઈ. તેની બધી હકીકત અહીં લખતાં પરવડે નહિ; માત્ર સાર લખું છું. આ સલામાં પાંચ મહાન મિશનેરી સાહેબો એટલે રેવ. ડો. જે. શિલેડી સાહેબ, રેવ. આર. બોયડ સાહેબ, રેવ. ડો. જી. પી. ટેલર સાહેબ, રેવ. આર. હેન્ડરસન સાહેબ, તથા રેવ. ડો. જે. એફ. સ્ટીલ સાહેબ ખીરાજેલા હતા. વળી તેમાં છ દેશી પાળકા એટલે રામભાઈ કલ્યાણ, રેવ. નથુભાઈ હરીભાઈ, રેવ. ચોહાન ગંગારામભાઈ, રેવ. થોમાભાઈ પાથાભાઈ, રેવ. લાજરસ તેજપાળભાઈ, અને રેવ. પીતરભાઈ બૂધરભાઈ હતા. એ વખતે પ્રથમ વૃદ્ધ પાળક રેવ. ડો. જે. શિલેડી સાહેબે પ્રાર્થના કરાવી પ્રભુની મદદ માગીને સલાનું કામ શરૂ કર્યું. રેવ. પીતર બૂધરભાઈની દરખાસ્તથી રેવ. ચોહાન ગંગારામ આ સલાના પ્રમુખ નીમાયા. ખીજી દરખાસ્તોથી ડો. દલપત મકનભાઈને સેક્રેટરી તથા વડીલ ઓબેદ તુળસીભાઈને ખજાનચી ઠરાવવામાં આવ્યા. દરેક મંડળીમાંથી પ્રતિનિધિઓ ચુંટવામાં આવ્યા, અને એવા પ્રતિનિધિઓની એક સામાન્ય સલા બની. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એ પ્રતિનિધિઓ વર્ષ આખરે વડીલસલા વખતે ભેગા થાય, ને એમ દરેક વરસે જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓ ઠરાવવામાં આવે.

વળી દેખરેખ રાખનારી દસ માણસોની એક સમિતિ ઠરાવવામાં આવી, જેમાં પ્રમુખની ચુંટણી દર વરસે નવી થાય, પણ સેક્રેટરી અને ખજાનચી લાંબા વખત સુધી રહી શકે. એ સમિતિના સભ્યો દર વરસે બદલી શકાય ને જુદી જુદી મંડળીઓમાંથી નવા ચુંટાય.

વળી મિશનેરી પાળકામાંથી છ મિશનેરીઓની સલાહકાર સમિતિ ચુંટવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કારોબારી સમિતિ તેની સલાહ લે. એ બધાં કામની ગોઠવણ કરતાં ૧૪ દરખાસ્તો થઇ ને બધી મંજૂર કરવામાં આવી. તેમાં સાતમી દરખાસ્ત એ હતી કે, દર વરસે ઇસ્ટર સન્ડેને દિવસે આ મિશન માટે બધી મંડળીઓમાં ઉધરાણું થાય ને આ મિશનના સંબંધમાં ઉત્તેજનદાયક ભાષણો કરવામાં આવે. આ બધી દરખાસ્તો “હોમમિશનની સ્થાપના” નામના ચોપાનિયામાં લખેલી છે. ત્યાર પછી જુદા જુદા સભ્યોએ ઘણી ચર્ચા કરી, ને એ બધું લખવાનું કામ સેક્રેટરીને હવાલે કરવામાં આવ્યું. પછી રૂઝરુમ્ ગીત ગવાયું ; અને રેવ. જી. પી. ટેલર સાહેબે તથા રેવ. પીતરભાઈએ પ્રાર્થના કરાવી. છેવટે પ્રમુખે આશીર્વાદ દઈ સભા બરખાસ્ત કરી. મહાન અગ્રેસર સાહેબોએ કચ્છમાં કામ કરવાની પરવાનગી માગી અને તે મળી. એમ બધી રીતે સારી ગોઠવણ થઇ.

(૨) કચ્છમાં કામ કરવા જનાર કામદારોની યાદી

પહેલવહેલાં આઇ. પી. મિશનના કામદારો વારંવાર કચ્છમાં મુસાફરી કરી આવતા, એવું પિતૃઓને મ્હોડે સાંભળેલું છે. મહાન કામદાર ખીમચંદ નથુભાઈ, પીતર ભૂધરભાઈ તથા માનવંત યાદુભાઈ ગોપાળભાઈએ કચ્છનાં ઘણાં શહેરોમાં જઈ સુવાતાં પ્રગટ કરેલી. પ્રથમ પિતૃ ગીરધરભાઈ રૂપજીભાઈએ કહેલું કે, “અમે કાઠિયાવાડ, કચ્છ બ્રૂજ, માંડવી, પાટણ, ને કડીકલોલ તરફ લાંબી મુસાફરી કરી એક હજાર રૂપિયા ઉપરાંતનાં ધર્મપુસ્તકો વેચેલાં છે.” વળી ગોધાના કામદાર હીરા હરીભાઈ વિષે તમે વાંચી ગયાં કે, તે કચ્છમાં ચોપડીઓ વેચવા ગએલો, ત્યાંથી પાછા આવતાં ભાવનગર સ્ટેટમાંના ઉમરાળામાં તે મરાણો, ને બરવાળામાં દટાણો. તેની પાસે ચોપડીઓના વેચાણના રૂપિયા ઘણા હતા, તેને લીધે કાંઈ હરામખોરોએ તેને મારી નાખ્યો હતો. આ બધી વાતોથી જણાય છે કે, આઇ. પી. મિશન ધરમૂળથી કચ્છમાં કામ કરતું આવેલું છે, અને આ અવસરે તેણે કચ્છમાં જાન્યુ કામ કરવાની ગોઠવણ કરી. દેશી મંડળીઓ તરફથી આ કામ ઉપાડી લેવામાં આવ્યું, એ ફટલી બધી આનંદની વાત છે ! હવે દેશી મિશને જે જે કામદારો મોકલ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે :

देशी मिरानना प्रथम कामदारो :
मि. दीसाज हांसज, मि. छाटाबाब जेनबाई

૧. છોટાલાલ જોનલાલ. તેઓ કચ્છના ભૂજ શહેર જવા તા. ૨-૯-૧૯૦૮માં નીકળેલા, પણ ત્યાં જવા રહેવા હજી સગવડ થઈ ન હતી ; તેથી મહે. રેવ. સ્ટીવન્સન સાહેબ જે તે વખતે રાજકોટ હતા તેઓ તેમને માટે સગવડ કરે ત્યાં સુધી તેમને જામનગર રહેવું પડ્યું, ને ત્યાં રહીને તે કામ કરતા હતા. રાજકોટના કામદારો તેમને મદદ આપતા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે, તેઓએ જામનગરથી દ્વારકા સુધીની મુસાફરી કરેલી છે. ત્યારે તેમને કચ્છમાં જવાનું થયું ત્યારે તેમને મદદગાર કામદાર મળ્યા, તેમને લઈ તેઓ ભૂજ ગયા.
૨. ટીસાલાલ હાંસજીલાલ, તા. ૭-૧૦-૧૯૦૮. તે છોટાલાલના મદદનીસ થયા, અને તેમની સાથે પ્રથમ ભૂજ ગયા. તેઓ બન્ને મળીને સાથે કામ કરતા હતા.
૩. યોહાનભાઈ રામાભાઈ, ૧૯૧૧. તેઓ મદદગાર તરીકે ટીસાલાલ સાથે માંડવી ગયા.
૪. કુંવરજી માનસિંગ, ૧૯૧૨. ને માંડવીમાં મુખ્ય કામદાર થયા.
૫. સામતસિંગ વાલજી, ૧૯૧૩. તે યોહાન રામાભાઈની જગાએ મદદગાર થયા.
૬. નાથાનાએલ સુંદરભાઈ, ૧૯૧૪. ભૂજમાં મદદગાર થયા.
૭. વિશ્વાસભાઈ સુલેમાન, ૧૯૧૪. છોટાલાલની જગાએ ભૂજમાં મુખ્ય કામદાર થયા.
૮. જેમ્સ લક્ષ્મણ, ૧૯૧૫. યોહાને રજા લીધી, તેમની જગાએ જેમ્સભાઈ માંડવીમાં મદદગાર થયા.
૯. દયાળ રામાભાઈ, ૧૯૧૬. માંડવીમાં મદદગાર થયા.
૧૦. ફકીરચંદ લલ્લુભાઈ, ૧૯૧૮. પહેલાં અંબરમાં અને પછી ભૂજમાં મુખ્ય કામદાર થયા.
૧૧. વસ્તાજી અંબાજી, ૧૯૧૮. મદદગાર થયા.
૧૨. મંગળ ચંદાભાઈ, ૧૯૨૦. માંડવીમાં મુખ્ય કામદાર થયા.

૧૩. રૂપાભાઈ મુળજીભાઈ, ૧૯૨૬. અંજરના મુખ્ય કામદાર થયા.
 ૧૪. સુલેમાન હીરાભાઈ, ૧૯૨૮. માંડવીમાં મુખ્ય કામદાર થયા.
 ૧૫. સ્તેફન મીઠાભાઈ, ૧૯૩૦. ભૂજમાં મદદનીસ કામદાર થયા.
 ૧૬. આશીર્વાદ કુમેરભાઈ, ૧૯૩૦. માંડવીમાં મદદનીસ કામદાર થયા.

જેમ જેમ આગળના કામદાર રજા લઈને નીકળતા ગયા તેમ તેમ તેમની જગાએ નવા નીમાયા. એમ આજ સુધીમાં ૧૬ જણે કચ્છમાં સુવાતા પ્રગટ કરી છે. હવે આ તો ફક્ત કચ્છમાં ગએલા કામદારો, ને તેમનાં રેશનોનાંજ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પણ ગુજરાત કાઠીઆવાડની મંડળીઓમાં વર્ષોવર્ષ સામાન્ય સલાઓ ભરાય છે; દેખરેખ રાખનારી (કારોબારી) સમિતિઓ, તેમના પ્રમુખો, સેક્રેટરી તથા ખજાનચી, અને સલાહકાર સમિતિઓ વરસોવરસ નીમાતી જાય છે, એ બધાનું તથા તેનાં નાણાંની આવકજવક, વ્યવસ્થા વગેરે વિષે જો હું વિસ્તારથી લખું તો લખાણ બહુ લાંબું થઈ જાય. પણ જે ગોઠવણ સ્થાપન કરતી વખતે કરવામાં આવી તેજ સુધારાવધારા સાથે હજી જારી છે. ભૂજમાં આ મિશન પોતાના કામદાર માટે મકાન વેચાણ રાખેલું છે. નિશાળ પણ ચાલે છે. કચ્છમાં મુસાફરીઓથી ધણું સાફ કામ થાય છે ને ધર્મપુસ્તકોનો ફેલાવો થાય છે. ધણાખરા ભાવિક, શોધક અને ઉમેદવારો પણ છે. તેઓને પ્રભુ યોગ્ય પ્રસંગે સાર્થક તેડું આપશેજ આપશે, કેમકે પ્રભુના સેવકોનું કામ કદી નિષ્ફળ થવાનું નથી.

પ્રભુપિતા એ ભૂમિ પર પોતાના આત્માની વૃષ્ટિ કરીને સુવાતાનાં જીવાળ બી વહેલાં ઉગાવો અને ફળવંત કરો ! આમેન.

